הן גאַרתי

מאת:
שמעון דייטש

בעזה"י

ספר

הון גאלתי

זכרונות פון מונקאַטש ביז נירייאָרק, און די לעצטע טעג,
און סימנים מענין ביאת המשיח
מרבינו ר' שמואל ראזענבערג זצ"ל אבד"ק אונטראָרף
וואָס ער האָט איבערגעגעבן צו זיין תלמיד מובחק
אבי מורי ורבי ר' שמואל חיים דייטש זצ"ל

◆

מסודר ע"י בנו ותלמידו
שמעון דייטש
ממונקאטש

שנת תשל"ג לפ"ק

תשואות חן וזכרון לטובה לבן אחותי

מר שמואל חיים ורעיתו החשובה מרת **מרים** בת הרב ר' שלמה ראטענבערג

שטרחו ויגעו הרבה בהעתקת והדפסת הספר.

ישלם ה' פעלם ותהא משכורתם שלמה מאת ה'.

I wish to express my sincere thanks to **Dr. Roman Vishniac** for his help in supplying me with several photographs and giving me permission to publish them in our book.

Published and Copyrighted 1972 by

SIMON DEUTSCH

1359 — 43rd Street

Brooklyn, N. Y. 11219 U.S.A.

UL 3-4924

Printed in U.S.A.

הן גאלתי

הקדמה

די וועלט זאגט: „נישט אלעס מעג מען שרייבן — און נישט אלעס וואס מען שרייבט קען מען דרוקען" — האב איך געטון ווי וויט מעגליך אזוי ווי מיין טאטע האט מיך געלערנט „שב ואל תעשה עדיף" — און כ'האב נישט אלעס געדרוקט וואס איז ביי מיר פארשריבען. איך רעכען מיך אויך מיט דעם טאטען'ס אנזאג נישט צו רעדען אלעס וואס איך וויים, ווייל איך קען מיך מאכען אויסזעהן ווי א חצי-שוטה אין די אויגען פון די גוטע אידען אזוי ווי זיין רבי דער אונסדארפער רב זצ"ל האט אים אנגעזאגט, אז ער זאל נישט רעדען וואס ער האט איהם מגלה געווען אין דער צייט פון דער ערשטער מלחמה בענין ביאת המשיח, אזוי ווי ער שרייבט אין זיין ספר תולדות שמואל, פרק יא — שעת המלחמה, „והלך מרן ז"ל בעצמו וסגר הדלת ודיבר עמי ענינים גבוהים ונוראים, אבל הזהיר אותי להיות נאמן רוח מכסה דבר ולא לגלות".

דער טאטע איז געווען ידוע ביי די תלמידי אונסדארף, אז ער איז דער המשך פון זיין רבין. נור אזוי ווי דער ענין פון „הן גאלתי אתכם אחרית כבראשית" וואס מיר זאגען יעדען שבת אין „כתר", האט דער טאטע מיט מיר ביי יעדער געלעגענהייט געלערנט, אז דער טייטש איז, אז מיר וועלען אויסגעלייזט ווערען פון דעם לעצטען גלות מיט דער זעלבער בחינה ווי פון דעם ערשטען גלות. און מיר האבען דאס טאקע אליין געזעהן און איבערגעלעבט. מיט דעם נעם איך מיר דעם כוח און רשות ארויסצוברענגען אין מיינע פערזענליכע איבערלעבענישען, ווי אזוי איך האב דאס געזעהן מיט מיינע אויגען און געפיהלט מיט מיין גוף און נשמה, ווייל איך בין א מאמין אין מיין טאטען'ס וועדטער אלס זיין קינד. און אזוי ווי מיר האבען געזעהן ווי די בחינה פון גלות איז מקוים געווארען, אזוי גלויב איך אויך וועט די גאולה מקוים ווערען במהרה בימינו.

מיין שרייבערישער טאלאנט איז נישט ווי פון א מומחה. איך האב אויך נישט די צייט און דעם כוח ארויסצוברענגען אלע אייגצעל-הייטען און אלע געדאנקען אזוי ווי א ענציטער שרייבער. אין מיין ספר זענען די פאקטען פארקירצט.

נאך אלס בחור אין דער ישיבה פלעג איך פארשרייבען און נאטירען געדאנקען און געשעענישען. אזוי האב איך מיך אויך געפירט אין די מלחמה-יאהרעען. איך האב נאטירט פאקטען און וויכטיגע

פערזענליכע איבערלעבונגען. וועז איך האָב דאָס איבערגעערעדט מיט מיין טאַטען, האָט עס פיל מאָל געמאַכט אויף אים אַ גרויסען רושם. איך האָב געזען אַז ער פארשטייט די מענשליכע נשמה.

מיינע נאַטיצען פון דער היים זענען פארלוירן געגאַנגען אין דער צייט פון קריג. באַלד נאָך דער מלחמה, וועז איך האָב מיך געפונען מיט דער שארית הפליטה אין דייטשלאַנד, האָב איך געזומען פאַר־צייכנען די פאקטען וואָס איך האָב געדענקט.

וואָס איך בין אויסען מיט מיין ספר ארויסצוברענגען, איז נישט צו דערצעהלען מיינע פערזענליכע איבערלעבונגען אַדער מיינע העל־דישע טאַטען, נור איבערצוגעבען וואָס איך האָב געלערנט פון מיין טאַטען אוז די השגחה פרטית אין מיינע איבערלעבונגען.

א. **אין תולדות שמואל חיים** באשרייב איך די ביאָגראפיע פון מיין טאַטען זצ"ל. אייגענטליך וואָלט איך פון דעם אליין געקענט אַנשרייבען אַ בוך, אַבער איך באשרייב נור פאקטען אוז דאָס וואָס ער אליין האָט מיר איבערגעגעבען וועגען זיין לעבען. אוז דאָס אליין האָלט איך פאר אַ השגחה פרטית אַז אַ קינד פון אזא אַסימילירטער משפחה איז אַנגעקומען אין אזא עיר ואם בישראל ווי מונקאַטש.

ב. **אין מיינע קינדער יאָהרען** ברעג איך ארויס דעם געדאַנק אַז מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיע. אזוי לערנט אוז די תורה, אַז חינוך הויבט זיך אַן קודם שנוצר הולד בבטן אמו. באַלד ווי דאָס קינד הויבט אַן צו רעדען לערנט מען אים זאָגען תורה צוה לנו. אוז אזוי ווי מיר טראָגען די פאָהן פון קודשא בריך הוא, וואָס ער האָט אוז אויסגעוועהלט פאר זיינע סאַלדאַטען, דאַרף מען אוז נאָך אלס גאָר קליינע קינדער מחנך זיין מיט אַ חינוך, וואָס איז אוז שווער געווען אין יענער צייט משיג צו זיין. דאָגעגען האָט מען געזעהן ביי דעם צאָר אוז אויך ביי די קאָמוניסטען אוז ביי די דייטשע נאַצי רוצחים, וואָס לויט אונזער שיטה זענען זיי עשו אוז עמלק, אַז זיי האָבען אוז געוואָלט נאָכטון אוז האָבן די קינדער געזומען לערנען צו זיין סאַלדאַטען. אַבער מיר זענען פארבליבען געטרייע סאַלדאַטען, טראָץ אלע יסורים וואָס מיר האָבען איבערגעלעבט.

ג. **זכרונות פון דער מלחמה.** מיר זאָגען אין קבלת שבת „סוף מעשה במחשבה תחלה". מיר ווייסן אויך אַז די תורה איז אַ נצחיות. מיר לערנען אין פרשת כי תשא ...ויאמר ה' אל משה ראיתי את העם הזה והנה עם קשה עורף הוא, ועתה הניחה לי ויחר אפי בהם

ואכלם ואעשה אותך לגוי גדול. און משה רבינו ע"ה איז מתפלל און פארטיידיגט דעם כלל ישראל זאגענדיג „כי עם קשה עורף הוא". דאם מיינט צו זאגען, אז עם קשה עורף איז נישט קיין חסרון נור א מעלה. זיי זענען עקשנים און זיי וועלען זיך נישט לאזען צראפפירען פון דרך הישר. דער זוהר הקדוש זאגט, אז די נשמות פון די יוצאי מצרים וועלען האבען א תיקון פאר ביאת גואל צדק. און דאם מיינט די משנה אין סנהדרין, וואו ס'איז דא א פלוגתא צווישען ר' עקיבא און ר' אליעזר, צי דור המדבר יש להם חלק לעולם הבא. ווען ס'וואלט געווען די גאולה קודם זמנה וואלטען זיי נישט געהאט קיין חלק לעולם הבא, כדברי ר' עקיבא. אבער איצט ווי די גאולה קומט בעתה, זענען די חבלי משיח זייער תיקון, כדברי ר' אליעזר, און זיי האבען יא א חלק לעולם הבא.

ד. **דייטשלאנד**, וואו איך בין געווען א טייל פון דעם שארית הפליטה, און מיר האבען זיך געפרעגט אייגער דעם אנדערען, ווי קומט עם, אז אויף דער טמא'דיגער ערד, וואו אונזערע עלטערן און משפחות זענען אומגעקומען, האבען מיר געטראפען א מקום מקלט מעהר ווי אין אלע לענדער פון איראפע? מוזען מיר קומען צו דער מסקנא, אז די נשמות פון אונזערע קדושים זענען פון די יוצאי מצרים, און זייערע נשמות זענען נאך אלץ געווען מיט אונז דארטען. סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה והם עולים ויורדים בו. איהו לא חזי אבל מזלי' חזי. די דייטשען, אונזערע ערגסטע שונאים, האבען זיך נאך דער מלחמה מכניע געווען צו די אידען, און די ערשטע געווען צו העלפען ביי דער מלחמת ישמעאל.

ה. **מיין קומען קיין אמעריקע.** אין דעם פרק שרייב איך טייל-מאל „מיר" און טיילמאל „איך". דאם איז א קאפיטעל פאר זיך און א שווערע איבערלעבעניש מיט מיין זיווג ראשון. די גמרא זאגט, „כל אדם שמתה אשתו ראשונה כאלו נחרב בית המקדש בימיו" (סנהדרין כב). איך האב דאם איבערגעלעבט און מיט מיינע אויגען געזען ווי ס'איז חרוב געווארען, וועל איך בעזהשי"ת אויך זען בבנינה בב"א.

שמעון בן שמואל חיים דייטש

אינהאַלט:

תולדות שמואל חיים דייטש 1
מיינע קינדער יאָהרן 13
סודות פון חדר 26
מונקאַטש 35
דער שלש סעודות אין בית המדרש הגדול 47
געטאָ זכרונות 57
מלחמה 63
נאָך דער מלחמה 105
דייטשלאַנד 124
מיין קומען קיין אַמעריקאַ 127
הן גאלתי 147

תולדות שמואל חיים דייטש

בשנת תרמ"א נולד שמואל חיים דייטש בעיר קטנה ששמה פראָען־קירכן שבמדינת עסטרייך מחוז בורגענלאַנד. אביו ר' ישראל הי' איש אמיד בעל קרקעות. הוא פנה עורף לעבר שלנו וביתו הי' שמם מתורה. אפילו צורת האותיות וקריאה לא למדו בניו. אמו פריידל היתה בעלת הכנסת אורחים וכל יהודי עובר הי' מוצא די־מחסורו באכילה ושתי' ולינה בביתה הפתוח לרווחה. יותר היתה היא מכבדת נשים עניות שנזדמנו לביתה, והיתה מלווה אותן עד מחוץ לעיר.

כשגדל שלחוהו הוריו לוויען להשתלם בלימודיו. הלך שם וקבע דירתו בבית יהודי בעל מלאכה שומר תורה ומצוות. הנער שמואל חיים לא הלך בדרכי בני גילו ההולכים בשרירות לבם, רק עסקו תמיד הי' בחקירה ודרישה להשיג הדרך הישר בחיים. לעת ערב בהגיעו לבית אכסניתו הי' עוסק בויכוחים עם בני הבית בעניני אמונות ודעות. מתוך הויכוחים הכיר בו בעל הבית שכוונת חקירותיו אינם לקנטר אלא ששאיפתו להכיר האמת. אז הגיד לו שהאמת שהוא כ"כ תאב אליו ימצא בתורתנו הקדושה. בתקופה זו הי' שמואל חיים בן י"ב שנה ועדיין לא ידע צורת האותיות. דברי היהודי התמים נכנסו לתוך לבו, ונתעורר בו רצון עז ללמוד תורה, ובחשקו הגדול להשיג האמת התגבר על כל המניעות. בהסכמת הוריו נסע לפרעשבורג שהי' שם תלמוד תורה מפורסם. בעיני התלמידים הי' הדבר כשחוק שנער קרוב לבר־מצוה לא ידע אפילו קריאת האותיות. אבל הוא לא נתפעל כלל, ובעקשנות התמסר ללימוד התורה. בזמן קצר מאד כבר הי' לומד חומש וגמרא. בהגיעו לגיל שש־עשרה נסע ללמוד בישיבת צעלעם. ה„חזרה־בחור" שלו הי' בנו של הדיין מצעלעם, הוא הכיר בו שהוא כלי הראוי לקבל ברכה והתחיל ללמוד אתו ספרי מוסר וחסידות — ענינים שהיו רחוקים מאוד מהשגתו. לעת זקנותו הי' מספר לי אבי ז"ל, שמה שהתחיל בדרך החסידות בגיל צעיר הזיק לו. עוד סיפר לו ה„חזרה־בחור" ספורי מעשיות אודות הבעש"ט וצדיקים אחרים. מתוך הסיפורים נתלהב בקרב הנער חשק ליסע לראות ולהכיר צדיק אחד, אבל הוריו לא הסכימו שיסע נסיעה רחוקה.

בתקופה זו בא האדמו"ר מבאָבוב לעיר וויען (הוא זקנו של הרה"צ רבי שלמה הלברשטם שליט"א, האדמו"ר מבאָבוב כעת בברוקלין) לבקר קרובו שהי' חולה מסוכן. וכיון שוויען לא היתה רחוקה כ"כ מצעלעם, החליט החזרה-בחור ללכת לוויען לראות פני האדמו"ר ולקח את שמואל חיים אתו. מיד בהגיעם לוויען, קודם תפלת שחרית, הלכו שניהם לטבול במקוה — כי דרכם הי' להחמיר שלא להתפלל בלי מקוה, ועוד שהם הולכים לבקר אצל צדיק; בהגיעם למקוה מצאוה נעולה, המתינו אצל הפתח אולי יבוא מישהו עם המפתח. לאחר חצי שעה כבר נתייאש החזרה-בחור והלך לו, אבל הנער האשכנזי לא רצה לעזוב מקומו, ונימוקו עמו — איך אפשר לילך ולקבל פני צדיק בלי טבילה במקוה. לאחר זמן קצר ראה שלשה אנשים באים כנגדו, והי' ניכר שהאמצעי אינו אדם פשוט — בקומתו — משכמו ומעלה, ולבושו המוזר — לבוש גליציאני רבני (לאחר זה נתברר לו שזה הי' האדמו"ר מבובוב ושני מלוויו מאנשי המקום). בהגיעם לפתח המקוה ראו שהיא סגורה, שני בעלי הבתים הלכו לחפש מפתח, והאדמו"ר נשאר עומד שם. בראותו את שמואל חיים תמה מאוד שבחור בלבוש אשכנזי בפיאות קצרות עומד בשעה מוקדמת כזו אצל המקוה, שאל לו „כמה זמן אתה עומד כאן?" השיב לו שמואל חיים — ג' רבעי שעה. כששמע האדמו"ר דברים אלה יוצאים מפיו של הנער התעורר בלבו להכירו והתחיל לשאול אותו בפרטיות, מיהו ומה מעשיו כאן. השיב לו שמואל חיים בתמימות „שמי שמואל חיים ובאתי כאן לראות את האדמו"ר ואיני יכול לגשת אליו בלי טבילה". בינתיים הגיעו שני הבע"ב עם המפתח ונפסקה השיחה.

לאחר שטבל הלך שמואל חיים ביחד עם החזרה-בחור להתפלל שחרית באכסניא של האדמו"ר. כשנכנסו לחדר התפלה הכיר האדמו"ר את שמואל חיים התמים, קרא לו והכניסו לתוך חדרו המיוחד ושהה שם עד סוף כל התפלה. אבי ז"ל סיפר לי שאפילו לעת זקנותו לא מש מתוך לבו תמונת תפילתו הזכה של אותו צדיק.

לאחר שנים ספורות ערך נסיעה לבאבוב על חג השבועות. ליל שבועות שבילה עם חסידי באבוב עשה רושם גדול על לבו הרך, אפילו לעת זקנותו לא נלאה מלספר מהניגונים המתוקים ששמע בליל זה. החסידים נתנו עיניהם בצעיר האשכנזי עם הכובע המודרני ולא הרשו לו לשבת במנוחה. בע"כ הי' צריך לרקד עמהם בלי הפסק כל הלילה. האיר פני המזרח ונתפזר העולם לנוח, נתפנה השטיבל. אך שמואל

חיים יושב לבדו וקורא בהתלהבות תיקון ליל שבועות — דאיך אפשר לילך לישון בלי אמירת התיקון.

הגיע זמן עלות השחר ויצא האדמו"ר מבאבוב מביתו ללכת למקוה, הציץ לתוך חלון ביהמ"ד והופתע לראות את שמואל חיים יושב וקורא התיקון בהתלהבות גדולה. קרא דרך החלון „שמואל חיים, בא אלי", והלכו שניהם יחד למקוה. אח"כ הכניסו לתוך חדרו ואמר לו: „שמואל חיים, לאחר נסיעה מייגעת של מעת לעת, ואחר עבודת כל הלילה עם החסידים, יש לך עוד כח לקרות תיקון ליל שבועות בהתעוררות גדולה — הנה שערי שמים פתוחים לפניך — בקש מה שבלבך". כששמע דברים אלה יוצאים מפורשים מפה האדמו"ר זצ"ל נפלה עליו חרדה. נתאמץ והשיב לו: „רבי, אני רוצה להיות יהודי ירא שמים (אַן עהרליכער ייד)". אמר לו האדמו"ר „פּעלת (דו האָסט געפּועל'ט)". וברכת הצדיק נתקיימה בו כידוע לכל מכיריו.

אונסדארף

בשנה זו התחיל לסבול כאבים נוראים בראשו והלך לדרוש אצל הרופאים ואמרו נואש ח"ו, כי לא מצאו לו תרופה. אמרו שסיבת החולי משום שיגע עצמו יתר על המדה בלימודיו. כשחזר לישיבה אמרו לו חביריו שנמצאים צדיקים במדינת פּולין, אולי ישלח לו ה' רפואה על ידיהם. אבל הוריו לא הרשו לו לערוך נסיעה רחוקה כזו. בימים ההם כבר נתפרסם צדקתו וגדלותו של האבד"ק אונסדאָרף, יעצו לו חבריו לנסוע אליו. שמע לעצתם ונסע מיד לאונסדאָרף. כשהגיע לבית הרב ראה שורה ארוכה של תלמידים צעירים נותנים שלום לרב, בלב הנער האשכנזי הצעיר נפל פחד כשראה אותו. כשהגיע תורו להושיט ידו, פתח הרב ואמר לו: „אם באת כאן ללמוד ולקבל עליך עול התורה — יעזור לך השי"ת. שמואל חיים לא הרהיב עוז בנפשו להגיד לו טעם בואו לכאן. חשב בלבו שאם ירגיש עוד יסורים ילך מיד וישפוך נפשו לפני הרב. מעשה שהי' כך הי' — לא הי' לו עוד על מה להתרעם כי עבר ממנו כאב ראשו ונתרפא לגמרי.

במשך הזמן ששהה באונסדאָרף נתקשר מאוד עם רבו והישיבה. ובשמונה שנים שלמד שם לא בקר הוריו אלא לעתים מופלגות כדי לקיים כיבוד אב ואם.

דרכו של הרב הי' לנסוע לעתים רחוקות למקומות רחצה להבראת גופו החלש, יותר מזה לא הי' בידו ללכת כי סבל מאוד מדחקות והוצרך משך כמה שנים לאסוף להוצאות הדרך. גם שכירת משמש בבית־הרחצה היתה חוץ להשגתו, לכן הי' מנהג בישיבה שילך עם הרב אחד מחשובי התלמידים מבני האמידים שלא חסר לו להוצאות הדרך. בשנים ששהה שמואל חיים באונסדאָרף הי' הוא המשמש הקבוע של הרב. הרב הי' מרשה לשמואל חיים לשמש אותו בדברים שלא הרשה לשאר תלמידיו — כגון לנקות נעליו וכו'.

פעם אחת כשהלכו שניהם לטייל, שאל הרב: אין הדבר תמוה לך שאני מרשה לך לשמש אותי יותר משאר תלמידי? תדע שאני כמו אביך! עוד אגלה לך — בשעה שהושטת לי שלום בפעם הראשונה הרגשתי בלבי שאתה זקוק לרחמים גדולים, ובזכות שקבלת על עצמך עול התורה נתקיים בך משחז"ל „חש בראשו יעסוק בתורה".

מונקאטש

כשהגיע פרקו להציג עצמו על כור הבחינה של עבודת הצבא, צוה לו רבו שילך למונקאטש, וכן עשה — ויצא חפשי.

באותו זמן הי' לו חבר בישיבה שהציע לו שידוך. אבי המדוברת הי' רבי דוד עסטרייכער, משפחתו מתייחסת לחת"ם סופר ומהרשש"ך. אבי הנערה הזמינו לבא אליהם לשבת לראות אם הנערה ישרה בעיניו. אבל בהיותו שם בשבת לא הי' יכול לדבר עמה, כי הוא דיבר בלשון אשכנז והיא לא דיברה אלא אידיש פשוטה — והיתה מתביישת לדבר עמו, והיתה מסתתרת בחדר הבישול עם אמה כדי שלא תפגש אתו ותצטרך לדבר. אף כשישבה אצל השלחן לא פתחה פיה כלל. הוא חזר לאונסדאָרף בידים ריקות שלא נודע לו שום דבר אודות הנערה. רבו ידע קצת אודות המשפחה כי שנים מבני המשפחה למדו בישיבתו. הוא הכיר בשמואל חיים שהוא „בטלן" בענינים אלה, ושאל לו אם הוא דיבר עם הנערה. השיב בשלילה. רבו חשש שמא היא אלמת ושאל לו אם הוא שמע אותה מדברת כלל עם בני המשפחה, והשיב שאכן שמעה מדברת עם אמה בחדר הבישול. אמר לו רבו

בקול פסקני — אם אתה בטוח ששמעת אותה מדברת, מסכים אני לשידוך, ונגמר השידוך בשעה טובה ומוצלחת.

אחרי שהתחתן התלמד במלאכת עשיית ותיקון מטריות (שירעם'ס), אבל מלאכה זו לא הספיקה כדי פרנסתו. רבו מאונסדארף רמז לו לפנות לקרובו בעיר וויען שהי' עשיר גדול וניהל בית חרושת לבדים וחליפות. קיים דברי רבו וה' הצליח בידו, והשיג ממנו בגדים ובדים עשוים בלי שעטנז, ומסחורה זו התפרנס בהרחבה.

בפרוץ המלחמה הראשונה הי' כבר בגיל מבוגר שלא לקחו מיד בראשונה לעבודת הצבא. לבו הי' מיצר לו מאד בראותו שרבים מחיילים יהודים עלולים לפגל עצמם במאכלות נבילות וטריפות כי לא הי' מטבח כשר להספיק אוכל כשר. הוא אזר כגבור מתניו ויסד מטבח כשר בעיר מונקאטש, מקום שנתאספו שם מאות חיילים יהודים. בעבודה קשה וגדולה זו עזרו לו במדת מה כמה מתושבי המקום, אבל עיקר העול הי' מונח על שכמו. אחד מעוזריו שעבד עבודתו באמונה הי' ר' וואלף הסנדלר מרחוב זריניי, בהגיעו לביתו ליל ראשון של פסח, אחר יום ארוך וקשה בעבודת הכנת צרכי החג למאות החיילים, ישב לערוך את הסדר, ולא הספיק לשתות הכוס הראשון והוא נרדם בשינה עמוקה, וכך עבר כל הלילה בלי עריכת הסדר. אשתו לא נחה דעתה מהנהגת בעלה והלכה והסיחה צערה לפני ר' שמואל חיים, הוא הרגיע אותה בדברים אלו: „בעדו ערכו מאות יהודים את הסדר! אל תדאגי!"

אעתיק כאן קטע מספר תולדות שמואל מה שכתב אבי ז"ל על עצמו בענין המטבח (פרק י"א מאמר שעת המלחמה).

„עוד ימים באו אשר צרות רבות וע"נ רבות סבבו אותו בשנות המלחמה הנוראה אשר כמה מאות תלמידים עמדו במקום סכנה, והי' לו צער ממש כצער אב על בניו, ויש לי לכתוב מזה ענינים נפלאים עד למאד ואתחיל לבארם כסדרן.

הנה בתחלת המלחמה יסדתי בית מזון כשרה לבעלי המלחמה, ועי"ז נמנעו אלפים מישראל מלהכשל במאכלות אסורות. ומרן ז"ל שמח מאד בשמעו כל זאת והגיע לו מזה נחת רוח ממש כי שיטתו הי' כי גם בשדה המלחמה אסור לאכול טריפות כ"ז שיש לו לאכול לחם צר וחוב הוא למסור הנפש ע"ז עד קצה האחרון. וממני למדו גם בשאר מקומות כמו אונגוואר וקאשוי ופעם אחת אשר לא הורשה לבעל-מלחמה אחד לבא חוצה לאכול סעודת ש"ק והלכתי בעצמי אליו לקאסערן ולקחתי מאכלו עמי, וכאשר באתי לחדרו שמעתי קול רעש

בנבל וכנור ושירי נבלה וניבול פה, והיהודי הנ"ל ישב שם במר לב ופחי נפש ושאלני קושי' עצומה, כי הלא ידוע כי כל צער ויסורין שבאים לאדם הם בשביל כפרת עונות והוא ממילא לתיקון נפשו, אבל אני שיושב פה ומוכרח לשמוע דברי נבלה ועזות אשר כנראה עוד אדרבה יזיק לנפשי, ואיך יחשב זאת לתיקון. ולא ידעתי להשיב כהלכה.

והנה כאשר באתי לאח"ז לא כביר אל כ"ק מרן ז"ל לאונסדאָרף ומובן כי ראשית שאלתו הי' אודות בית המזון ושמח מאד על אשר הודעתי אותו כי ב"ה הצלחתי, ובתוך הדברים הזכרתי לו קושית בעל המלחמה הנ"ל. והשיב לי תשובה אשר הי' נפלאת בעיני, ואמר לי מדוע לא השבת לו כי בטח הי' הוא בגלגול שלפניו ג"כ מתוך אותם שמנגנים עתה והוא ג"כ שר עמהם שירי נבלה אלו ע"כ הוכרח עתה לשמוע ולישב בתוכם ובזה הוא מתקן חטא גלגול הראשון. וכאשר שבתי לביתי ואמרתי תירוץ זה למקשן הנ"ל, הי' לו למשיב נפש. וכאשר ספרתי הדברים לכ"ק מרן הרב הג' הק' אב"ד דפה שליט"א (קושית הנ"ל ותירוצו של כ"ק מרן הק' זצ"ל) אמר לי „צו אַזא איין תירוץ ברויך מען זיין דערבייא", כי בלא"ה א"א להשיב במהירות כ"כ תי' נכון כזה. וכמה פעמים הזכיר הרב הצדיק דפה שליט"א ענין זה למסובין אצל שולחנו הטהור.

פעם אחת כאשר באתי לבקרו בשעת המלחמה וגם אני הייתי אז מאנשי הצבא ושאלתי אותו קושי' עצומה, איך אשר כמה וכמה אלפים מישראל יראים ושלמים מוכרחין לעזוב את ביתם שנים רבות בלי מזון ומחי' ומוכרחין לחלל שבת ולפגל עצמם במאכלות אסורות, כי זאת הוא מובן אצלי אשר גלות ויסורין הם תיקון לנשמה, אבל חילול שבת ומאכלות אסורות איך נחשבים לתיקון. והלך מרן ז"ל בעצמו וסגר הדלת ודיבר עמי ענינים גבוהים ונוראים, וראיתי כי הוא בקי בטוב בשבילי דרקיע. ואחר שיחה כמו ב' שעות אמר אלי שהוא מתחרט שנכנס כ"כ בדברים רמים ונשגבים אשר אין דרכו בכך, ועל עיקר קושיתי השיב לי כי הצער וע"נ שמגיע לאדם כאשר עובר על הכרח עבירות אלו ובמסתרים תבכה נפשו, זה הצער הוא תיקון אמיתי כי לב נשבר ונדכא אלקים לא תבזה. וביאר אז איך נעשה התיקון, אבל הזהיר אותי להיות נאמן רוח מכסה דבר ולא לגלות אלה הדברים. ואמר עוד שתיקון זה הי' חסר עוד לפני ביאת גואל, ובזה מסייעין לקירוב הגאולה. גם שח שיחה מרובה מביאת המשיח, וכ"כ חזק הי' אז בטחונו שמלחמה זו היא חבלו של משיח, והיא סוף

וקץ לכל צרותינו — עד כי גם בקרבי נתלהב גודל האמונה ובטחון לביאת המשיח עד שבכל שעה הייתי מחכה לו שיבא בטח. ובדרך נסיעתי לביתי נסתפקתי באם נפגע באמצע הדרך במשיח צדקנו איך אתנהג, אם אשוב לאונסדאָרף אל כבוד מרן ז"ל אשר נפשי קשורה בו בכל קשרי אהבה, או אגמור נסיעתי לביתי. אבל לאחר שנה כאשר קבלתי ג"כ חפשי איזה ימים ומובן מאליו שדרכי דרך ראשון הי' לבקר את כ"ק מרן ז"ל, וגם אז נדברנו מענינים אלו של ביאת המשיח, אבל בלב נשבר ונדכא דיבר בו, וראיתי בחוש כי נתגלה לו האמת אשר עוד לא יבא מלך המשיח, ונתאחר הזמן מעט, ויה"ר מלפניך שיבנה ביהמ"ק במהרה בימינו אמן".

בשנת תרע"ה באמצע המלחמה פרצה מגפת החלי־רע, שהפילה חללים הרבה מאד, יותר ממה שנפלו בעת המלחמה. בזמן נורא זה הי' קיים חוק שאסור לבא ולטפל עם חולה שנגע בו החלי־רע, והחולים היו שוכבים בדד בביתם בלי עזר ומשען. התעורר ר' שמואל חיים וארגן ביחד עם כמה אברכים חבורת ביקור חולים. לשם שמירה מהמחלה המדבקת אמרו בכל יום כמה פרקי תהילים ואח"כ שתו כוס יי"ש חזק, ויצאו לעבודתם במסירת נפש. הם טפסו ממש מעבר לגדרים סגורות וע"י החלונות להגיע אצל החולים המסוכנים, ככה הצילו כמה מאות נפשות ממיתה ודאית. פעם אירע מקרה שנגעה המחלה באחד מבני החבורה והלך לעולמו. שמואל חיים שקל בדעתו אם לפזר החבורה או לא כי פחד לחייו. הוא פנה מיד לרבו באונסדאָרף לשמוע ממנו חוות דעתו. התשובה באה מיד כלישנא דלהלן: „שלוחי מצוה אינן ניזוקין", ועליך לבדוק ולחקור אם במקרה הנפטר לקח כסף בעד טרחתו בלי ידיעתך. בדק ומצא שכנים הדברים, שאכן לקח הנפטר ממון מכמה עשירים בעד עבודתו כששמר אותם בלילות. מכאן והלאה השגיח שמואל חיים שלא ילכו לחולה בלי ידיעתו.

בשנת 1916 בא תורו להתייצב לעבודת הצבא. הוא פחד מחילול שבת ושאר איסורים שעלולים לעבור עליהם בצבא, ועשה כל מיני פעולות ותחבולות כדי שיצא לחפשי, אבל כולם היו לשוא. נסע לאונסדארף כדי שרבו הקדוש ישתדל עבורו, אבל רבו לא הבטיח לו מאומה, ונסע ממנו בפחי נפש. כשנכנס לצבא מסרו לו הנהלת בית מזון כשר בפרשבורג, מקום שנמצאים מאות חיילים יהודים. בקרב החמון הלכו שמועות וסיפורים שונים אודות הערליכער־איד שמוסר נפשו תמיד בהנהלת בית המזון. כל היום הי' עמום בעסק בית המזון

ולעת ערב התפשט מכל דבר ועסק בשיעוריו הקבועים, שלא ביטל אף פעם אחת. ואע"ג שניתן לו צרכי האוכל מצבא לא נתן לשחדו שימכור מהם. גם בני משפחתו מוויען באו אליו והפצירו שיעשה כמו שהכל עושים, וירויח ממכירת האוכלים, אבל הוא עמד בשלו, ולא שמע אליהם.

פעם נסע לאונסדארף לרבו והי' לבוש בבגדי צבא, אמר לו רבו „חלא נכון שמואל חיים שאפשר לעבוד את הקב"ה גם בבגדי צבא".

אחרי המלחמה חלקו את עסטרייך—אונגארן. כתוצאה מזה לא הי' עוד אפשרות לקרוביו בוויען לשלוח לו החליפות ובגדים, שמהם ינק עיקר פרנסתו כנ"ל. מאז נעשה סוחר-נוסע עבור בית חרושת גרמני — לטשוקולד וסוכריות. כל ימות השבוע הי' נע ונד ולא שב לביתו אלא משבת לשבת. בגלל נסיעותיו המרובות ורחוקות הי' מוכר מאד אצל הרבה יהודים, ותיאורו „כיהודי שנוסע מקצה הארץ ועד קצהו וגמרא בידו". היו מספרים עליו דברים שלא נמצאו אלא אצל צדיקי וגדולי ישראל.

ואם שהי' טרוד מאד בעסק פרנסתו, לא העלים עין מחולי עניי ישראל והמשיך בעבודת ביקור חולים, שיסודה הי' במגפת החלי-רע כנ"ל. פעמים רבות כשקרה ששכרו אשה עני' להיות שומרת לחולה משך כל הלילה (וזה הי' אחרי יום של עבודה קשה רק שרצתה להרויח עוד מעט כסף) הי' שמואל חיים נכנם לבית החולה וצוה להאשה לילך לישון והוא בעצמו ישב אצל החולה ושמר עליו משך כל הלילה כשהוא לומד בגמרא שהביא עמו.

כשהגיע חג הפורים, בעת שכל בני העיר יושבים לסעודתם ושמחים, הי' שמואל חיים מסבב בתי הנגידים לטובת ביקור חולים, ושכר מקהלת סיגאנער'ס, ונשאו בידם תלית המן ועשרת בניו ורעשן גדול (גראגער). הוא ביקש נדבה לפי מה שהעריך שיש ביכולתו ליתן, ואם סירב הנדיב הרעישו ברעשן הגדול, עד סוף סוף הסכים לסכום הנדרש ממנו, ואז תלו המן בתלי' גדולה והמקהלה שרה בכלי זמר, והי' שמח.

אחרי כמה זמן מסרו הנהלת ביקור-חולים להחברא קדישא, אז לא הוצרכה עוד עבודתו.

הלך לעולמו יחד עם יהודי מונקאטש, וקבל על עצמו גזירת שמים, ביום ד' סיון הי"ד, זכותו יגן עלינו.

זיין ערלעכקייט און זיינע מדות

דאָס ערלעכקייט און די גוטע מדות פון מיין טאטען האָב איך אַנגעהויבן דערקענען ווען איך האָב שוין געלערנט גמרא אין חדר ביים רבי'ן. דער רבי איז גיווען אַן ערלעכער ייד, אַ ירא שמים, אַבער אויך אַ גזלן. נאָכדעם ווּאָס ער פלעגט אונדז שלאָגן מיט'ן שטעקן מכת רצח פאַר נישט קענען אָדער פאַר שלעכט אויפפירן, פלעגט ער אונדז זאָגן: נישט פאַרן לערנען מיט אייך נעם איך באַצאָלט, פאַר דעם טאָר מען נישט נעמען קיין געלד. נאָר פאַרן שלאָגן און אייך אויסלערנען דעם ריכטיגן וועג ווי אַ ייד דאַרף זיך פירן. ער פלעגט אונדז דערציילן סיפורים פון גוטע יידן און ל"ו צדיקים. געהאַרעוועט האָט ער מיט די קינדער פון זעקס אַ זייגער אין דער פרי ביז אַכט אין אָוונט. אין זיין שטוב האָט געהערשט אַן אָרעמקייט, פּרנסה בצמצום אהן וועלכע עס איז לוקסוסן. געבענשט זאָלן זיין זיינע הענט, ווען אויך זיי פלעגן מיך שטאַרק ווּיי טוען.

ווען מיר האָבן אַ פרעג געטוהן דעם רבי'ן פאַרוואָס דאַרף מען אונדז אָזוי פיניגן, פון גאַנץ פרי ביז אין דערנאָכט. חזר'ן האָבן מיר געמוזט בקולי קולות דאָס די וועגט האָבן געציטערט, מען האָט געקענט הערן אונדזערע קולות ביז אין דער דריטער גאַס. האָט דער ייד אונדז געענטפערט און געלערנט אַז די תורה איז געגעבן געוואָרן בקולות וברקים, ועל ידי שכפה עליהם ההר כגיגית, און צו זיין אַ ייד און צו בלייבן אַ ייד און קענען סובל זיין און אויסהאַלטן די חבלי משיח ווּאָס ווּאַרטן אויף אונדז מוזן מיר שוין אַלס קליינע קינדער אַנפאַנגען האָרעוון. אייניגזר'ן דעם פסוק חומש אָדער די משנה אַז מ„זאָל דאָס קיינמאָל נישט פאַרגעסן". און אָזוי האָט מען אונדז צוגעגרייט צו דער צייט אויף וועלכער איין תנא האָט זיך אויסגעדריקט מיט דעם לשון: ייתי ולא אחמיני'. ד. ה. זאָל ער קומען נאָר ער ווינשט זיך ניט דאָס צו זען.

אין דער היים האָב איך געזען דעם טאַטן אויפשטיין פאַרטאָג, גיין אין מקוה, צוריק קומען און זאָגן ברכת השחר וואָרט ביי

וואָרט ביז ער האָט געענדיגט ה״א אמת. דאָן האָט ער מיר צודערלאָנגט וואָסער אָפּצוגיסן די הענט. ביי מיטאָג האָט ער זיך געגרייט צום עסן אַזוי ווי צום דאָוונען. געזאָגט ערלעך די ברכות, על נטילת ידים און המוציא וכו׳, געזעסן ביים טיש מיט יראה ווי ביים דאָוונען. ביים בענטשען פלעגט ער זיך אָפּטמאָל אויסווייגען מיט טרערן. אין בית המדרש האָט מען זיך פּאָר אים אויפגעהויבן, און געוואָרט פּאָר אים ביי קריאת שמע און שמונה־עשרה. ביינאַכט נאָך מעריב פלעגט ער פּאָרלערנען א שיעור גמרא ברבים אין דעם קליינעם בית המדרש׳ל. נאָכ׳ן נאָכט עסן האָט ער זיך נאָך צוריק געזעצט לערנען ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין.

קינדער פלעגן זאָגן וועז מ׳זעט ביי א ייד א סך גלייכע קנייטשען אויפן שטערן איז א סימן דאָס ער איז א ייד א צדיק. שבת ביים דאָוונען אין בית המדרש של אדמו״ר הרב הצ׳ זצ״ל, וועלכער ווערט ביי אַלע קינדער גערַאָטעט אַלס דער ערלעכסטער ייד פון שטאָט, גיי איך איינמאָל צו נאָהנט און קוק זיך אַריין אין זיינע קנייטשען פון שטערן און עס זענען טאָקע דאָ א סך גראָדע שטריכן, נאָר ביים טאָטן זענען פּאָרהאָן נאָך מער גראָדע שטריכן און קנייטשן. עס קומט אַרויס א קריג מיט די אינגלעך, מיין טענה איז געווען אַז מיין טאָטע טוט מער מצוות און מעשים טובים ווי דער רב ז״ל, א באַווייז אַז ער האָט מער קנייטשן. די קינדער האַלטן אָבער אַז דער רב איז דער גרעסטער צדיק און קען צום בעסטן לערנען פון יעדען איינעם און נאָך מער פון מיין טאָטן, וואָס דערפּאָר איז ער דאָך דער רב. איך האָב זיך אָבער געהאַלטן גרויס מיט מיין טאָטע אַז ער איז אויך א צדיק.

וויטער וועז איך בין עלטער געוואָרן האָט מיך דער טאָטע געשיקט לערנען קיין גאַלאַנטא, וואו איך האָב געלערנט עטלעכע יאָר אין דער ישיבה של אדמו״ר הרה״ג ר׳ יהושע בוקסבוים זצ״ל אב״ד דשם (אשר נספּה על קדה״ש בימי השואה, הי״ד). ער האָט מיט אונדז געלערנט תורה, מוסר וחסידות און אונדז מדריך געווען בדרך הישר. דאָן האָב איך ערשט מער אָנגעהויבן דערקענען מיין טאָטנ׳ס דרכים און מדות, וויל די אַלע מדות וואָס די ספרי מוסר לערנען אונדז האָב איך געזען ביי מיין טאָטן.

בין הזמנים פּאָרענדיג אַהיים פון דער ישיבה, איך בין דאָן גיווען זעכצען יאָהר אַלט, זיץ איך און טראַכט אַריין ווי אַזוי דאַרף איך מכבד

זיין דעם טאטן, בשעת איך קום א היים. איך האלט מיר פאר א זכי׳ און בין שטאלץ דערויף צו האבן אזא ערלעכען ייד, דורכגעווייקט מיט תורה און יראת שמים, פאר א טאטן. אויפן וועג דערגענטערט זיך צו מיר א ייד, א רייזענדער. ער האט געזען א בחור׳ל פאהרט אליין, האט ער מיט אים געוואלט כאפן א שמועס. פון וואו קומט א בחור? טוט ער מיך א פרעג, פון דער ישיבה — גאלאנטא! זאג איך צו אים מיט א פול מויל. וואו אהין פארסטו בחור? זעצט ער פאר, אהיים קיין מונקאטש, ענטפער איך. ווער ביסטו פון מונקאטש? — שמעון דייטש, איז מיין נאמען. ווי אזוי הייסט דיין טאטע? — ר׳ שמואל חיים דייטש. זאג נאר שמעון דו ביזט טאקע ר׳ שמואל חיים׳ס זוהן? יא, שמואל חיים׳ס זוהן. באטראכטענדיג מיך הויבט זיך אויף דער ייד פון זיין זיץ פלאץ און זאגט „ר׳ שמואל חיים׳ס זוהן״... (מיין הילוך און לבוש איז קיינמאל נישט געווען בדרך החסידות ווי למשל לאנגע פיאות, א רונדיגן פלאכן הוט, אזוי ווי מיינע ברידערס האבן געטראגן, וויל אזוי האט מיין טאטע געוואלט איך זאל גיין). אזוי ווי מען דערמאנט א צדיק. שמעון, זאגט ער צו מיר, דו וויסט ווער דיין טאטע איז? נאך איינעם אזא יידן קען איך נישט אויף דעם גאנצען וועג... [אגב, מוז איך באמערקן, דאס ביי מיר איז אויך גיווען א גרויס וואונדער וואס דער טאטע האט מיך נישט געלאזט טראגן מער ווי דעם שעור פיאה. וועג איך בין אהיים געקומען פון דער ישיבה מיט לענגערע פיאות האט ער דאס געהייסן קירצן. זאגענדיג צו מיר: איך קען דיך בעסער. אויך וועגן לבוש האט ער מיט מיר נישט אזוי מדקדק גיווען].

וואס האב איך געלערנט און געזען אין דער ישיבה, און וואס האב איך נאר געזען ביי מיין טאטן. מרן אדמו״ר מגאלאנטא האט זיך געפירט בדרך החסידות. שבת האט ער אנגעטאן א שטריימל און א בעקישע, פרייטאג-צו-נאכטס איז ער געזעסן ביים טיש מיט די קינדער און א דריי ביז פיר הונדערט תלמידים ארום. געטיילט שיריים פון די פיש האט ער נאר פאר איינצעלנע בחורים, ע״פ רוב פאר די וואס האבן זיך געשטויסן נאך שיריים, וויל דער רבי ז״ל האט אליין נישט געהאט צופיעל פיש, און דאס איז גיווען זיין הויפט עסן. אויך איז טיילמאל גיווען שווער צו באקומען פיש אויף שבת. א חשוב׳ער בעה״ב פון ניי-הייזל הנגיד מר. קאהן, וועמענס קינדער האבן געלערנט ביים רבי׳ן, פלעגט זעהר אפט ארויסשיקן דורך א שליח מיוחד, פיש פאר׳ן רבי׳ן

לכבוד שבת. א מערכה אז דער גרעסטער טייל בחורים זענען געקומען פון אויבערלאַנד, דייטשלאַנד און עסטרייך און זיי האָבן זיך נישט זעהר געשטופט נאָך שיריים.

ביים טאַטנ׳ס טיש האָב איך געהאַט וואָס צו זעהן און וואָס צו לערנען און באַזונדערס ווי א ייד דאַרף עסן. **אם אין קמח אין תורה** אויב מען וויסט נישט ווי צו עסן וויסט מען נישט ווי צי לערנען, פלעגט ער צו זאָגן. אם אין תורה אין קמח, וויטער אויב מ׳קען נישט לערנען וויסט מען נישט ווי צו עסן. ר׳ שמואל חיים האָט געקענט עסן און אויך געקענט לערנען, פון אים האָב איך געלערנט מעהר ווי פון אַלע ספרי מוסר. דעם ערשטען שבת אַלס בחור, צוריק פון דער ישיבה, האָב איך ערשט געזעהן און דערקענט דעם ייד. דער קידוש של ליל שבת מיט טרערן אין די אויגן, די ברכה אשר קדשנו במצותיו מיט א צובראַכן האַרץ, די שמחה פון שבת, דאָס אַלעס איז שווער צו באַשרייבן.

א גאַנצע וואָך אויף דער רייזע נע ונד, כמעט ניט געגעסן. וועד שמועסט פלייש וכל דבר שצריך בדיקה האָט ער אונטערווועגנס ביי קיינעם נישט געגעסן, חוץ וואָס די מאַמע האָט אים מיט געגעבן. און וויפיל האָט ער שוין געקענט מיטנעמען אויף א גאַנצע וואָך. טלית און תפילין, א גמרא און א פלעשל וואַסער, האָט ער אַלעמאָל מיט געהאַט, א חוץ דאָס שווערע רייזע קעסטל מיט מוסטערן פון דער סחורה פון זיין פאַרטרעטונג (טשאַקאַלדן און צוקערוואַרן). די שמחה פון בא שבת בא מנוחה שיינט אַראָפ פון זיין צורה, ער עסט מיט גרויס דבקות ווי אַן אמת׳ער צדיק.

דעם טאַטנס שיריים

דער טאַטע דערפיהלט מיינע געדאַנקען, און שטעלט מיר א פראַגע בתמימות נפשו, אויב איך ווייס דעם טעם פון שיריים. איך זאָג אים איבער וואָס דער רבי האָט אונדז דערציילט פון הייליגן צאַנזער רב זצ״ל. אַזוי ווי דאָס רוב בחורים אין יענער צייט זענען געווען אשכנזים, קיינמאָל נישט געזעהן א רבי׳שן טיש און דאָס ענין פון כאַפן שיריים,

האָט דער רבי דערציילט ווי איינמאָל איז געקומען צופאָהרן אַן אויבער־לענדישער רב צו הרה"צ הק' מצאַנז אויף שבת. מוצ"ש ביי דער סעודת מלוה מלכה איז אויסגעקומען דאָס דער אויבערלענדער רב איז געזעסן נאָהנט צום צאַנזער רבי'ן. וועז די חסידים האָבן זיך א לאָז געטאָן איבער די טישן אוז בענק נאָך דעם רבי'נס שיריים, וואָס איז באַשטאַנען פון באַרשט אוז קאַרטאָפל, האָט דאָס דעם אויבערלענדישן רב זעהר פאַרדראָסן, אוז האָט נישט געקענט פאַרטראָגן וואָס מען האָט אים צוליב דעם אַזוי צוקוועטשט. דער צאַנזער רב ז"ל האָט דאָס מרגיש געווען, אוז אַזוי געזאָגט: מיר געפינען אין דער גמרא וועז אַן עכבר בייסט אַריין אין א גאַנצן ברויט, זאָל מען דאָס גאַנצע ברויט נישט מער עסן. פרעגט זיך די שאלה, פאַרוואָס איז דער בים פון אַן עכבר האַרבער פון אַלע אַנדערע אסורים שבתורה, ווי בשר בחלב, איסור והתר חם בצונן, ביי די אַלע איז פאַרהאַנען א שיעור, ווי בטל בששים, כדי קליפה אַדער נטילה, אוז ביי אכילת עכבר זאָל מען דאָס גאַנצע ברויט אַוועק ווארפן. נאָר דער תירוץ איז, ווייל דער עכבר וואָס קומט פון דער ערד, וואַלעגערט זיך אין אַלע אַשפות, גיט ער אַריין אין א גאַנץ ברויט מיט איין בים א שטאַרקן כח הטומאה, וואָס איז קשה לשכחה, ערגער ווי אַנדערע אסורים, משא"כ אַבער א ייד וואָס האָט א גוף טהור, ער טראַכט נישט וואָס מען טאָר נישט, זעהט נישט וואָס מען טאָר נישט, שמעקט נישט וואָס מען טאָר נישט, עסט נישט וואָס מען טאָר נישט, אַצינד וועז אַז ייד עסט פון א ברויט איז אַלעס פונקט פאַרקערט, יעדעס שטיקאַלע האָט א חשיבות. נאָך דעם דיבור פונעם הייליגן צאַנזער רב, האָט דער אויבערלענדער רב געזומען לעקן דעם טעלער. — מיין טאַטע האָט מיר גלייך אַפּגעריסן א שטיקל פלייש פון זיין חלק אוז מיר דערלאַנגט. אוז אזוי האָט ער זיך געפירט ביי אַלע סעודות אוז כמעט פון יעדן מאָכל מיר געגעבן שיריים.

מיינע קינדער יאהרן

אויסגעזעהן האָב איך ווי אַנדערע קליינע יינגעלעך פון יידישע היימען, געקראַזעלטע לאַנגע האָר — וואָס האָבן געווארט מיט'ן אַפּשניידן ביז דער בחור'ל איז אַלט געווארן דריי יאָהר — מיט פולע

רויטע בעקעלעך, עס איז געווען וואָס א קניפּ צו טאָן. און איך האָב אויך געהאַט מיינע קניפּערס! דער טאַטע פלעגט מיך מיטנעמען יעדען שבת צום דאַוונען אין דעם רב׳ס ביהמ״ד, דעם בעל מנחת אלעזר זצ״ל. ווי מיר זענען נאָר אַריין אין בית המדרש האָט שוין דאָרט געוואַרט דער הויכער ייד מיט דער רויטער באָרד און סאַמעטענעם הוט, און מיר געוויזן אין זיינע הענט עטלעכע צוקערלעך. איך האָב שוין געוואוסט אַז ער וואַרט אויף מיר, ער האָט מיך אַנגענומען ביי די הענטלעך אַרויפגעשטעלט אויף דער באַנק און מיר צוערשט געגעבן א גלעזל אין בעקל. איך האָב באַלד אויפגעהויבן מיינע צווויי הענטלעך און געוואָלט פּאַרשטעלן — אָבער שוין האָב איך באַקומען מיט זיינע צווויי הענט קניפּן אין ביידע בעקעלעך — און ס׳פלעגט א מאָל אויך גוט ווייַ טאָן, אָבער איך האָב נישט געווייגט.

ווי עס האָט זיך געפירט ביי אונדז, האָט מען מיר די האָר אָפּגעשוירן ל״ג בעומר, טראָץ דעם וואָס איך בין נאָך נישט אַלט געווען דריי יאָר. (געבוירן בין איך אין ראש חודש אב, די מאַמע פלעגט מיר תמיד דערציילן ווי שווער עס איז געווען צו באַקומען פלייש פאַר מיין ברית־סעודה (סעודת ברית־מילה), וועלכע איז אויסגעקומען ערב תשעה באב). מען האָט מיר איבערגעלאָזט קליינע פאה׳לעך. איך האָב באַקומען א קליינעם טלית קטן. א ניי סאַמעטענעם אַנציגל און א קאַפּל. צומאַרגנס באַלד אין דערפרי האָט דער טאַטע מיך געפירט אין חדר אַריין. דער רבי איז געווען א נידעריג ייִדעלע מיט׳ן נאָמען ר׳ יעקב, אין האָנט האָט ער געהאַלטן א דינעם שטעקן און נעבן אים זענען געשטאַנען צוויי יינגעלעך מיט וועלכע ער האָט געקנעלט דעם אלף־בית פון א גרויסן סידור. מיין שמחה איז געווען גרויס, איך האָב דערזען א סך קינדער אַרום און אַלע שמייכלען צו מיר. דער רבי האָט מיר געגעבן א גלעזל אין בעקעל און מיר געפרעגט וואָס מיין נאָמען איז, נאָכהער האָט ער מיר אַוועקגעזעצט נעבן די אַנדערע קינדער.

און אַזוי אַרום האָבן זיך אָנגעהויבן מיינע קינדער יאָרן.

דער באַהעלפער פלעגט מיר קומען נעמען יעדן אינדערפרי אין חדר אַריין, און צוריקנעמען ביי מיטאָג. נאָכמיטאָג איז ער ווידער געקומען און מיט מיין פּעקעלע אין האָנט האָבן מיר מיט נאָך א סך אַנדערע יינגעלעך מאַרשירט אין חדר אַריין. שיינע קינדער־יאָרן זענען

עס געווען, דער טאטע האָט נאָך נישט געשלאָגן, דער רבי האָט אויך נאָך נישט געשלאָגן; און טאָמער עס האָט זיך מיר נישט געגלוסט צו גיין מיט דעם באַהעלפער האָב איך פון דער מאָמע באַקומען קליין געלט אָדער אַ שיין עפּעלע אוין איך האָב זיך געלאָזט איבערבעטן.

צוויי זמנים (אַ זמן האָט זיך געראָטן, זעקס חדשים בערך) האָב איך געלערנט ביים אַלף־בית מלמד ביז איך האָב גוט געקענט די עברי אינעם סידור און נישט געדאַרפט אונטער זאָגן קמץ־אַלף אַ, קמץ־בית בא. צו די פיר יאָר בין איך שוין אַריבער אין גרעסערן חדר צו ר' סענדער'ן, וואו מען האָט שוין געלערנט דאַוונען און חומש. דער רבי איז געווען אַ הויכער, שטאַרקער ייד, און ער פלעגט האַלטן אַ שטעקן אין דער האַנט. די קינדער פלעגן זאָגן אַז דער רבי איז געווען אַ זשאַנדאַרם אין דער ערשטער וועלט־קריג. איך האָב אָבער פון אים נישט פיעל מורא געהאַט ווייל ער איז געווען אונדזער שכן.

דער ר' סענדער איז געווען באַקאַנט אַלס אַ זעהר זויבערער מענטש. די וועגט פונעם חדר זענען אימער געווען וויים אויסגעקאַלעכט און די פּאָדלעגע שיין אויסגעאוילט. יעדעס קינד האָט געמוזט האָבן אַ טאַשן־טיכל אָדער אַ וויסע שמאַטעלע אָפּצווישן די נאָז, זויבערע העגט און נישט קיין לאַנגע נעגל. יעדן זונטיג פרי האָט ער געמאַכט זיין אינספּעקציע, מען האָט געמוזט וויזן דאָס טאַשן־טיכל און די העגט. אויך פלעגט ער קוקן יעדן אין מויל אַריין פאַר שלעכטע אָדער שאַקלענ־דיגע צעהן. וועו אַ קינד האָט געהאַט אַ שאַקלענדיגן צאָהן האָט ער מיט זיינע דיקע פינגער בלויז אַ ריר געטאָן און באַלד דערלאַנגט דעם יינגעלע דעם צאָהן אין האַנט אַריין. „וואַרף אַריין אין מויזן לאָך" האָט ער געזאָגט. וועו אַ קינד האָט געהאַט צו לאַנגע האָר האָט דער רבי מיט זיין שער־מאַשינקע זיי אָפּגעשוירן. פאַר'ן שערן פלעגט ער נאָכהער איינקאַסירן, אָבער ביי עלטערן פון אַרימע קינדער האָט ער קיין געלט נישט גענומען.

די חדרים זענען געווען אונטער דער השגחה פון דער קהלה. יעדער האָט געמוזט זיין קינד רעגיסטרירן אין דער קאַנצעלייי פון קהל, און זיי האָבן איינגעטיילט וועלכעם קינד צו וועלכן מלמד זאָל גיין. אונדזער חדר האָט באַלאַנגט צו דער „מחזיקי תורה" חדרים וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער דאנקוי גאַס, וואו אַ טייל קינדער פון דער שטאָט האָבן געלערנט. דאָס איז געווען אַ צימליך שיינע געביידע

וועלכע א נדבן ר׳ יצחק פוקס ז״ל האָט געלאָזט אויפבויען. עס איז באשטאנען פון צען צימערן מיט א גרויסן הויף מיט ביימער דערין וואו מען האָט זיך געקענט שפילן. יעדן אינדערפרי האָט אן אנדערער תלמיד געדארפט אויסקערן זיין חדר.

עס זענען אויך געווען אנדערע חדרים אין ווייטערע סעקשאנס פון שטאָט וועלכע האָבן באלאנגט צו דער קהלה. ווי אויך פריוואטע מלמדים וואָס זענען געווען אויסער דער השגחה פון דער קהלה.

ביי ר׳ סענדער דעם חומש מלמד האָב איך נאָך גאנץ גוט אפגעשניטן, ער פלעגט מיך נישט שטארק שלאָגן, און זעלטן ווען איבערלייגן אויפ׳ן טיש, ווי אנדערע יינגלעך. מיר פלעגן גיין צום פראנט טיש ביים פארהערן. אויב איך האָב נישט געקענט פלעג איך אריין כאפן איבער די פום מיט זיין שטעקן, נישט צו שטארק ס׳זאָל בלייבן א בלויער ציכן. דער טאָטע איז אויך נאָך נישט געווען אזוי שטרענג שבת ביים פארהערן דאָס חומש. וועו איך האָב נישט געקענט פלעג איך קיין „שבת-אויבסט״ נישט באקומען.

א פאָר זמנים זענען דורך, וועו איך בין אלט געוואָרן פינף מיט א האלב יאָר בין איך אריבער אין א העכערע קלאָס וואו מען האָט שוין געלערנט עטלעכע פרשיות חומש מיט רש״י און משניות. דער רבי איז געווען נאָך א נייער, ער האָט ערשט א זמן פריהער אנגעפאנגען לערנען מיט קינדער (ער האָט נאָך אפילו קיין צו-נאָמען ביי די קינדער נישט געהאָט). ער איז געווען באקאנט אלס א גוטער רבי וואָס שלאָגט נישט. געהאָט האָט ער בלויז א דין צעבראָכן שטעקעלע, וועלכעם מיר פלעגן נאָך דינער מאָכן וועו ער האָט דאָס פארגעסן און גלאָזט אויפן טיש.

דער טאָטע מיינער איז אפילו נישט געווען זייער צופרידן וואָס מען האָט מיך צוגעטיילט צו א נייעם מלמד. ער האָט געוואָלט איך זאָל גיין צו א מער שטרענגען רבי. ער האָט דאָס זאָגאר פארגעוואָרפן דעם גבאי דתלמוד-תורה, און פארלאָנגט מען זאָל מיך שיקן צו א גמרא מלמד. — „איין זמן וועט אייער בחור׳ל אויסהאלטן, מען מוז יעדן מלמד צוטיילן קינדער״, איז געווען זיין ענטפער.

אין מיטן זמן האָב איך דערגרייכט צו די יאָהרן וואָס מען דארף גיין — לפי חוק המדינה — אין א שולע פאָר לימודי חול. איך בין געווען א צופרידענער, ס׳האָט מיך געמאכט פיהלן ווי אן ערוואקסענער

בחור, איך וועל שוין אויך קריגן פאַרשידענע ביכער מיט בילדער. די מאַמע איז אויך געווען א צופרידענע, האַפענדיג אַז איך וועל ווערן א מענטש. אין שקאַלע מוז מען זיין געהאַרכזאַם און אַלעס פאַלגן. און דאַביי גיין זויבער אַנגעטוען. זי האַט מיר טאַקע געקויפט לכבוד דער שקאַלע א העל שיין אַנצוגל. געלאַזט שיין אַפשערן מיינע האָר און צופיצען מיינע פאה'לעך, כדי דער לערער זאָל פון מיר נישט אַפלאַכן און זאָגן „שמוציגער ייד".

עס איז געקומען דער טאָג פון אַנפאַנגען שול-יאָהר. אַנגעטאָן אין מיין נייעם גאַרניטור, שיינע אויסגעפוצטע שיך, מיט גרויס עהרע אין דער באַגלייטונג פון מיין עלטערע שוועסטער, צוזאַמען מיט נאָך קינדער מאַרשירן מיר אַריבער די בריק (קיין ראַסוויגעוו) אין דער שולע אַריין, ערשטע קלאַס.

אין סקול נעמען אַלע יינגעלעך אַרונטער די היטלעך, און בלייבן זיצן בלויז-קעפיק. מיר ווערן אויסגעזעצט די יינגלעך פון איין זייט און די מיידלעך פון דער צווייטער זייט. דער לערער רעדט טשעכיש און מיר פאַרשטייען קיין איין וואָרט נישט. נאָר איין מיידל וועלכע האַט שוין געהאַט דורכגעמאַכט די ערשטע קלאַס און איז דורכגעפאַלן, און דערפאַר געמוזט אַטענדן די זעלבע קלאַס נאָכאַמאָל — זי האַט שוין געקענט אַביסל טשעכיש פון ערשטן יאָר, און פאַרשטאַנען וואָס דער לערער רעדט, זיא האַט אונדז אַלעס איבערזעצט אויף יידיש. דער לערער האַט אימער געשמייכעלט צו די קינדער נישט אַזוי ווי דער אַנגעברויגעזטער מלמד אין חדר. קיין שטעקן האַט ער אויך ניט געהאַט. ווען ס'קומט די צייט פון פויזע פאַנגט דער גלאַק אָן צו קלינגען, אַזוי אויך צום אַהיימגיין. אַלע קינדער שטעלן זיך אויף און שטעלן זיך אויס צו צוויי אין א רייע. (די מיידלעך פון פאַרנט און די יינגלעך פון אונטען) און אַזוי מאַרשירט מען אַרויס פון צימער ביז צו דער גאַס.

איך קום אַריין אין הויז און קוק אויף דער מאַמע מיט גרויס שטאַלץ. זי הייסט מיר איך זאָל שיין באַגריסן וועו איך קום אַהיים. „אַז די גייסט שוין אין סקול דאַרפסטו וויסן וויי צו באַגריסן וועו מען גייט און מען קומט, און נישט אויסוואַקסן א קאַטשעלאַב!" איך האַב זיך געשעמט אַזוינס נישט צו וויסן. איך מוז צוריק אַרויס פון די טיר און אַריינקומען און זאָגן „קים דיין האַנט מאַמע". די מאַמע וויל איך זאָל אויסטאַן דאָס נייע גאַרניטורל, זי וויל נישט איך זאָל עס פאַר-

שמירן. דאָס האָט זי געקויפט נאָר צו גיין אין דער שולע. איך לאָז אָבער נישט, ס׳וועלט זיך מיר אָזוי גיין אין חדר אָריין און ווייזן די אָנדערע יינגלעך אז איך גיי שוין אין סקול. ס׳העלפט גאָרנישט איך בלייב ביי מיינעם. וועז איך קום צוגיין נאָכמיטאָג אין חדר אָריין מיט מיין נייעם העל־ברוינעם אָנצוגל מיט די קורצע הויזן (ווי דער שטייגער איז געווען) אויסגעזען ווי א יעקעלע, הויבט דער רבי אָן צו לאָכן „דאָס איז לכבוד דער שולע!״ ער הויבט מיך אויף מיט זיינע גרויסע הענט און פירט מיך צו צום פענסטער פון אָנדערן חדר: „איר זעט ר׳ מאָטעס״ זאָגט ער, „לכבוד דער שקאָלע... דאָס איז ר׳ שמואל חיים׳ס בענאָקל״. מיך האָט דאָס נישט געאָרט וויל איך האָב געוואוסט אז דער טאָטע איז אויך צופרידן וואָס די מאָמע האָט מיר געקויפט א שיין אָנצוגל, און ס׳פאָסט מיר זייער גוט. „מוז מען דען אויסזען וויא א רבי׳ש קינד?״ פלעגט ער אָפט זאָגן וועז ער האָט געזען אָנדערע קינדער מיט שוועכע סאָמעטענע געוואָנטליך, און צושויבערטע פּאות. שבת האָב איך דאָס אָנצוגל נישט געטאָרט אָנטוען, איך האָב געמוזט גיין אינעם טונקל בלויעם גאָרניטור.

מיינע שווערע צייטן האָבן זיך צוביסלעך אָנגעהויבן. דער טאָטע איז געוואָרן א ביסל שטרענגער — אָזוי ווי איך ברענג אָפּ א האָלבן טאָג אין סקול מוז איך אָנהייבן פלייסיגער וועכן אין חדר. האָלב נאָך זעקס אינדערפרי וועקט דער טאָטע מיך אויף. די מאָמע בעט זיך „לאָז אים נאָך א ביסל שלאָפן, ס׳איז נאָך פרי. וואָס ווילסטו פון דעם קינד״. ס׳פלעגט גאָרנישט העלפן. ער האָט מיר צוגעברענגט דאָס טעפל מיט דעם וואָסער צום בעט און די כלי אָריינצוגיסן. „שמעון, אויפשטיין. אין חדר אָריין״, ביז איך האָב געעפנט מיינע פאָרשלאָפענע אויגן, אָרוים פון וואָרימען בעט, זיך געוואָשן די הענט און אָנגעטוען. איך פלעג לויפן אין חדר אָריין אָזוי זומער און אָזוי ווינטער. איך בין געווען כמעט דער ערשטער אין חדר צום דאָוונען. —

וועז די סקול האָט זיך אָנגעפאָנגען אכט א זייגער אינדערפרי, האָט דער רבי געמוזט פריהער אָהיימלאָזן די שול קינדער. דאָן האָב איך זיך געאיילט און געלאָפן אין דער שולע, זעהר אָפט אָריינגעהויבן פון לערער פאָר קומען שפעט. א סך יינגלעך זענען צוליב דעם נישט געקומען צום דאָוונען אינדערפרי. מיר אָבער האָט גאָרנישט געהאָלפן.

וועז די סקול שטונדן האָבן זיך אָנגעפאָנגען דעם אָנדערן האָלבן טאָג איז געוואָרן נאָך ערגער. צוועלף א זייגער איז מען אָרוים פון חדר,

געלאָפן אַהיים אַריינגעכאַפּט דאָס מיטאָג עסן און ווייטער געלאָפן אין סקול. איינס אַוייגער האָט דער גלאָק געקלונגען. זעקס אַוייגער אין אַוונט איז מען אַרוים פון סקול און צוריק אין חדר ביז זיבן דרייסיק־אַכט. וועז מיר פלעגן זיין מערערע יינגלעך פון איין חדר אין די זעלבע קלאָס זענען מיר טיילמאָל אַוועק שפּילן באָל, אַדער סתם אַרום אין דער גאַס פאַר אַ האַלבער שעה אַדער אַ שעה, און אויך אַ מאָהל אינ־גאַנצן פאַרגעסן צוריק גיין אין חדר. מיר האָבן געדאַרפט זיך האַלטן צוזאַמען און האָבן אַ גוטן תירוץ פאַר'ן נישט צוריקקומען אין חדר. אַך און ווי איז געווען וועז דער תירוץ האָט נישט געטויגט... אויך, אַ מאָהל האָט זיך צווישן אונז געטראָפן אַ מסור, ער פלעגט שרייען: „שקצים וואָס איר זענט! נישט גענוג וואָס איר פאַרברענגט אַ האַלבן טאָג אין שולע, פאַרברענגט איר נאָך מיט אַרום באַרדען אין די גאַסן!".

אין דער היים איז שוין אויך נישט געווען אַזוי פויגלדיק, נאָך די אַלע קלעפּ וואָס איך האָב אַ גאַנצע וואָך אַריינבאַקומען פונעם רבי'ן... פלעגט דער טאַטע מיך פאַרהערן יעדן שבת דאָס חומש מיט רש"י און די גמרא. איז, ווילאַנג איך בין נאָך געווען אַ קליין יינגל איז נאָך געווען מיט חסד, כ'פלעג אַפּקומען מיט אַ פּעטשל, און ערגערן פּאַל האָט דער טאַטע דערציילט דעם רבי'ן און דער רבי האָט מיר מכבד געווען מיט'ן שטעקן. — בין איך אַבער עלטער געוואָרן איז דאָס פאַרהערן אַ סך שטרענגער צוגעגאַנגען. ראשית, פרייטיג צונאַכט פלעגט דער טאַטע אַרויסנעמען פון גרויסן ספרים שראַנק דעם אַלטן חומש מיט'ן אור החיים הק' (וואָס קיין איין בלעטל האָט זיך שוין נישט געהאַלטן געבונדן) אין דעם חומש האָט ער שוין פאַרהערט מיינע עלטערע צוויי ברידער, וואָס האָבן זיך שוין לאַנג געפונען אין דער ישיבה. איך האָב געמוזט אַליין זאָגן יעדן פסוק חומש מיט רש"י, האָב איך געקענט, מה טוב. מאַנכע מאָל האָט ער אַליין מיטגעלערנט און מיר אויסגעהאַלפן. אַדער ווי אַ סך מאָל האָט פאַסירט, אַז דער טאַטע איז געווען מיד פון אַ גאַנצע וואָך אַרומרייזן און ער איז איינגעשלאָפן אין מיטן פאַרהערן, האָב איך געהאָט די געלעגנהייט אַדורך צו שווערצן אַ שווערע רש"י אַדער אַ פסוק חומש, דאָן איז ביי מיר געווען יום טוב — קיינער איז נישט געווען מיין גלייכן. אגב, מיר זענען ביידע געווען צופרידענע אַז איך בין אַדורך בשלו'. — נאָר טאַמער ח"ו פאַרקערט,

זאל איין באשעפער אין הימל אפהיטן. אוי פלעג איך אווען פון טיש מיט רויטע באקן מיט אראפגעלאזטן קאפ. איך האב נאך געהאט איין האפענונג, אפשר וועט מיר געלונגען מארגן אז איך וועל די גמרא יא קענען, נאר אבער אזוי רוהיג בין איך שוין נישט געשלאפן. — שבת בייטאג נאכ'ן טיש האט דער טאטע ארויסגענומען פונעם ספרים שראנק זיין ש"ס גמרא. איך מיש אויף לאנגזאם מיט א קלאפנדיג הארץ, (וועד ווייסט ווי אזוי עס וועט געלונגען...) אוי, ווי איז געווען טאמער איך האב נישט געקענט.

און ווען איך האב נאך געהאט א בייזן רבי'ן — און וועלכער רבי איז נישט געווען א בייזער וואו איך האב געלערנט — האב איך נאך געהאט צו זינגען און צו זאגן. ער האט געוואוסט אז דער טאטע האט השגחה איבער די „מחזיקי תורה" חדרים, מיט זיין וואָרט רעכנט מען זיך ביי קהל ווען ער זאגט עפעס אויפן מלמד. דער רבי פלעגט נעבעך גענוג אין מיר ארייגהאקן, נישט שוינענדיג דעם שטעקן, מער ווי ביי אנדערע יינגלעך. איך בין אויך געווען אנדערש ווי אנדערע קינדער ביים שלאגן אליין. ווען דער רבי האט זיי „מכבד" געווען, און א מאל נאר געוואלט דערלאנגען מיט'ן שטעקן, פלעגן זיי תיכף ארויסלאזן קולות וברקים און זענען אפגעקומען מיט גארנישט. איך בין געווען א גרויסער סבלן און דערביי א גרויסער עקשן — נישט ארויסגעלאזט קיין פיפס — פלעגט דער רבי פארגעסן וואו ער האלט... קוים דערכאפט דעם אטעם וועלן ער איז מיט מיר פערטיג געוואָרן. נאך א זעלכע קלעפ, באקומענדיג רויטע און בלויע צייכענס, האב איך זיך געקענט הויך אויפן קול צולאכן. דער רבי האט מיר נישט איינמאל פארזיכערט „איך וועל דיר אפשינדן די זיבעטע הויט". איך האָרעווע נעבעך נישט געגנג פון דער פרי ביז ביינאכט.

און אזוי ביי יעדער געלעגנהייט האט ער מיך מכבד געווען אויך אנשטאט אנדערע קינדער. יעדער דאנערשטיג איז געווען פאר מיר ווי א „תשעה באב", איך האב דאס שוין געוואוסט און געציילט יעדן טאג וואס דער דאנערשטיג רוקט זיך אן. און אזוי אויך פילע אנדערע יינגלעך נאר איך ספעציעל בין געווען ווי א בן־יחיד. איך האב תמיד מקנא געווען די מיידלעך אין דער היים וואס שפילן זיך רואיג און דארפן נישט גיין אין חדר.

אין דער שולע איז נאך געווען צו דערליידן, נישט אלע

לערערס זענען געווען בייזע וואס זאלן געווען שלאגן. און אממייסטן האבן מיר געהאט פרויען לערערינס, ס׳איז נישט געווען צו פארגלייכן מיט׳ן גיהנם פונעם חדר. איך האב דוקא נישט שלעכט געלערנט און אין אייניגע זאכן זיך אויסגעצייכענט. נאר מיט דער טשעכישער שפראך און גראמאטיק איז געווען א צרה, קיינער אין די משפחה האט זיך נישט באנוצט מיט דער שפראך און מיר האבן עס נאר געהערט אין דער שולע. מיט דעם זענען מיר, קינדער פון רעליגיעזע יידישע היימען, געווען זייער צוריק געבליבן. מיר האבן אויך ווייניג וואס צייט געהאט זיך צו לערנען און מאכן די היים ארבעט און שול אויפגאבן. מען איז אהיים געקומען פון חדר אכט אזייגער ביינאכט, נאכ׳ן נאכט־עסן געמוזט באלד גיין לייגן שלאפן און זעקס אזייגער שוין אויפשטיין צו גיין אין חדר. אין זומער ווייטער, ווען ס׳איז נאך געווען ליכטיג אין דרויסן האט זיך געוואלט א ביסל שפילן אדער גיין צום וואסער שווימען. די עלטערן האבן זיך ווייניג וואס געקימערט וועגן אונדזער סקול ארבעט, העלפן א סך האבן זיי אונדז נישט געקענט, וויל די מער חסידישע האבן געשיקט די קינדער אין די רעגירונגס שולען און די עלטערן האבן נישט באהערשט די טשעכישע שפראך. ס׳האט זיך אויך געפונען אן אונגארישע שול, ווייניג יידישע קינדער זענען אבער דארט געגאנגען, בלויז די מער־אונגארישע פאטריאטן. ס׳זענען דאגעגן געווען רוסישע און דייטשע שולן וואו א סך יידן האבן יא באזוכט. פאר זיי איז דאס שפראך־פראבלעם געווען גרינגער, ווייל די גרעסטע טייל באפעלקערונג האט זיך באנוצט מיט די שפראכן.

און אזוי ווי איך בין געווען פארעקשנ׳ט אין חדר, נישט אזוי געציטערט פאר שלעק ווי די איבעריגע יינגלעך, אזוי האב איך זיך אויך געפירט אין פריוואטן לעבן. ווען ס׳איז געקומען צום שלאגן בין איך געווען דער ערשטער און פאר מיינע קלעפ האט מען מורא געהאט. די יינגלעך האבן מיך גערופן „פיפלהויט״. ווען ס׳איז פארגעקומען צוזאמענשטויסן מיט די נישט יידישע סטודענטן. ווען מען האט אונדז אטאקירט מיט שטיינער און פויסטן און טיילמאל אויך מיט א מעסער, פלעג איך גיין דער ערשטער אין פייער אריין. געגעבן און אויך געקענט נעמען. און ווען איך האב געלאזט פיהלן מיין פויסט, האבן זיי גערופן צו דער „מאמע׳ן מיט׳ן זוהן״ זאל זיי העלפן. איך בין זעלטן ווען אנטלאפן.

איך האָב אויך אין דער היים ריזיקירט, — ווען ס׳האָט זיך געפונען אַ צירקום אַדער עהנליכע אונטערהאַלטונג אין שטאָט — טראָצדעם וואָס קיין געלט דערויף האָב איך נישט געהאַט און פון מיינע עלטערן געווינם דערויף נישט באַקומען, האָב איך זיך „אַן עצה געגעבן" און געוווּן מיט אַלע געסט צוגלייך. איך בין אַרוים שפּעט אין דער נאַכט, וויסענדיג אַז אין דער היים איז מען נישט באַזאָרגט וועגן מיר — אָבער איך האָב אָנגעגרייט מיינע בייגער... צוריק קומענדיג האָב איך זיך שטילערהייט אַריינגעשאַרט וועז יעדער איז שוין געשלאָפן.

דער טאַטע פלעגט אמאָהל אויך געבן אַ ווינק דעם רבי׳ן ער זאָל דאָס שטריקל נישט איבערציען. איך פלעג דאָס אָפט פיהלן, וועז דער רבי פלעגט זיך צו מיר באַציען ווי צי אַנדערע יינגלעך. ער פלעגט מיך אָבער סטראָשען — זאָלסט נאָר נישט קענען שבת ביים טאַטנ׳ס פאַרהערן וועט דיר גאָרנישט העלפן. איך ווידער פלעג אין אַז צייט בעסער לערנען, וועז איך האָב געהאַט אַ רואיגע וואָך אַן שלעק.

צו עלף יאָהר האָב איך באַקומען אַן אויסטערלישן רבי מיט׳ן נאָמען ר׳ אלטער. ער איז געווען אַ ייד אַ תלמיד חכם, אויך אַ גוטער בלאָט לערנער. מיינע ברידער וואָס האָבן זיך שוין געפונען אין ישיבה האָבן אויך ביי אים געלערנט. זיין חדר איז געווען אין אַ קליין קלייזל, גרעסערע בחורים און בר־מצוה יינגלעך האָבן ביי אים געלערנט. ער האָט אויך מיט אונדז געלערנט דקדוק יעדן זונטיג נאָכמיטאָג. ער פלעגט זעלטן שלאָגן די עלטערע בחורים. איך בין אָבער געווען אַן אויסנאָם. וועז ער האָט זיך צובייזערט איז ער געווען אַ קינסטלער, מיט זיינע בלויזע העמד אַן אַ שטעקן. ער האָט זיך אַריינגעגריבלט אין די העמד און די דיקע פלייש פון די פים, עס זענען פאַרבליבן בלויע און רויטע צייכענס אַז מען האָט זיך געשעמט צו גיין אין מקוה. זיינע קניפּן האָב איך אויך דערפיהלט, נאָר דאַביי איז ער געווען אַ פיינער רבי.

וועז ער האָט דערפיהלט אַז ער האָט איבערגעצויגן דאָס שטריקל, האָט ער געהאָט זיינע ווערטלעך און משלים און יעדער האָט געמוזט לאַכן. און דער בעל דבר האָט אויך געלאַכט מיט געשוואָלענע קניפּן אויפן פנים און די העמד. לאַנג האָט נישט געמוען און איך האָב זיך צוגעוואוינט צו די העמד און עס האָט ווייניג וואָס געהאָלפן. איך

האָב אים געלאָזט קנייפן וויפיל זיין האַרץ האָט באַגערט. דעם רבי'ן האָט דאָס אָבער נישט געפאַלן.

אין א שיינעם זונטיג אינדערפרי נאָכן דאַוונען וווייזט מיר מיין רבי זיין נייעם פאַטענט. ער האָט אַרונטערגענומען דעם גומי רעדל פון א קינדער וועגעלע און געמאַכט אייניגע קניפן אויף אים. ... נו, תכשיט, וואָס זאָגסטו צו דער „מציאה" האָט ער מיך א פרעג געטאָן, און דערביי איז ער מיך מכבד אויפן רוקן פאַר א הלצה. איך האָב דאָס דערפיהלט, און עס האָט מיר זייער פאַרדראָסן, נאָר איך האָב זיך אייני־ געהאַלטן און נישט געוואָלט וווינען. דער רבי האָט דערציילט א שיינעם משל, יעדער האָט זיך צולאַכט נאָר איך נישט. דער רבי האָט זיך צושמייכלט אז זיין פאַטענט ארבעט. אזוי ווי עס איז שוין באַלד געווען די צייט אהיים צו גיין עסן פרישטיק האָב איך געמאַכט א שווייג, נאָר ס'האָט אין מיר געברענט מיין גרימצארן. איך בין שנעל אהיים מיט יעדן צוגלייך און בין באַלד צוריקגעקומען מיט שוערע כלים, אויפ־ געבראָכן דעם רבי'נס קעסטל, אַרויסגענומען דעם „משחית" און אים צעשניטן אויף שטיקלעך און אזוי אַרויפגעלייגט אויפן רבי'נס בענקל. דאָן אונטערגעשניטן איין פוס פון זיין בענקל און אזוי געלאָזט שטיין און שנעל צוריק אהיים. — מיר האָבן געוואוינט נישט ווייט פון חדר. איך בין צוריק געקומען אין חדר ווען אַלע תלמידים האָבן זיך שוין געפונען ביי די טישן. איך באַמערק גלייך אז עפעס טויג נישט, יעדער קוקט אויף מיר „... דער בחור איז דא". דער רבי, נישט פרעגנדיג קיין סך שאלות, הויבט זיך אויף פון זיין פלאַץ, גייט און פאַרשפאַרט די טיר און לאָזט זיך צו מיר מיט אזא רציחה ... ער הויבט אָן קריכן מיט זייַנע צוויי הענט און אַלע צען פינגער איבער די דיקע פלייש פון מיינע הענט און פים. איך האָב זיך פון פלאַץ נישט געקענט רירן — נאָר געווויינט האָב איך נישט. צום טיש האָב איך זיך שוין נישט געוואָלט זעצן. ער האָט מיר דערפאַר נאָך צוגעגעבן א פאַר קניפן אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. צוריק שלאָגן האָב איך נישט געוואָלט. לויט ווי איך געדענק האָט נישט פאַסירט אז א תלמיד זאָל צוריק שלאָגן דעם רבי. נאָר איך האָב זיך געמומען דעם קוראַזש און געזאָגט: טאַמער גיי איך אַרוים וועט איר מיך דאָ מער נישט שלאָגן! דער רבי האָט די טיר געהאַלטן פאַרשלאָסן ביז צו דער מיטאָג שטונדע. צוועלף אזייגער בין איך אַרוים צוזאַמען מיט אַלע, נאָר צו קיינעם נישט

געדעדט א וואָרט. יעדער האָט פּאַרשטאַנען אז וועג שמעון שווייגט איז א סימן אז דער רבי האָט איבערגעצויגן די מאַס.

אויך אין דער היים האָב איך צו קיינעם נישט געדעדט. געווינסט האָב איך אז מיינע עלטערן זענען אויך נישט צופרידן מיט אזוינע צייכענס אויף מיין קערפּער ווי איך האָב דעם טאָג פּריינ־באָקומען. איך האָב געוואָלט אז זיי זאָלן דאָס פּליין געוואָר ווערן פון רבי'ן וואָס ער האָט פּריינגעלייגט אין מיר אין א פּראָסטן זונטיג פּאָר גאָרנישט. צווויי אזייגער נעם איך מיין פּעקל עסן און א חומש אין האַנט און גיי מיר אין שטאָטישן גאָרטן נעבן דעם וואָסער. איך האָב זיך אָפּגעקלערט אז איך בין שוין א גרויסער יונגל און וועל זיך שוין מער נישט לאָזן שלאָגן פון קיינעם — עד כאן, געניג געווען, — איך מוז זיך שוין מער נישט לאָזן פּאַרשעמען פּאָר פּלע יינגלעך. פּאַרנאָכט קום איך אהיים ווי גאָרנישט וואָלט פּאַסירט און עס אַפּ מיין אַוונט־ברויט. וועג דער טאָטע איז שוין געווען אין בית המדרש האָב איך זיך אויסגעטאָן ווי צו גיין שלאָפן, און באַווייז צו מיין מאַמע און שוועסטער וואָס איך האָב היינט פּריינגעכאַפּט, און אויסגעבראָכן אין א געוויין. דאָס איז ביי מיר געווען (אין די יאָרן) א זעלטענע ערשיינונג. „איך ווייל צו דעם רבי מער נישט גיין" האָב איך גע'טענה'ט, און באַלד זיך געגאַנגען לייגן שלאָפן. איך האָב געוואוסט אז דער רבי וועט באַשטימט זיך קומען טרעפן מיט'ן טאָטן ביים דאַווענען. ער ווייסט שוין גוט וואָס ער האָט אָפּגעטאָן; דער טאָטע גלייבט דאָס נישט; פּלעם האָט זיין צייט און זיין גרענץ. — זעקס אזייגער אינדערפרי, ווי געווענליך, הויבט דער טאָטע אָן מיך אויפּוועקן. איך מאַך זיך נישט הערן. איך מערק אז זיין שטימע איז נישט ווי פּלע מאָל, נור רוהיג און שטיל ווי ער וואָלט זיך ביי מיר געבעטן. איך שטיי אויף פון בעט, פּאַרבלייב מיט'ן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ און זאָג צו אים שטיל מיט האַלב אַרונטער־געשלינגענע ווערטער — טאָטע, איך ווייל מער צו דעם רבי'ן נישט גיין. איך ווייז אים אויף מיינע העכט און פּיס, ער זעט די פּאַרשידענע רונדיגע און לאַנגע בלויע פּלעקן. דער טאָטע בעט זיך ביי מיר — „גיי צוריק — איך האָבן שוין געדעדט מיט אים — ער וועט דיר מער נישט שלאָגן". דער דרך ארץ פּאַר'ן טאָטן איז געווען גרעסער פּאָר מיין עקשנות. איך האָב געמאַכט פּאַרגעסן וואָס איך האָב זיך פּאַרגענומען. נאָר גע'פּועל'ט האָב איך ביים טאָטן נישט צו גיין אין חדר אינדערפרי צום דאַווענען.

ניין אזייגער פארמיטאג, אין דער באגליטונג פון טאטן, האב איך צוריק ארויסגעשיקט אין קלייזל. דער טאטע האט נאכאמאהל געדעדט א פאר ווערטער צום רבי און איך האב זיך מיט אן ערנסטן אנגעזיגענעם פנים, שטילערהייט ארויסגעשארט, צווישן די איבעריגע תלמידים. דער רבי האט אויסגעמיטן מיט מיר צו רעדן אייניגע טעג. מיר האבן זיך אבער סוף כל סוף איבערגעבעטן. קיין האנט האט ער אויף מיר שוין מער נישט געליינט! אויך דער טאטע האט אויסגעמיטן צו דארפן מיך שלאגן און מיך שוין נישט מער אזוי שטרענג פארהערט. אזוי ארום בין איך צו די עלף יאהר געוואקסן א גרויסער בחור.

סודות פון חדר...

דער מלמד ר' ברוך פון דער דאנקא גאס אין מונקאטש האט געהאט א שיינע, גרויסע רויטע באָרד, און נאך מיטאג, ווען די תלמידים האבען איבערגע'חזר'ט דאס חומש, פלעגט ער כאפן א דרימעל ביים טיש און די גרויסע באָרד זיינע האט פארנומען א האלבן טיש. פאר די אינגלעך, די תלמידים, איז דאס געווען א גרויסע עבירה צו לאזען דעם רבי'ן אזוי געשמאק שלאפען, האבען מיר געברענגט רויטען טריב-וואקס, און מיט א ברענענדיג ליכט האבן מיר צוגעשמאלצען דעם רבינ'ס באָרד צום טיש און ווען דער רבי האט זי אויפגעוועקט איז נעבעך זיין האלבע באָרד געבליבען אויפ'ן טיש...

דער מלמד ר' אהרן יעקב האט געהאט א טבע, אז ווען ער איז געווען זעהר ברוגז, האט ער געכאפט דאס דינע באמבו (יאמרוי) שטעקעלע אין מויל אריין און געביסען, כדי נישט צו נוצען דעם שטעקען בשעת כעסו, האבען מיר אינגלעך כסדר געהאלטען אין איין שמירען מיט קנאבעל און אנדערע ביטערע קראטעכצער, כדי דער גוטער רבי זאל כאטש פילען א גוטען טעם אין שטעקען...

אין א פרייטאג האב איך באגראבען דעם טשעכישען לערער...

ווען איך בין געווען ארום אכט ניין יאר, און געווען אין דער דריטער קלאס פון דער טשעכישער שולע, האבען מיר געהאט אן אויסטערלישען לערער מיט'ן נאמען נאוואטניק, ער האט געהאט א שיינע געשווירענע רויטע באָרד און מיט לאנגע האָר, ווי א פראוואם-לאונער גלח, וואס דאס איז זעלטן געווען ביי די טשעכען, האט ער געשאלטען מיט ביטערע, טויטע טשעכישע קללות, און דערמאנט דעם זון מיט דער מאמע'ן... און האט געשריגען אז מיר זענען נישט אין א

אידיש חדר; ער איז געווען א גרויסער סאדיסט און געשלאגען די אינגלעך און די מיידלעך אויפן ווייכען פלייש מיט א גראבען שטעקען. מיר האבען זיך באקלאגט פאר אונדזערע עלטערן, מיר האבן דאס אויך דערציילט דעם רבי'ן אין חדר, אז דער גוי שלאגט אונדז נאך ערגער ווי דער רבי, נאך מער האט אונדז פארדראסען וואס ער שלאגט די מיידלעך וואס דאס איז נישט שיין.

ווען ער האט געוואוסט אז עס קומען פרעמדע אין קלאס, ווי דער פארוואלטער פון דער שולע אדער אן אינספעקטאר, האבען מיר געזען ווי ער באהאלט דעם גראבען שטעקען און דאס האט אונדז שטארק פארדראסען. האבען מיר געטראכט ווי פטור צו ווערען פון אזא אנשיקעניש, גיי כאטש און קלאג אים אן צום „ונתנה תוקף". האב איך זיך צוזאמענגערעדט מיט פארטרוילעכע אינגלעך, אז מיר וועלען מאכען דעם לערער א לווי' און אים פארשיקען אויף יענע וועלט. בין איך געגאנגען און האב פון ליים אויסגעפארמט א קליינע פיגור ווי דער לערער מיט דער בארד זעט אוים, און מיר האבען צוגעגרייט א טויטען-קאסטען אים צו באגראבען, אלעס איז געווען גרייט. פרייטאג נאכמיטאג זענען מיר אלעמאל ארוים פריער פון דער שולע צוליב שבת, און אין חדר האט מען נישט געדארפט גיין, האבען מיר אויסגעגראבען א גרוב אין הויף פון דער שולע, געזאגט זיבען מאל ויהי נועם און יושב בסתר, מיט א פושקע אין דער האנט האט יעדער ארויסגעווארפען קליין געלט און געזאגט „צדקה תציל"... צוגעדעקט דעם בר מינן און געזאגט קדיש און מיר זענען אוועק פרייעלעכע פון דער לווי'.

מאנטאג ווען מיר זענען צוריק געווען אין קלאס, איז א אינגעל, א „מה-יפית'ניק", געגאנגען אונדז פאר'מסר'ן, אז מיר האבען פרייטאג אים, דער לערער, באגראבען. האבען מיר זיך זהר דערשראקען, און דער רויטער לערער איז געווארען נאך רויטער און בלאסער, האט ער זיך אויפגעהויבען פון זיין בענקעל און אנגעהויבען וויינען און זיך בעטען ביי די קליינע אינגלעך צו פארשטיין אז ער שלאגט נישט די קינדער ח"ו שלעכטס צוטאן עמיצען, נאר צו מאכען אונדז מיט לייטען צוגלייך, מיר האבען אים אבער געזאגט, מוחל די בערישע טובה, מיר האבען גוטע עלטערן און אויך א רבי'ן פון וועמען זיך צו לערנען; אויב אזוי וועל אייך נישט לערנען. אין צוויי וואכען שפעטער איז ער פארשוואונדען צוזאמען מיט זיין פאמיליע פון דער שטאט.

דער חברה קדישא שוסטער

אויפן אלין־פלאץ האט אין מונקאטש געוואוינט אן אלטער שוסטער, ער פלעגט גיין פאר שמירה אין טהרה־שטיבעל. וועז א פרעמדער איז געשטארבען אין שפיטאל און די חברה קדישא האט אלעם געמוזט אליין טאן. דער אלטער שוסטער פלעגט מיט זיך מיטנעמען אין טהרה־שטיבעל זיין שוסטער־בענקעל, די דראטווע, נעגעל און א זאק מיט שיך, כדי דורך דער צייט וואס ער פארברענגט דארט זאל ער קענען פארלאטען די שיך.

איז געווען א חברה מיט וואוילע יונגען, וועלכע האבען געוואלט דעם אלטען שוסטער אפטאן א שטיקעל, האבען זיי אים גערופען אויף שמירה, איינער פון די חברה יונגאטשעס האט זיך אוועקגעלייגט אויפן ברעט, מ'האט אים פארדעקט מיט'ן ליילעך ווי א בר מינן. דער דער אלטער שוסטער האט זיך, ווי געווענליך, גענומען צו זיין ארבעט צו לאטען די שיך, מיט'ן האמער אין דער האנט געקלאפט לאטעם. פלוצים זעט ער ווי דער מת הויבט זיך, און דער אלטער שוסטער טראכט נישט לאנג, און דערלאנגט דעם בעל־דבר מיט'ן האמער איבער'ן קאפ און שרייט: „אז ביזט איינמאל געשטארבען, איז ליג איינגעלייגט!"...

שטערן, דער צייטונג פארקויפער

שטערן, דער צייטונג־פארקויפער פלעגט ארום לויפען און שרייען אין די גאסען „קויפט א צייטונג". מיט יארען שפעטער איז ער געוואָרן אן עושר. ער האט זיך אויפגעבויט א גרויס הויז אין דעם לאטרעצע־הויף. איינמאל האט אויף אים איינער געשריגען אין גרויסען בית־המדרש: „שטערן, דו משוגענער!" האט אים שטערן געענטפערט: „איך בין דער משוגענער און דו ביזט דער קלוגער, ווער האט מער גע'לט?!".

דער שטאט משוגענער „מאיר סיץ"

פארוואס האט מען אים גערופען „מאיר סיץ, דיין מאמע איז א מיידעל"? אין גרויסען בית המדרש אין מונקאטש וואו ער פלעגט

שטענדיג זיך ארומדרייען, איז ער איינמאל געבליבען נאך מעריב דאוונ־
נען און זיך געזעצט צום טיש וואו מ׳האט פארגעלערנט חומש מיט
רש״י פון פרשת תצוה, און ער האט געהערט ווי מען זאגט, „ועשית
ציץ זהב״, רופט זיך אן מאיר, „פע, אידען, פע! אזוינס צו לערנען״...

אין א גרויסען מארק־טאג וועו די גויים פון ארום מונקאטש
זענען געקומען אין שטאט צום מארק, און אין אוועגט זענען זיי זיך
צוריק געפארען אויף די וועגענער געשפאנט מיט א פאר אקסען,
אויפ׳ן וועג קיין קארפעץ זענען זיי אדורכגעפארען דעם בית־עולם, און
די פויערים האבען באמערקט ווי א סך ליכט ברענען און א גרויסע
פיגור שאקעלט זיך ביי די ליכט, האבען זיי זיך שטארק דערשראקען
און זענען אראפ פון די וועגענער און דער גאנצער וועג איז פול
געווארען מיט די פויערים וועלכע האבען מורא געהאט וווייטער צו גיין.
איז מען גלאפען צו דער חברה קדישא, און די חברה קדישא־לייט
זענען אנגעקומען מיט גרויסע שטעקענס, ווייל זיי האבען פארשטאנען,
אז דאס האט עמיצער געמוזט אפטאן עפעס א שטיקעל, ווייל די אפ־
געשיידטע פון די לעבעדיגע טשעפען נישט מער. זיי האבען געעפענט
דעם טויער, און זענען צוביסלעך צוגעגאנגען נענטער צו די ברענע־
דיגע ליכט וואו ס׳האט זיך געפונען דער געשטאלט וואס שאקעלט
זיך. צו זייער איבערראשונג זעען זיי אז דאס איז מאיר סיץ, און ער
שאקעלט זיך און דאוונט. אזוי ווי ער פלעגט גיין צו אלע שמחות און
לוויות, איז ער דעם טאג שפעט נאכמיטאג געגאנגען צו א לווי׳ און ער
האט פארבלאנדזשעט, דערווייל האט מען פארשלאסען דעם טויער
און מאיר סיץ האט נישט געקענט ארויסגיין און עס איז געקומען די
צייט צו דאוונען האט ער זיך צוזאמענגעקליבען אלע ברענענדיגע
ליכט פון בית־עולם און געלייגט אויף איין פלאץ און זיך געזומען
שאקלען ביים דאוונען. אבער פון דער וווייטענס האט עס אויסגעזען
ווי עפעס א פארזעניש...

אין קליינעם בית המדרש׳ל פורים

אין מונקאטשער קליינעם בית המדרש׳ל האט זיך געפירט ביי
די בחורים, אז יעדען ראש חודש אדר האט מען גענאכט א פורים

קהל, מיט אַ פּורים רב. מ׳האָט געפּראָווען אויף טיש און אויף בענק.. שבת פּרשת זכור ביים זאָגען די יוצרות האָט זיך ר׳ מרדכי זאַלצער אַפּגעשטעלט אין מיטען יוצר און דער פּורים גבאי האָט אַ קלאַפּ געטאָן אויף דעם עמוד און אויסגערופען „האיאָר איז דער פּורים־רב אונזערער, אדונינו מורנו ורבנו הרב הצדיק ר׳ הערשל עסטרייכער״ — און דער חזן האָט גלייך דערנאָך געזאָגט זאָגען הויך אויפ׳ן קול אין יוצר — ימח שמו וזכרו ונמח זכרו מלהזכירו...

אין מונקאטש קען אלעס פאסירען

פונקט אזוי ווי אין אמעריקע, וועו עס קומט דער ריכטיגער חתן און מען מאכט שוין די חתונה אין אַ האַל אָדער אין אַ גרויסען האָטעל, אַבער קיינמאָל נישט אין דער היים. איז אין מונקאטש פונקט פאַר־קערט. וועו מען האָט געוואָלט מאכען אַ קליינע חתונה, זענען די מחותנים צוגעפאָרען מיט פערד און וואָגען קיין פריגיעש־פאַלוואַ ביי קראָו אין ווערצהויז, און געפּראָווען דאָרט די חתונה, אַהין האָט מען נישט געדאָרפט איינלאָדען אַלע שכנים און אַרימע לייט.

ביי איינער אזאַ חתונה פון אַרעמערע מענטשען, איז געווען אַז דער מחותן האָט נישט געהאָט גענוג געלט מסלק צו זיין פּאַר דער חופּה, האָט דעם חתנ׳ס עלטערן נישט געלאָזט אַז מ׳זאָל שטעלען די חופּה. איז געווען „תשעה באב״ ביי דער חתונה, די כלה האָט געוואָרט אין חופּה־קלייד און ביטער געווויינט, איהר מוטער האָט, נעבעך, מיט־געווויינט. דער טאַטע איז אַרומגעלאָפען צו זען וואָס מ׳קען דאָ טאָן. דערווייל איז געוואָרען שפּעט ביינאכט און דער מחותן האָלט זיך ביים זיניגען, אַז ער וועט נישט לאָזען שטעלען די חופּה.

מיטאַמאָל באַווייזען זיך אַ חברה בהמה־סוחרים, וועלכע זענען צוריקגעפאָרען פון יאָר־מאַרק, און זענען אַריינגעקומען אין וועראַהויז (קרעטשמע) צו כאַפּען אַ טרינק ביער און עפּעס איבערבייסען. פּלוצים האָבען זיי דערזען ווי עס זיצט ביי אַ טיש אַ כלה אין אַ חופּה־קלייד און וויינט. באַלד ווערען זיי געוואָר וואָס דאָ קומט פּאַר. רופט זיך אַפּ איינער פון די סוחרים אַז צווישען זיי געפינט זיך אַ יונגערמאַן וועלכער

איז ערשט נישט לאַנג צוריק געוואָרען אַן אלמן אַהן קינדער און מ׳דאַרף נישט קיין נדן, ער איז פיין איינגעאַרדענט האָט אויך אַ פּאָר קי אין שטאָל. בקיצור מ׳האָט געזומען די כלה, די מאַמען און דעם טאַטע׳ן אויפ׳ן וואָגען און מ׳איז אַריינגעפּאָרען קיין מונקאַטש צום בית־דין־שטיבעל, מ׳האָט באַלד געופען אַ מנין און געשטעלט אַ חופּה וקידושין און דאָס יונגע פּאָר־פּאָלק האָבען זיך אַריינגעזעצט פּריילעכע אין וואָגען און אַהיימגעפּאָרען מיט מזל. דערווייל האָט זיך דער אַנדערער חתן אַרומגעקוקט אַז עס איז שוין זעהר שפּעט און עס טויג נישט אַזוי לאַנג צו וואַרטען, לאָזט ער איבער די עלטערן און לויפט צום וועלצהויז צו דער חופּה — אָבער ער האָט פּאַרשפּעטיגט.

מיליאָנער און וואַלד סוחר

רייזמאַן דער מיליאָנער און וואַלד סוחר פלעגט קויפען אַ גרויסען הערינג אויף שבת. ער פלעגט זאָגען, אַז אַ הערינג איז ביליגער ווי אַ לעבעדיגער קאַרפּ. אויב מ׳האָט געדארפט האָבען געלט פּאָר אַ זעהר נויטיגען צוועק, האָט ער אַרויסגענומען עטליכע טויזענטער צו געבען פּאָר אַן ענין פון צדקה.

ר׳ מרדכי באַג־באַג

אין מונקאַטש האָט זיך געפונען אַ איד מיט׳ן נאָמען „ר׳ מרדכי׳לע באַג־באַג״. ער איז נישט געשלאָפען קיינמאָל אין אַ בעט, נאָר אַלעמאָל אויף די טישען אָדער בענק פון די בתי מדרשים אין שטאָט. ער פלעגט קיינמאָל נישט גיין אויף דעם טראָטואַר צווישען אַלע מענטשען, ווייל ער האָט געוואָלט אויסמיידען פון צו גיין צווישען אומריינע באַשעפענישען ווי: צווישען פערד, הינט, גויים אָדער פרויען. ער האָט געהאַט אַ ריזיגען זכרון און איז געווען אַ בקי בנגלה ובנסתר. אַ גאַנצע וואָך איז ער געגאַנגען אין זעקס צעפליקטע בעקעשעס אייניע אויף די צווייטע, אום שבת האָט ער אָנגעטאָן אויך די זיבעטע. אין

א מאַרק־טאָג פלעגט ער איבערדרייען די בעקעשע מיט'ן פוטער אַרויס און וועז די דאַרפּס־אידען האָבען אויפ'ן מאַרק דערזען אַז מציאה, זענען זיי צוגעגאַנגען אים געבען שלום. ר' מרדכי האָט אים, דעם דאַרפ'ס איד, געפרעגט ווי ער הייסט און ווי אַזוי דער טאַטע הייסט, אויף דעם האָט ר' מרדכי אים באַלד אויסגערעכענט זיין יחוס פון זיין זיידען און עלטער־עלטער זיידען, האָט זיך דאָך דער דאַרפ'ס־איד דער־שראָקען פּאַר אים און ר' מרדכי האָט אַנגעהויבען צו זאָגען מוסר דעם דאַרפ'ס־איד פּאַרוואָס ער שערט זיך די באָרד וכדומה, פּאַר בושה האָט דער דאַרפ'ס־איד אים דערלאַנגט עטליכע קראַנען און צוגעזאָגט צו זיין גוט און פרום.

דער מנחת אלעזר האָט אויף אים געזאָגט אַז ר' מרדכי באַג־באַג איז א „לוחות שנשתברו".

זיין תלמיד ליפּע

ליפּע דער באַרדיובער, האָט אויך געהאַט א סך מעלות פון זיין רבי ר' מרדכי באַג־באַג, אויך ער איז נישט געשלאָפען אין קיין בעט און האָט זיך אַלעמאָל אין רב'ס הויף אויפגעהאַלטען, ער האָט נאָר געגעסען וואָס די רביצין האָט געקאָכט. ער איז געווען דער שלאָטען־שאַמעס ביי דער רביצין און אויך איז ער געגאַנגען מיט'ן שטעקן אין האַנט אַוועקצוטרייבען די אומריינע. אַזוי ווי דער רב זצ"ל פלעגט מקפיד זיין צו קומען אין צייט צום דאַווענען, איז געווען א בחור וואָס פלעגט איהם, ליפּען, שיקען רופען דעם רב. איינמאָל זענען געווען עטליכע בעלי בתים ביים רב אין שטוב וועז ליפּע איז אַריינגעקומען און גיט א זאָג: „רב! קום שוין דאַווענען!" און דער מונקאַטשער רב זאָגט אַזוי רואיג צו ליפּע'ן — „איך בין דאָך דער רב פּאַרוואָס זאָגסטו מיר דו, עס פּאַסט עפּעס נישט?!" „רב!" ענטפערט ליפּע, „פּאַר'ן באַשעפער זאָג איך אַלעמאָל [ברוך] אתה (א. א. וו.) נו דאַרף איך דיר אָפּגעבן מער כבוד ווי פּאַר'ן אויבערשטן". דער רב האָט מיט א שמייכל, מקבל געווען זיין תשובה.

די בריק פון מונקאַטש קיין ראָסוויגעוו איבער׳ן טייך לאַטאָרצע, און פאַר תשליך אום ראש השנה

ר׳ יעקב׳ס דרדקי חדר אין דער דינקוי גאַס „מחזיקי תורה״

אתען אב א מעך אין קליינעם הויזעמדל׳ל

האדמו"ר ממינקאטש עם בחור ישיבה

ישיבה־בחורים בית שמש אין בר״מ בית המדרש

דאָס בילד רעדט פאַר זיך אַליין: — די אַלטע רביצין נאָך די שלושים, קוקט אַראָפּ צו די טרעפּ...

דער פארהער אין דער ישיבה מיצאי שבת

מונקאטש שנת תש"י

זמן החורף

ראש ומנהלי ישיבת „דרכי תשובה"

והיו עיניך רואות את מוריך

ר' מאיר ראזענבערג הי"ד הי"ה
מח"ס חיים אלעזר שפירא זצ"ל
בעל נתת אלעזר מח"ס ותפא"ש זצ"ל

ראשון לאבות הנה"ק ר' שבבה"ג
מרן צבי הירש שפירא זצוקל"ה
בעל דרכי תשובה מח"ס שיבת ציון

ב"ק אדמו"ר הגאון הצדיק
מרן ברוך ראבינאוויטש שליט"א
אבדפה"ק ריש מתיבתא

חתם הגאון המשכנ"ת מרה"ג נשיא שלמה
שי' לאנדא דומ"ץ דפה"ק ומנשיאת ר"מ

תלמידי הישיבה

אריה ליבוש מיזראפי
מנהל המשגיח

ישראל דוד פערלמאן
ראש ישיבת השישים

אברהם לוי יעקבסאהן
גבאי דת חיצות

ישראל בנימין הלוי
ראש הישיבה

יום טוב אלטער (אחיעזר)
גבאי דת בתורים

שמחה זיסל קלויז
חבר ועד הקיבוץ מעיר

ר' דוד סוניאג
ראש השבת (אמשינר)

ישראל מיזעלם
מיכי (אמשינר)

משה אפטיקער (עזמאך)
מלמד ומגיד חת מזונות

חיים יוסף הלוי
נחד קופת מלוה

בעריש וויינבערגער
ארטשאוו (תבריעד הר"מ)

שלמה בער וויזלינגער
אושוה (ברח בהורים)

A munkácsi nyilvános rabbi iskola vezetősége 5700. De leading of de op ning rabbinat school of munkacs

דער קאַלעשיצער רבי, ר׳ חנה האַלבערשטאַם, אויף אַ באַזוך אין מונקאַטש

ዓለም ዓቀፍ ኣየር ትራንስፖርት ኣሶሴሽን ኣብ ኣዲስ ኣበባ ዝተኻየደ ጉባኤ ኣብ ዝዓጠቐሉ ግዜ ዝተወሰደ ፎቶ

יאָשע יַאקאָבער שבת אויף דער אידישער גאַס

ר׳ הערש בן פריידעס, דער זקן וואָס האָט געזאָגט פאַרן מנחת אלעזר „כ׳בין שוין אַ צדיק״...

שאול פּאַשקעס אויפן וואָכען־מאַרק...

ב״ה

ספר

תולדות שמואל

מכיל תולדות והורות ומפעלות ודברי תורה
של אדם הגדול בענקים ארמו״ר הגאון הצדיק
המפורסם בכל קצוי תבל כהרוש יאמר לו
עמודא דנהורא וכו׳ כקש״ת
רבינו **שמואל ראזענבערג** זצללה״ה
האב״ד ור״מ דק׳ אונסדארף

מסודר ע״י תלמידו

שמואל חיים דייטש מפה״ק מונקאטש.

שער־בלאַט פון ספר „תולדות שמואל״ פון אונסדאַרפער רב

תולדות שמואל

פרק א.

שלשלת היוחסין

א. קדוש מרן ז"ל לימד פעם אחת שמקור לידתו נודע מברכת סלדיק מלובלין וסיפר כי בימי סחוסה סקדום סי' סיים לחד חסיד וגדול ושמו ר' חסר מחלמידיו ז"ל ממדינת פולין ונתקבל לרב לגיגלדוסקה ועלס מידי שנס בשנס ללובלין לל רבו ז"ל וסוף סי' חסוכי בניס, ותמיד סי' מחלס פני רבו לבקש בעדו עבור זרע של קיימת ופעם לחת שבשיחו רבו מלובלין סקדום ז"ל סיסי' לו בת חסר חסי' טוב לו מעשרס בניס. וכן סי' שנולדס לו בת וסיס סיחס לחו של מרן ז"ל שלמר עלי' כמס פעמים חסר כשמס גדולס כזו לל בחס לעולם כי חס לחת לכמס מלות בניס. סי' לס יד ושס בדברי חכז"ל בחלמוד ומפורשים וכחסר בת מרן ז"ל לבית חבותיו ניסחס לוחו של חכלית ליחודו.

ב. פ"א לחרס זוגתו של מרן (כרבנית סלי' ט"ס) כי בעוד סיחס חמוחס קיימת סי' לבחוליס נחת כי לחו סלי' עחדס חמיד לחורי סבחורים בשעת סגסיון ולחשס לפס סחשובס שיעיבו על שלחן רבס, למען לל יכי' טג"ל לבעס כשלל ידעו להסיר כסוגן.

ג. גם סיפר לי זקן לחד מסי' מחלמידי רביבו ז"ל בעיר טשחבח וסוף סי' חבר טוב לבבו יחידו של רביבו ז"ל שלס סי' מסופקים בחיס פעם בגמרל סי' שולים להזקנס וסיל לומרת להס על נכון, סמס רלו כן חמסו ולל יחמס סקורל של כדבר, כי רביבו ז"ל סי' מרגלל בפומי' שלמו ז"ל לל סיחס לחס חכמס לבד כי סיחס גס מלומדת בחלמוד, וסיחס לומדת חובת סלבבות בלס"ק וגס ספר סידורו של שבת סי' מלוי בלשל חמיד וידעס חלק גדול מעשס סדרי מעשה, ולל שכבר בלילה טרס למדס ח"י פרקים משניות ולבשס טליח קטן מלויילת כשלכחס ולל מיחו בס כמלמר חז"ל בשס' טירובין דף ל"ו. גבי מיכל

פרק ז'

מאמר רוח הקודש

א. כמה וכמה דברים לשר רלו טיניבו כי ברגיש טכל מרס סודע לו. גס בעת פטירת מרן סלדיק סגס"ק בעל דרכי חשובה זצ"ל סי' נ"כ פלח וסיפר ידידי ר' מנחם מס"ט כ"י כי לז ביום ל' דסיוכות חרע"ד כשלר שלה לחורס לוס לברך מי שברך (שמברכין לחוכס) עבור כלדיק סלז וביום ד' דסיוכות כשלר רלס בשור לחד להושיע בסידור למברך שיברך מי שברך לחולה (כדלחמיל) קבל מרן ז"ל בסידור. מידיו ומחן טיניבו בו וסגרו ולל לוס לברך וסי' זשה לפלח בעיניבו. וביום כרלשין דחוס"מ נודע לנו בלמת כי ביום ד' דסיוכות בביקר בשעשס שקעס שמבו של לוחו לדיק זי"ע. ומשמבו בעמין לז חמ"ל שם בחהון יחידשם ליומוג מפעסט (שבו סי' נלמר בשבורס לל עובש מבשהלקות לוחו גלוח רבן של ישרלל בעל דרכי חשובה) בכדי להעלים ממנו בשורה זו ושלו מדוש בשמיבו שעתון פלח ידעתי לז מבבר ביום ד' דיו"ע וחחתונו לז ולמר: טיל מוקלעשם בשעטות לל שבדס כ"כ כי. ים לבס בן בממלח מקום שביבו לנסלם של מבוחי סחורס וסירחס, לבל בעולס בבוללה שבדס שבידס שלין לס חמורחו גם בשם

ב״ה

זה השער לה׳ צדיקים יבואו בו

ס ד ר

הגדה של פסח

עם פי׳ חידושי אגדה

באר שמואל

מאת כבוד הרב הגאון המפורסם צדיק יסוד עולם קדוש ה׳
מכובד מופת דורינו זקן ויושב בישיבה והעמיד תלמידים
הרבה לאלפים מוהר״ר **שמואל ראָזענבערג** זצללה״ה
האב״ד ור״מ דק׳ אונסדארף יצ״ו בעהמח״ס שו״ת באר שמואל.

יוצא לאור ע״י תלמידו
שמואל חיים דייטש ממונקאטש יע״א.

בשנת תרצ״א לפ״כ.

שער־בלאַט פון הגדה של פסח פון אונסדאָרפער רב

באר הגדה של פסח שמואל

(וכן ז"ל הי' נוהג לומר כאן זמר זה בהתלהבות גדול)

אַללמעבטיגער נאָט נון בויא דיין טעמפל שירה, אלזוי שיר, און אלזוי באלה, אין אונזערען טאנען שירה, יוא שירה נון בויא, נון בויא, נון בויא דיין טעמפעל שירה: בארים הערצינער נאָט נון בויא דיין טעמפל שירה, אלזוי שיר, און אלזוי באלה, אין אונזערע טאנען שירה, יוא שירה, נון בויא, נון בויא, נון בויא דיין טעמפל שירה: גרויסער נאָט דעמטיגער נאָט נון בוי דיין טעמפל שירה אלזוי שיר און אלזוי באלד אין אונזערען טאנען שירה, יוא שירה, נון בויא, נון בוי, נון בוי דיין טעמפעל שירה: הויכער נאט, ווירדינער נאט, זיסער נאט, חעניגער נאט, נון בויא דיין טעמפעל שירה, אלזוי שיר און אלזוי באלה, אין אונזערע טאנען שירה, יוא שירה, נון בויא, נון בויא דיין טעמפל שירה: טוינליכער נאט, יודישער נאט, נון בויא דיין טעמפל שירה, אלזוי שיר, און אלזוי באלה, אין אונזערן טאנען שירה, יוא שירה, נון בויא, נון בויא, נון בויא דיין טעמפל שירה: קרעפטינער נאט, לעבעדינער נאט, מעכטינער נאט, נאהמהאפטינער נאט, סענפטינער נאט, עווינער נאט, נון בויא דיין טעמפעל שירה, אלזוי שיר, און אלזוי באלד, אין אונזערע טאנען שירה, יוא שירה, נון בויא, נון בויא, נון בויא דיין טעמפל שירה: פֿארבציימער נאט, ציימליכער נאט, קינינליכער נאט, רייכער נאט, נון בוי דיין טעמפל שירה, אלזוי שיר און אלזוי באלה, אין אונזערע טאנען שירה, יוא שירה, נון בוי, נון בוי, נון בוי דיין טעמפל שירה: שיינער נאט תרויסער נאט, נון בוי דיין טעמפל שירה, אלזוי שיר, און אלזוי באלה, אין אינזערע טאנען שירה, יוא שירה, נון בוי, נון בוי, נון בוי דיין טעמפל שירה: דוא ביסט נאט אונד קיינער מעהר, נון בוי דיין טעמפל שירה, אלזוי שיר, און אלזוי באלה, אין אונזערע טאנען שירה, יוא שירה, נון בוי, נון בוי, נון בוי דיין טעמפל שירה.

ב"ס פס מו"ד ד' תבת סעמ"ל לפ"ק.

סמייס וסמלוס וכט"ס לכבוד מסובי תלמידי וכו'
מו"ס **ש"ח דייטש** כ"י.

הנה נע קרבו ימי חג הפסח לבע למובס וידעת כי אני סומך בזס על מדת טובך ומסידך בעטין מפיית סמלות וסיות כי סמתח סכע סבי דוחר מחאחרת רבס פעמים ע"כ מבקשך סמחדיע לו מיד עס אתס מוכן ומזומן לזס ומעלה עת תיבס בל טן שם לי טל זס. גס מבקשך סחעניט סיטב טל מפיית סמלות שלי יסי' בלי שיהי חסם ופקפוק. וס' ירחס ויברך את עמו ישראל בשלוס ומזכ לטלות ניון לאכול מן מזבחים ומן הפסחים. כעתירת מוס"ק דומו"ט

ס"ק **שמואל ראזענבערג** (עכ"ל סמכתב)

דיוד פון זיין רבי"ן, דער אונסדאַרפער רב, צום טאַטען וועגן באַקען זיינע מצות

וועי געדענקט דען נישט די חתונה... אַלע גרעניצען זענען געווען אָפען פאַר אַלע וואָס
געוואָלט זיין ביי דער חתונה. קינדער זענען נישט געגאַנגען אין חדר אַריין

קול ששון וקול שמחה

דער רב און די רביצין ביי דער שמחה

די כלה אויף איר טראָהן

ער רב איינשטייגענדיג אין אַ פיאַקער ביי קליין מאָריס
אייזען געשעפט

רבה״ק בעל ״מנחת אלעזר״ זצ״ל אין קאַרלסבאַד צוזאַמען מיט הרה״ג ר׳ מאיר שפירא זצ״ל
אב״ד ור״מ לובלין

אדמו"ר הרב ר' יהושע בוקסבוים זצ"ל מגאַלאַנטא ומלפנים במאַגענדאָרף. אשר עלה על מוקדה על המזבח על קידוש השם, כ"ו סיון תש"ד באוישוויץ. די תלמידים וועלכע זענען שוין געווען אין ארץ ישראל האָבען פאַר"ן רבי"ן און פאַר זיין משפחה געשיקט אַ סערטיפיקאַט אין געטאָ, אַבער רבנו הק' זצ"ל האָט נישט געוואָלט פאַרלאָזען זיין קהלה, און געזאָגט „איך וויל גיין צוזאַמען מיט דער משפחה און בני קהלתינו ביחד" — הי"ד

דאָס בילד איז פון די זעלטען־פאַרבליבענע בילדער פון מונקאַטש. אויפן בילד זעט מען די ישיבה קטנה „ישיבת נחלת צבי" בהנהלת הרב ר׳ צבי פרידמאַן שליט״א, כעת בברוקלין, נ. י. בעמ״ח ספר „חמדת צבי". דאָס בילד איז איבערגעגעבן פון בנימין בייניש הורוויץ, איינער פון זיינע תלמידים

אלפים, לאחר הפגישה עם ד"ר פרנק בכיכר ציון

דער מונקאַטשער רב, דער איידעם פון „מנחת אלעזר", זיין רביצין און זייער ערשטער קינד הערשעלע

דעם רב׳ס קינדער : הערשעלע, חיים אלעזר און משה לייבעלע

משה לייבעלע לערנט שוין אַלף־בית

כ"ק אדמו"ר הרה"ג הרה"צ מהוננאטש
מרן ר' משה ליב ראבינאוויטש שליט"א
אבד"ק ור"מ דישיבה מנחת אלעזר בברוקלין

דער מאַנומענט נאָך מונקאַטשער קדושים אויפֿן הר ציון

דער בעל „מנחת אלעזר" זצ"ל

דער מונקאטשער רב זצ"ל, איז אויך געווען באקאנט אלס פסיכאלאג — מענטשן־קענער — ער פלעגט אויך געבען רעצעפטן, וועלכע די אפטייקער פלעגן אקצעפטירן. און וועז עס איז געווען דער פאל פון אן ארימען חולה, האט ער נאך צוגעגעבן א פאר קראנען עס זאל זיין אויף ארויסצונעמען די מעדיצין און ס'איז געבליבן צו דעקען נאך א הוצאה. קומט אמאל ביינאכט א פרוי, און זאגט רבי, מיין מאן איז זעהר קראנק שוין עטליכע נעכט וואס ער קען נעבעך נישט שלאפן. ער האט מיר געשיקט צום רבי'ן נאך א רפואה. דער רבי הייסט איר ארויסזוכן דעם „פלעדערווויש" (דעם עקסטן חלק פון פליגל פון א גאנז) וועלכען זי האט אוועקגעלייגט פאר בדיקת חמץ, און דאס לייגן צו קאפ'נס פונעם מאנ'ס געלעגער, און אים געבן צו טרינקען פיער לעפעלעך שוואַרצע קאווע. נאכדעם ווי די פרוי איז אוועק געגאנגען פון רב'ס הויז, האט זיך איינער פון די בחורים וועלכע זענען בשעת מעשה דארט געשטאנען — צולאכט. פרעגט אים דער רב וואס לאכסט דו, אפשר פון מיין רפואה? דער דאקטאר האט שוין מסתמא אויספראבירט פארשידענע רפואות, און האבן נישט געהאלפן. צינד וועז ער איז אפגעשוואכט שיקט ער זיין פרוי צו מיר און פארלאזט זיך אויף מיין רפואה. וועז איך היים איר אונטערלייגן א בעזים וואלט דען נישט געהאלפן? גיי מארגן באזוכן דעם חולה און געפין אוים ווי מיין רפואה האט געהאלפן. דער בחור איז אוועקגע־גאנגען דעם צווייטן טאג צום חולה און פרעגט זיך נאך ביי דער פרוי וואס איר מאן טוט. די פרוי ענטפערט אים מיט פרייד אזוי שנעל ווי איך האב דעם פסח'דיגן פלעדערווויש אונטערגעלייגט צו קאפ'נס פון מיין מאן, איז ער באלד איינגעשלאפן דאס איז שוין א האלבע רפואה, ווייל עס איז שוין דורך וואכן וואס ער איז קיין נאכט נישט דורכגעשלאפן.

קינדער זכרונות

אין א זומערדיגן פרייטיג־צו־נאכטס קומען מיר אהיים פון קבלת שבת שאצל האדמו"ר זצ"ל — אלט געווען בין איך 9 יאהר —

דער טאטע גייט צוזאמען מיט א חברותא וואס איז באשטאנען פון ר' משה חיים גאלד, ר' מנחם עסטרייכער, ר' זלמן יאזעפאוויטש און ר' מיכל גאלד. ווי דער שטייגער, דער טאטע אין דער מיטן און עס גייט אן א הייסער שמועס פון א דבר תורה. די פינף יידן פארנעמען דעם גאנצן טרעטואר אין דער בריים. די גאסן כמעט ליידיג ווייל דער עולם פראווט שוין לאנג די סעודה און האלטן שוין ביי זמירות. ווען מיר קומען פארבי נאהנט צום בית המדרש הגדול, קומט אונז אנטקעגן א טשעכישער סאלדאט און ווייל נישט אבטרעטן דעם וועג, ווי ער וואלט דאס געדארפט טוען געזעצליך. די חבריא זענען געווען שטארק פארנומען אין א שקו"ט פון דעם ענין און דער זעלנער קומט אן פנים אל פנים מיט ר' מיכל גאלד און נעמט זיך שלעפן זיין ברוינע בארד און זאגט אים אין טשעכיש נישט קיין שיינע רייד. עס נעמט נישט לאנג און דעם זעלנער'ס באיאנעט איז אין מיין האנד, און נעם זיך לויפן צום פאליציאנט וואס איז געשטאנען וואך נעבן שטאט-הויז. דער זעלנער דערכאפט זיך וואס דער קליינער האט אים אפגעטוען און נעמט זיך מיך נאכלויפן. די פינף יידן מיט די שטרוימלען מאכן געוואלדן, די טעקסי פירערס און די פאר בעלי עגלות וואס האבן זיך געפונען אויף דער גאס קומען צו לויפן. איך בין שנעלער פאר אלע גלייך צוגעלאפן צום פאליסמאן און אים דערלאנגט דעם באיאנעט. ערפרעגט ביי די יידן אויב זיי ווילן אים אנקלאגן, ווייל אזוי ווי דער קליינער חברה'מאן האט זיין באיאנעט געהאט, איז דאס א שווערע אנקלאגע אקעגן דעם זעלנער. מען האלט דאך פאר דער סעודה פון שבת, לאזט מען אפ דעם זעלנער און מ'גייט זיך וויטער אהיים. דער פאליציאנט האט אבער געוואלנט דעם זעלנער ער זאל זיך היטן, און קען זיך שעמען וואס א קליינער אין מונקאטש קען אים אפטאן, ער זאל האבן צו געדענקען. ר' מיכל'ע איז נישט געווען צופרידן פון דער זאך און זאגט מיר ארויין... קוים ארויס פון די ווינדלען און נעמט זיך כאפן צו זעלנער! (איך האב זיך דאס אויסגעלערנט פון א יידישן זעלנער וואס פלעגט קומען שבת צום דאווענען און געווינן די קינדער ווי אזוי מען קוועטשט א קנעפל אז דער מעסער זאל ארויס קומען).

מונקאַטש

א שטאָט אין דעם געווען „קאַרפּאַטאַרוסס" (פּ.ק.ר.) א חלק פון דער געזאַמטער טשעכאָסלאָוואָקישער רעפּובליק (טש.ס.ר.).

די קאַרפּאַטן געגענד צו וועלכע אונדזער שטעטל האָט באַלאַנגט איז געווען א טייל פון דער טשעכישער רעפּובליק וואָס איז געגרינדעט געוואָרן נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה (אין יאָר 1918). ביז דאָן האָט דאָס געביט באַלאַנגט צו דער עסטרייך־אונגארישע מאָנאַרכיע. אין דעם קאַרפּאַטן־לאַנד האָט געוואוינט א געמישטע באַפעלקערונג פון רוסן, וועלכע האָבן לאַנגע יאָרן צוריק עמיגרירט פון רוסלאַנד אַריבער די קאַרפּאַטן בערג, אונגאַרן, דויטש־שוואָבן, און א יידישע באַפעלקערונג פון אַרום 110,000. דאָס צוזאַמען־לעבן פון דער באַפעלקערונג אין דעם טייל לאַנד (איבערהויפּט אונטער דער טשעכישער רעפּובליק) האָט זיך כמעט אין דער גאַנצער וועלט נישט געקענט פאַרגלייכען.

אין 1918 האָבן די טשעכן פאַרנומען דאָס געביט וואָס ציט זיך לענג־אויס די קאַרפּאַטן־בערג, און האָט זיך געגרעניצט מיט גאַליציען, רומעניע און אונגאַרן. אין אַקטאָבער 38' איז עס צוריקגעגעבן געוואָרן צו אונגאַרן אונטער דעם דרוק פון נאַצי־דייטשלאַנד. דער גרעסטע טייל יידן האָבן געוואוינט אין די שטעט, אָבער אויך אין די דערפער האָבן זיך פילע יידן געפונען. דער צענטער פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען מונקאַטש, מיט איהרע קנאַפּע 35,000 איינוואוינער און 50% פון זיי יידן. די שטאָט איז גיווען באַקאַנט אלס „קליין ירושלים" מיט איר גרויסן מנהיג הרב הגאון הצדיק מוה"ר חיים אלעזר שפירא זצוק"ל, וועלכער איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער וועלט אלס גדול בתורה און א שארפער קעמפער פאַר עניני הדת.

די אַרטשאַפּטן טיפער אין די קאַרפּאַטן, ווי למשל מאַרמאַראָש, א. ד. ג. זענען געווען זייער אַרעם, און די באַפעלקערונג איז געווען זייער צוריקגעשטאַנען. א זייער קליינע אינדוסטרי און ווייניג שולען זיך עטוואָס וועלטליכעם צו לערנען. די באַפעלקערונג האָט געצויגען איהר חיונה מייסטנס פון פעלד אַרבעט, אַדער האַלץ שניידן אין די וועלדער. א טייל פון פאָלק האָט זיך ערנערט פון שווארצע ברויט מיט קאַרטאָפל, און געוואוינט אין חאַטקעם מיט שטרויענע דעכער.

ממילא האָבן די יידן אויך געלעבט אין גרויס דחקות. צו

האנדלען איז געווען ווייניג וואס, דער ערימער פויער האט גארנישט געברויכט, די קליידונג האט ער זיך אליין געמאכט, ברויט אליין געבאקן, פרוכטן און גרינס באזארגט אויף א גאנץ יאר פון אייגענע גערטנער. טייל יידן האבן זיך פארנומען מיט האלץ־האנדל. געווען אויך אזעלכע וואס האבן פארמאגט גרויסע זעגן און אייגענע וועלדער צום שניידן האלץ פאר דער אינדוסטריע פון לאנד.

אין דעם אויבערן טייל פון די קארפאטן האט זיך שוין מער געמערקט א ביסל ציוויליזאציע. די טשעכן האבן אויפגעשטעלט שולען אין יעדער קלענסטער ארטשאפט. דער האנדל איז געווען מער פארגעש־ריטן און די יידישע באפעלקערונג האט געהאט דעם פארצוג. דער פויער האט זיך איבער הויפט נישט פארנומען מיט מסחר. אבער אין רעגירונגם פאזיציעס האט די נישט־יידישע באפעלקערונג געהאט די אויבערהאנט. זייער ווייניג יידן אפילו מיט בילדונג האבן די גוטע טשעכן צוגעלאזט צו וויכטיגע רעגירונגם אמטן. אויך צו קלענערע פאזיציעס ווי שול לערער, פאליציי א. ד. ג. האבן אין אונזערע געביטן זייער ווייניג יידן געקענט צו קומען, בלויז איינציגע אין א שטעטל.

מונקאטש, מיט אירע 17,000 יידן איז גיווען איינע פון די גרעסערע האנדל׳ס צענטערם פון דער גאנצער געגנט, אבער מיט א זייער באשרענקטע אינדוסטריע. די גוטע טשעכן האבן נישט ער־מוטיגט און אפילו געשטערט אויפצובויען גרעסערע פאבריקן. דער קאפיטאל איז געווען, ארבעטער זענען אויך געווען. זיי האבן נישט געוואלט דערלאזן אז יידן זאלן באזיצן טעקסטיל און וועבעריי פאבריקן וואס וואלט געווען צוגעפאסט פאר דער געגנט. זייער אינטערעס איז געווען מען זאל בעסער זיין אנגעוויזן אויף בעהמען און פראג.

די יידישע באפעלקערונג איז באשטאנען מערסטענס פון שטארק ארטאדאקסישע רעליגיעזע יידן, פון חסידי׳שן שניט, וואו, אויך די בעלי מלאכות האבן געטראגן שטריימלעך און בעקישעס אום שבת. די יוגענט האט באקומען א שטרענגע רעליגיעזע דערציאונג. שבת זענען אלע געשעפטן געווען געשלאסן. בלויז 2-1 אפטייקען זענען געווען אפן. די גאנצע באפעלקערונג פון דער געגענט האט געוואוסט אז ווען עס איז שבת האט מען נישט וואס צו טאן אין שטאט. אלעס איז געשלאסן.

שבת האט מען געקענט זען אין גאס מיסטענס יידן מיט בעקישעס און שטריימלעך מיט די טלית־בייטלעך אין האנט, גיין און

קומען פון שוהל, ווי אויך נאכמיטאג שפאצירן אין מיטן פון די ליידיגע גאסן. דאס בית הדין האט אימער געהאט א השגחה אויף די עירובין פון שטאט, כדי מען זאל קענען טראגן אום שבת. די נישט יידישע באפעלקערונג, וואס איז באשטאנען פון קליין־רוסן, און אונגארן, האבן קיינמאל נישט ארויסגעוויזן עפענטליכע געגענערשאפט קעגן די יידן.

וועו עס זענען געקומען די ימים טובים פלעגן יידן טאנצן אין די גאסן. א יו"ט ווי שבועות, וועו מ'האט ארויסגעגעבן א ספר תורה אין שוהל האט די גאנצע שטאט מיט געטאנצט. אויך די נישט־יידן האבן געטאנצט און נישט ארויסגעוויזן די קלענסטע שפאט. עס איז זעלטן וועו פארגעקומען מען זאל יידן באפאלן אדער באליידיגן עפענטליך אין די גאס ווי דאס פלעגט פארקומען אין פוילן, אונגארן אדער רומענין.

אונטער דער טשעכישער רעפובליק האט דאס יידנטום געהאט אלע מעגליכקייטן צו ענטוויקלען דעם מסחר פון עקספארט אימפארט. קולטורעלע און רעליגיעזע אינסטיטוציעס, אויך ארגאניזאציעס פון רעכטס ביז לינקס האבן פריי עקזיסטירט. פארשטענדליך אז ישיבות און תלמוד תורה'ס זענען געווען אין יעדן יידישן ישוב.

אין יאר 37' וועו דייטשלאנד האט פארכאפט עסטרייך האט עס אויך ביי אונז צוטרייסלט די גאנצע יידישע באפעלקערונג. מען האט געזען דעם גורל וואס ווארט אויף דעם טשעך. שווארצע וואלקענס האבן זיך געצויגן איבער אונזערע קעפ. שים־פולווער האט זיך אנגע־הויבן פיהלן איבער'ן לאנד, גרויסע קאנצענטראציעס פון מיליטער מיט מאדערנער אויפריסטונג האבן זיך דערנענטערט צו די גרעניצן. אוים־וואנדערונגס מעגליכקייטן זענען געווען זייער באשרענקטע, נאר פאר איינצעלנע איז עס געלונגען צו פאהרן קיין ארץ ישראל, ענגלאנד אדער אמעריקא. אין די דאזיגע צייטן פון דער נאצי־הערשאפט אין דייטש־לאנד און עסטרייך האבן צאלרייכע פליטים געפונען א מקום מקלט אין דער טשעכאסלאוואקיי.

סעפטעמבער 38', האט די רעפובליק אויסגערופן אן אלגעמיינע מאביליזאציע. דייטשלאנד האט געפאדערט אפצוגעבן סודעטן געביעט, וואו א גרויסע טייל באפעלקערונג זענען געווען דייטשן, און פארלאנגט עס זאל איינגעשלאסן ווערן צום רייך. (דורך דער איניציאטיוו פון מיין טאטן איז ארגאניזירט געווארן א כשר'ע קיך נעבן די קאסערנעס, כדי די מאביליזירטע יידישע זעלנער זאלן קענען עסן כשר. אויך איך האב

ארויסגעהאלפן אין דער ארבעט). ענגלאנד און פראנקרייך האבן געהאט אן אפמאך מיט די טשעכן, זיי צו קומען צו הילף. מען איז דערפאר געווען גרייט צו א קאמף. עס האט זיך אבער אנדערש ארויסגעשטעלט, דער ענגלישער אויסערן מיניסטער טשעמבערליין האט אנגעהויבן פליען הין און צוריק, און ווי עס האט זיך ארויסגעוויזן איז ענגלאנד גנב נישט גיווען גרייט. פאר טשעכן בלויז האט זיך זיי נישט געוואלט מאכן א וועלט מלחמה. דער מכלומ'שטער גרויסער רוקן־האלטער, סאוועט־רוסלאנד, מיט זיין גרויסן מיליטערישן כח פון מזרח, האט נאך נישט געהאט קיין לעדער־פאסן פאר די ביקסן צו טראגן... פוילן שטעקט אויך ארויס איר חזירישן פוס און פאדערט צוריק א חלק. אונגארן ווידער, איהרע אלטע געביטן פון פארן ערשטן וועלט־קריג. בקיצור, עס נעמט נישט לאנג, און די דייטשע שטיוול מארשירן אריין קיין סטודעטן, און קורץ נאכהער קיין פראג. דאס טשעכישע לאנד צופאלט זיך ווי א קארטן־פעסטונג.

אין אקטאבער 38' ווערט אין ווין, דאס קארפאטן־לאנד צוגע־טיילט פאר די אונגארן. דעם באשלום פון וויען האבן די יידן אויפגע־נומען מיט גלייכגילטיגקייט, און א טייל אפילו מיט אפטימיסטישער פרייד. מען האט זיך דערמאנט פון פאר'ן ערשטן וועלט־קריג. פון „אפרים יוסל'ס" מלוכה איבער עסטרייך־אונגארן. (פון די גוטע צייטן ווען אלעם האט געקאסט גראשענם). און בעיקר מ'וועט זיך קענען דורכרעדן מיט די אונגארן אין דער מוטער־שפראך, נישט האבן דעם פראבלעם ווי מיט די טשעכן. אלעם וועט ווידער זיין בחצי חינם. ווער שמועסט די געווזענע פראנט־קעמפערס פון ערשט'ן קריג זענען געווען מלא שמחה — ווי משיח וואלט פאר זיי געקומען, ערוואַרטענדיג צוריק צו באקומען פריוויליגירטע רעכטן.

דעם צענטן נאוועמבער 38', מארשירט די אונגארישע ארמיי אריין אין אונזער שטעטל, און ווערן אויפגענומען מיט גרויס פראד פון דער באפעלקערונג. אלע יידישע אזוי ווי די נישט־יידישע פראנט־קעמפערס האבן זיך באפוצט מיט זייערע העלדישע אויסצייכנונגען פונעם ערשטן וועלט־קריג. (טייל האבן דאס שוין געברויכט ארויס־זוכן פון צווישן די פארשטויבטע לומעס אויף די בוידעמס).

באלד ביים אריינמארש פון דער ארמיי האבן מיר דערזען אן ענטווישונג אין זייער מיליטערישער מאכט. קליינע טאנקען, קליינע קאנאנען געשלעפט פון פערד און בכלל אן ארימע אויפריסטונג. די

אלטע אונגארן האבן נישט אזוי אויסגעזען. ערשט מיט אייניגע שעה צוריק האבן מיר געזען די טשעכן פארלאזן מיט גרויסע מאדערנע טאנקען, מאטאריזירטע קאנאנען און הערליכע אויפריסטונג. די „מאדיארן" באוואונדערן אונזער מאדערנע אויפגעבויטע שטאט. ניי אויסגעבויטע גאסן, גרויסע שולען און מאדערנע געשעפטן מיט די שענסטע סחורות. זיי האבן דאס אין זייערע שטעטלעך קיינמאל נישט געזען. מיר האבן געמיינט — האבן זיי אונז אויסגעזאגט — דאס ביי די טשעכן גייט מען בארוועס און צוריסן און קיינע שולעס זענען ניטא, און אז אונזער צווק איז צו באפרייען אונזערע אונגארישע ברידער. פאר א סך יידן האט זיך אויסגעדאכט אז עס וועט זיך בכלל אנהויבן א ניי גוט לעבן, וויניג וואס זענען מיר גיווען אינפארמירט — טייל האבן נישט געוואלט וויסן — וואס עס הייסט א דיקטאטארישע מלוכה, ווי עס האט געהערשט אין אונגארן אין יענער צייט. דורכ־געפרעסן מיט זייער אלטן אנטיסעמיטישן געפיל, און דאס ארויסגעווייזן ווי די אמאליגע יידישע שונאים ווען נאר זיי האבן באקומען פרייע הענט.

באלד דעם צווייטן טאג האבן מיר דערזען דעם ריכטיגן פרצוף פון אונזערע „באפרייער". די סאלדאטן האבן אנגעהויבן ציען בערד און שלאגן יידן אין די גאסן. איין געווייסער גרויסער יידישער העלד (איין פריערדיגער פראנט־קעמפער) שפאצירט זיך שטאלץ אין דער גאס מיט זיינע העלדישע אויסצייכנונגען אויף זיין ברוסט. אן אונגארישער אפיציר גייט צו און איז אים מכבד מיט זיין לעדערנעם שטעקן. דער העלד לאזט זיך נישט און זאגט אים ארויין אין טאטנ'ס טאטן ארויין, „איך האב שוין געקעמפט אויפן פראנט וועו דו האסט נאך גאהאט פולע הויזן!" דער אפיציר בלייבט שטיין א פארוואונדערטער, אזא חוצפה פון א ייד! „ער פרעגט נאך שאלות פארוואס עס קומט אים, און רעדט א קעגן אן אפיציר!" עס ווערט א צוזאמענלויף פון מענטשן, ווי אין די אלטע גוטע צייטן. „מיר וועלן אייך שוין אויסלערנען" דערקלערט דער אפיציר, „ביי אונז אין מוטער־לאנד פרעגט שוין נישט קיין ייד פארוואס עס קומט אים מיט'ן שטעקן". די יידישע באפעלקערונג האט שוין אנגעהויבן זען דעם בראך, אז סאלדאטן זאלן שלאגן יידן איז געווארן א טעגליכע ערשיינונג. יידן מיט בערד און פאות טרויען זיך שוין נישט ארויסגיין ביינאכט פריי אין גאס. זיי פלעגן כאפן, שלאגן, און אויך אפשערן פאות, בערד, אדער א האלבע בארד.

עס הויבט זיך אן א קאפיטל פון נייע גזרות. יעדער ווערט אויפגעפאדערט צו באוויזן זיינע בירגערשאפט־פאפירן. אויב נישט האט געדאדט אויסגעווייזן צו ווערן — און וואו אהין מ׳וועט שיקן וווייסט מען נישט. אין שטאטנלאזע קאנצענטראציע־לאגערן אזוי ווי גראנאי, אדער אין בודאפעסטער (געפענגנגם־הויז). א סך יידישע משפחות האבן שווערקייטן אין איינשאפן זייערע בירגער־רעכט פאפירן. מיר האבן געלעבט אונטער די טשעכן אלס שטאטנלאזע (מיט א רויטן פאספארט), ווייל מיין טאטע האט ניט געווואלט ארויסנעמען א בירגערשאפט פעיפער — מכח אמונה אין ביאת המשיח — זענען מיר טאקע גיווען פון די ערשטע אויפגעפאדערט צו ווערן זיך איינצושאפן די דאזיגע פאפירן. מיט גרוים מיה און שווערקייט איז דעם טאטן געלונגען צו באארגן זיינע פאפירן פון בורגענלאנד (עסטרייך) וועלכעם ס׳האט אמאל געהערט צו אונגארן, און ער האט דאס אונגארישע בירגערשאפט פאפיר באקומען. מיין שוואגער יחזקאל שוואַרץ מיט זעקס קליינע קינדער וועמענס זיידע איז געבוירן אין רומעניען, ווערט אוועקגעפירט צו דער רומענישער גרעניץ. אבער די רומענער לאזן זיי נישט אריין ווייל אלע זענען געבוירן אין אונגארן. נאר א צייט געלונגט אים דאך צוריק צו קומען מיט זיין משפחה קיין מונקאטש.

יאהר 39׳ באקומט אונגארן צוריק דאס חלק זיבנבירגן פון רומעניע וועלכעם האט פאר׳ן ערשטן וועלט קריג באלאנגט צו איר.

יאהרע 40׳, יידישע געשעפט׳ס רעכטן ווערן רעווידירט. עס ווערן צוגענומען כמעט אלע געשעפט׳ס געווארבע, בלויז 20 % — וועמענס גורל עס איז אויסגעפאלן — האבן זייערע האנדלס רעכטן צוריק באקומען. טויזענטער יידישע משפחות בלייבן אהן מיטלען פאר חיונה. יידן ווערן ארויסגעשטופט פון רעגירונגס פאסטנס. יידן ווערן מער נישט געזומען צום מיליטער. די נעכטיגע יידישע זעלנער פון דער ארמיי, וועלכע האבן געטראגן געווער, באקומען שוויולען צו גראבן און עס ווערן געשאפן די צוואנגס־ארבייט אפטיילונגען. עס ווערט ארגאניזירט א יידישע הילפס־פאריין, און פאלקס־קיכן ווערן אויפגעשטעלט צו העלפן די נויט־ליידענדע. די יעניגע וואס האבן צוריק באקומען זייערע געשעפטן מוזן בייטראגן דעם גרעסטן טייל. דער טאטע ווערט דער קאסירער פון די געלטער, און איך העלף אים אויך ארוים אין זיין ארבעט איינצוקאסירן און צו פארטיילן צווישן די נויט ליידענדע ביז

עם ווערט געשאפן א צענטראלע קאנצליי פאר דעם צוועק, מיט'ן נאמען פ. איי.

די גאנצע יידישע אינטעליגענץ ווערט געזומען צו צוואנגם ארבעט. עטליכע יארגאנג פון מיליטער עלטער ווערן איינגערופן, אפילו אלטע פראנט קעמפער פון ערשטן וועלט־קריג.

א בריחה ווערט ארגאניזירט דורך דער ציוניסטישער ארגאניזאציע צו רעטעווען די יוגענט קיין ארץ ישראל. געפירט האט מען זיי דורך דער דאנאו קיין רומעניע. אין רומעניע האט מען געקויפט אלטע שיפן צו דערגרייכן דורך אלע מעגליכע ווענג קיין ארץ ישראל. די אונגארישע רעגירונג האט אין דער צייט פארמאכט די אויגן און געלאזט די יידן שווימען איבער אירע וואסערן. מען קען נישט מיטנעמען מער ווי איין רוק־זאק פון 25 ק"ג געווויכט, אויף די פלייצעס. איינע פון די דאזיגע שיפן (מיט'ן נאמען „שטראנאה") מיט 800 יידן אויף איר האבן די דייטשן, מיט דער הילף פון די ענגלענדער, דערטרונקען. בלויז איין קינד האט זיך גערעטעוועט. אויך עטליכע מענשן (אדער משפחות) פון אונזער שטאט האבן זיך אויף איר געפונען.

זומער 41', די דייטשע־רוסישע קריג האט אויסגעבראכן. די מאדיארן גייען אריבער מיט זייער גאנצן „העק און פעק", די קארפאטן בערג כדי צו העלפן דעם דייטש. טויזענטער געווענטע יידישע זעלנער ווערן זיי נאכגעפירט מיט שווערע זייערע פלייצעס, כדי צו מאכן שיצן־גראבענס און לאנד־ווענג צום־פראנט. זייער גורל איז אונז אלעמען בעקאנט. ארום 80,000 יידן האבן די אונגארן אריבער געפירט קיין אסט־גאליציע און אוקראינע, פון וועלכער דער גרעסטער טייל איז אומגעקומען פון הונגער, קעלט און קראנקהייטן. און די וואס זענען ארויסגעפאלן צו די רוסן זענען בעהאנדלט געווארן פונקט ווי אונזערע שונאים, דאס דייטשע און אונגארישע מיליטער.

עס זענען דורך בלויז עטליכע וואכן זייט דעם אנפאנג פונעם קריג און דער דייטש מיט זיינע פארבינדענטע האבן געמאכט א טיפען לאך אין רוסישען זאק, אין דער צייט פאנגען די אונגארן אן אויסצוזידלען יידן פון דער קארפאטן געגנד. אין טייל ערטער האט מען אפילו נישט געפרעגט צי א בירגער אדער נישט בירגער. זיי האבן געוואלט דאס אהין ברענגען אונגארישע פאמיליעס פון מאמע לאנד. אין איין שבת ווערן אווענק געפירט פון אונזער שטעטל צענדליגע משפחות וואס האבן קיין אונגארישע בירגער־רעכט געהאט. אויך דעם רב, מוה"ר

ר׳ ברוך ראבינאוויטש שליט״א, דער איידעם פון בעל מנחת אלעזר זצ״ל ווערט געפירט איבער דער הויפט גאס צו דער באהן, אוועקפירן קיין פוילן. דעם רב שליט״א געלונגט עס נאכהער צוריק צוקומען, פאר גרוים געלט און מיט דער הילף פון די יידישע הילפס זעלנער. ער ראטעוועט זיך שפעטער נאך ארץ ישראל. ווי עס ווייזט זיך ארוים האבן געהאלפן די פראטעסטן פון ענגלאנד און אמעריקע וועלכע זענען נאך נישט געווען אין קריג מיט אונגארן, ווייל די דעפארטאציע פון יידן קיין פוילן האט זיך פלוצים אפגעשטעלט. די עטליכע טויזענט יידן וואס מ׳האט שוין געהאט פארשלעפט זענען דארט ליידער אומגעקומען, טייל דורך די אונגארישע זעלנער און די רעשט דורך די ארטיגע פאליאקן און אוקראינער ימח שמם. פאר איינצעלנע איז עס געלונגען צוריק צוקומען דורך אויסקויפן זיך ביי די דייטשע זעלנער און פאלשע פאפירן.

בקש יעקב לגלות את הקץ לבניו ונסתם ממנו (ב״ר). אונזער פאטער יעקב האט שוין דעמסטמאל געוואלט אנטפלעקן פאר זיינע קינדער וואס פאר א צרות זיי וועלן דארפן דורכגיין אין די לעצטע טעג פונעם גלות, אבער ס׳איז פון אים פארהוילן געווארן. ואתחנן אל ד׳ בעת ההיא — טייטשט זיך אין די ספרים אז משה רבינו האט געבעטן אויף „בעת ההיא״ אויף יענער צייט פון סוף פון גלות. ער האט געוואלט די גזרה מבטל זיין. מיר, מיטמאכענדיג די צרות פון חבלי משיח, האבן זיך דאס נישט געוואלט גלויבן, אבער אזוי איז עס ביי אונז פארשריבן. וועז משה רבינו חזר׳ט איבער מיט אונז די שטראף רייד „ואנכי הסתר אסתיר פני מהם״ איך וועל פארבארגן מיין פנים פון זיי. און „וקראת אתכם הרעה באחרית הימים״, און דאס שלעכטע וועט איך טרעפן אין די לעצטערע יאהרן. ווער וואלט זיך דאס געקענט פארשטעלן אז דאס וועט ארויפגיין אויף אונזערע צייטן אין אונזער דור. אז עס האבן זיך אוועקגעזעצט אין א בית־האלע אין מינכן, א שלעפער, דער זון פון א שלעפער מיט א כאפטע שלעפערס, און רעדן זיך דורך ווי א באנדע שיכורים, ווי אזוי צו פארפירן די גאנצע וועלט. און ס׳גלונגט זיי ארייגבאקומען א האלבע וועלט אין זאק ארײן. דאס איז גיוועז דער שד וואס דער זוהר הקדוש זאגט אונז אן, אז ס׳וועט אין די לעצטע צייטן קומען אזא מין „שד״ וואס איז פאר טויזענטער יאהרן גיוועז געבונדן כדי ער זאל קיין שליטה האבן. וועט מען אים ארויפשיקן אין א צורה פון א מענטשן, און ס׳וועט אים געגעבן ווערן רשות צו טוהן...

און וואָס ער האָט אונז אָפּגעטוהן [און אויך פּאַר דער וועלט], איז יעדן איינעם גוט באַקאַנט. — און אַזוי איז ער אויך פּאַרשווינדן... קיינער, קיינער וויסט נישט קלאָר וואו זיין געביין איז אַהין געקומען.

קינדערלעך, טרערן גיסן זיך ווי וואַסער, וועז מען דערמאַנט זיך. וועד געדענקט דען נישט דאָס שטעטל אין יענע ביטערע יאָרן: בייטאָג, וועז וועט זיין נאַכט — ביינאַכט, וועז וועט זיין טאָג. א גרויסע טייל געבליבען אַהן פּרנסות, די פּרנסה געבערם פּאַרשלעפּט. כסדר אין שרעק פּאַר דער זשאַנדאַרמעריי, די פּאָליציי, די סאָלדאַטן. דער בעסטער פּון זיי איז גרייט גיוועז צו הרגענען דעם ייד. ס'איז געווען א גזירה פּון הימל!

די יידישע הילפס-אָרגאַניזאַציע אי. פּ. האָט נישט געקענט אַזוי־פיעל אָרויסהעלפן די נויט־באַדערפּטיגע. די קליינע סומע חודש'ליכע געלט שטיצע געגוגט קוים אויף איין וואָך פּאַר א משפּחה מיט קליינע קינדער. דער טאַטע מיינער, אַרבעט זעהר שווער צו זאַמלען געלטער. אַזוי ווי ער איז תמיד גיווען באַקאַנט אַלס אַן אמת'ער ערליכער ייד האָט מען פּאַר אים געהאַט מער דרך ארץ און צוטרוי. נאָך אַזא טאָג אַרבעט זיצט ער נאָך ביז שפּעט אין דער נאַכט ביי דער גמרא און לערנט. פּון דעם הייליגן ייד האָב איך געלערנט דאָס מסירת נפש, איינשטעלן דאָס לעבן פּאַר א יידנם וועגן, אַהן צו ווערן באַלוינט.

„עם קשה עורף הוא", טראָץ די אַלע גזרות גייט ווייטער אָן דאָס לעבן. אייניגע יידן באַזיצן נאָך גרויסע געשעפּטן און פּאַרדינען גרויסע געלטער. מען זוכט מיטלען וויאַזוי זיך צו פּאַרזיכערן מיט די פּאַרמעגנס. מען בויט און מען קויפט הייזער. מען פּאַרשטעקט גוטע סחורות פּאַר בעסערע צייטן... מענשן שטעלן איין זייערע 70 יאָהר. מ'זאָגט נישט אַדער מ'וויל נישט זען וואָס ס'טוהט זיך אויף דער צווייטער זייט — די ביטערע געשעהענישן פון פּוילן, סלאָוואַקיי און רומעניע.

צאַלרייכע משפּחות ראַטעווען זיך פּון פּוילן און סלאָוואַקיי דורך שמוגלען זיך איבער די גרעניצן און גיבן אונז איבער וואָס זיי האָבן אַליין געזען. דאָס לעבן ביי אונז אין אונגאַרן איז פּאַר זיי א גן־עדן. מ'קען זיך נאָך פּריי באַווענגן, און ס'איז אויך נאָך דא א מעגליכקייט צו פּאַהרן קיין ארץ ישראל לעגאַל אַדער אומלעגאַל איבער רומעניע אַדער טערקיי.

דער קאָהנער קאָסטעל

דער קאָהנער קאָסטעל, האָט געזאָלט פּאַרוואָנדלט ווערן אין א יידיש שפּיטאָל נאָר דאָס איז נישט צושטאַנד־געקומען צוליב געווי־סע אינטערעסן פון דער חברה־קדישא אונטער וועמענס לייטונג דאָס האָט געברויכט צו שטיין. אַצינד איז עס געווארן א פּלאַץ פּאַר פּיניגן יידן, און געווארן דאָס שרעק וואָרט פּאַר יעדן איינעם. פּילע יידן האָט מען דאָרט פּאַרפּיניגט ביז'ן טויט און איבערגעגעבן צו דער חברה־קדישא און געהייסן פּאַרמאַכן דאָס מויל. ראַזיעס און רעוויזיעס איז געווארן א טאָג־טעגליכע ערשיינונג. דאָס גרויסע בית המדרש און דאָס יידישע קוואַרטאָל ווערט יעדן מאָנטיג און דאָנער־שטיג פֿרומגענומען פון פּאָליציי און זשאַנדאַרן — מ'זוכט פּוילישע יידן וואָס ווילן זיך ראַטעווען. מען שלאָגט, מ'הרג'ט, מ'רויבט אוים יידישע היימען. אויב א ייד א פּליט ווערט געכאַפּט, ווערט ער באַט־ראַכט אלס א שפּיאָן און די אלע משפּחות וואָס האָבן אים פֿרויס־געהאָלפן ווערן איינגעזעצט אין טורמע און פּאַרשיקט. אַנדערע ווערן פֿרעסטירט צוליב פּאַרשידענע בלבולים וואָס די נישט־יידישע שכנים טראַכטן אוים. פּאַר א גרויסע סומע געלט קען מען זיך נאָך טיילמאָל אויסקויפן און אַזוי פּלעגט מען אמאָל אויסקויפן די פּליטים און אַנדערע געכאַפּטע. אין אייניגע פּאַלן איז עס געלונגען צו באַוואָרע־נען פון פּאַראוים. דעם פּאָליציאַנט וואָס פּלעגט אויסשטעלן די אייני־מעלדונגען האָט מען דערלאַנגט 200 פּענגאַעס מיט א פּלאַש ברענפען. ווען מען איז דערוויסט געקומען האָט ער זיך דערשאָסן ביי דער סטעישן, אייניגע פון די גוטע חברה האָבן זיך געמוזט אַפּטרענן.

ביי דעם קאָמענדאַנט פון דער געהיים פּאָליציי אין אונגוואָר, וועלכער איז גיוועזן דער הויפּט איבער גאַנץ קאַרפּאַטן־לאַנד, האָט מען געקענט אַלעס ערלעדיגן. נאָר א צייט איז ער געווארן ביי זיך גרוים און שוין מער נישט געוואָלט נעמען קליין געלט, אפילו נישט קיין אונגאַריש געלט נאָר דאָלאַרן, ענגלישע פונטן אדער גאָלד. ביז מען האָט זיך פּאַר אים געפּאַרעט („א טובה" געטאָן) אין בודאַפּעסט. מ'האָט פון דאָרט אַראָפּגעשיקט צוויי אַגענטן און ביי אים געמאַכט א הויז רעוויזיע. מען האָט דאָרט געפונען פון אלעם גוטן: עטליכע קילא גאָלד, דאָלאַרן, שווייצער פראַנקען, און נאָך אזעלכע ווערט זאכן. ער האָט זיך אויפן אָרט מיט זיין אייגענעם דינסט־רעוואָלווער דער־

שאסן. ס׳איז גיזוען שא שטיל און וואס מ׳האט געקענט האט מען ערלעדיגט ביי די אייגענע לאקאלע פאליציי.

די „גוטע יונגען" האבן געהאט די אויפגאבע צו שאפן איינמעלדונגם־פאפירן פאר די פליטים, ווויונונגען וואו איבערצונעכטיגן און אויסקויפן די געכאפטע. אנדערע האבן זיך אפגעגעבן מיט העלפן אריבערקומען ביי די גרעניצן און שאפן קליינע זאמל פונקטן אין אייניגע גינסטיגע ארטשאפטן. פון דארט האט מען זיי געהאלפן וויטער גיין אין די גרעסערע שטעט אריין, אבער מיינסטענס נאך בודאפעסט. ס׳זענען אויך אנגאשירט געווארן אפיצירן פון די אונגארישער ארמיי וועלכע האבן זיך געפונען אויף דער גאליציאנער זייט. טייל מאל זענען אויך שלוחים אין מונדירן אריבער כדי צו ברענגען וויכטיגע פערזענליכקייטן. די ארבעט איז נישט גיוזען קיין לייכטע, ס׳האט געקענט קאסטן דאס אייגענע לעבן און אין געפאר שטעלן די גאנצע משפחה. מיט גרויסע שווריקייטן איז אנגעקומען דאס שאפן די נויטיגע סומעס געלט. מיט פארשידענע קאמבינאציעס האט מען באוויזען צו שאפן דאס נויטיגע געלט.

ליידער, בעונותינו הרבים האבן זיך אויך אין אונזער שטעטל געפונען אייניגע געמיינע אויסווארפן וועלכע האבן, פאר קליין געלט, פארקויפט יידישע נשמות. זיי האבן אנגעווויזן דער פאליציי וואר ס׳האנדלט מיט שווארצע סחורות און אויך געהאלפן זוכן די יעניגע וואס האבן זיך נישט געשטעלט צו צוואנגם ארבעט. מיר האבן זיך אזוי שנעל נישט דערוואוסט וואר דער ריכטיגער מוסר איז גיוזען, וועלכער האט פאר בלויז פינף פענגא פארקויפט א יידיש לעבן וואס האט זיך אזוי שווער און ביטער דערלעבט אריבער צו שווארצן א גרעניץ, אדער איינעם וואס זוכט אלע מיטלען און וועגן כדי מפרנס זיין קליינע קינדער. אז מען האט זיך שוין יא דערוואוסט וואר זיי זענען, איז עס ווידער גיוזען זעהר שווער און געפערליך פון זיי פטור צו ווערן. די פאליציי האט געהאלטן אן אויג און זיי געלערנט ווי זיך צו היטן. פאר אנגרייפן זיי האט עס געדארפט מיט דעם לעבן. אזוי האט פאסירט מיט ר׳ מענדל פערעצעש ע״ה, דער אונטער שמש אין בית המדרש הגדול. ער האט איינמאל דעם בחור ארויסגעטריבן פון בית המדרש. גלייך זענען ביינאכט געקומען די פאליציי צו ר׳ מענדל׳ס הויז און אים אוועקגעפירט, און מ׳האט מער נישט געוווסט וואו זיין געביין איז אהין געקומען. ס׳קומט מיר אן שווער צו באשרייבן די

גרויזאמע סצענעס וואס זאל שוטה ממזר איז גיווען אומשטאנד צו טוהן, בלויז אויפצולעגן־פאלן וויל איך דאָ באשרייבן.

אין זומער פון יאָר 41', קומען אריין אין פאליש פון גרויסן בית המדרש א מיטל־יאהריג פארפאלק מיט זייער יונגע טאכטער זיי האבן אויסגעזוכט ווי טוריסטן. דער מאן האט געטראגן א רעק־זאק אויף די פלייצעס אהן א הוט אויפ'ן קאפ. עטלעכע יידן קומען צו. ער דערציילט: [איך בין א קראקאווער. דאס איז מיין פרוי און טאכטער. יידן, העלפט אונז!" איינער קוקט אויפ'ן צווייטן [וואו זאל מען זיי אהין טאהן?" עס געדויערט נישט קיין 20 מינוט, און ס'קומט אריין א פאליציאנט אין פאליש. ס'ווערט א טומל, מען נעמט ארום דעם פאליציאנט; מען בעט אים; מען זאגט צו אלעס. דער פאליציאנט ערקלערט אונז: איינער פון אייערע ממזרים האט אנגערופן דעם פאליציי שף, איך קען שוין גארנישט טאהן. מיר האבן דאן נישט געגוי געוואוסט וועמענס ארבעט דאס איז גיווען.

דער צווייטער פאל איז גיווען אין יאהר 42': מען קלאפט אויף מיין פענצטער אין מיט'ן דער נאכט „שמעון, קום!" צוויי באקאנטע בחורים פירן מיך אין קליינעם בית המדרש'ל לערן־שטיבל. צוויי קינדער זענען דאָ, א יינגל פון 12 יאָר און א שוועסטערל נאָך יונגער האלב טויטע. אונגאריש סאלדאטן האבן זיי געטראפן אין די קארפאטישע בערג און האבן רחמנות געהאט אויף זיי. דאס מיידעלע האט מען באלד געפירט צו שכנים. דאס יינגעלע איז האלב טויט מיט טיפוס, גרויסע היץ און א צובראכענע האנט. איך בין באלד געלאפן צו ד"ר שאנפעלד און ער איז גלייך געקומען. מיר האבן נישט אפגעטראטן פון דעם קינד טאג און נאכט ביז ער איז געזונט געוואָרן. די קינדער זענען געווען פון טארנע, גאליציען. דאס מיידל האט מען אוועקגעשיקט און דאס יינגל איז געבליבן מיט די בחורים אין בית המדרש און זיך אויפגעהאלטן ביי די שכנים. אין א שיינעם ווינטער טאג, יעדער איז געגאנגן אהיים עסן און דאס יינגל איז נאָך געבליבן אליין אין בית המדרש'ל. נאכן מיטאג דערצעלט מען מיר אז דער מוסר האט זיך ארום געדרייט און א פאליציאנט האט דאס יינגל אוועק־געפירט.

דער שלוש סעודות אין בית המדרש הגדול

פֿאר ידידי, בני מונקאטש, איז די זאך שוין ידוע, נאר ס׳וועט דאך זיין אינטערעסאנט איבערצוגעבן דעם פאקט און די אומשטענדן למה מסרתי גופי נפשי ונשמתי בסכנה גדולה. די סכנה איז אויך געווען בשביל המשפחה שלי וחברים היזועים לי. ס׳האבן זיך דאך נאך געפונען א סך ווילע און שטארקע יונגען אין אונזער שטעטל — פון ווי קומט עס צו מיר אזא קוראזש ? ! דער ענטפער איז : דאס האב איך געלערנט פון מיין פאטער — **מעשה אבות סימן לבנים.**

מיר אלע געדענקען די ביטערע יארן און טעג. ס׳איז כמעט נישט געווען א הויז וואו ס׳האט נישט געפעלט איינער אדער מער פון דער משפחה. האלב פון דער שטאט אהן א פרנסה. דערביי זענען מיר געווען געבענשט מיט פארשידענע מוסרים. געווען אזעלכע וואס מיר האבן פון זיי נישט געוואוסט. זיי האבן דאס נאר געטאן פון צייט צו צייט ווען ס׳האט זיי נעבעך געפעלט פרנסה. — גוט באקאנט זענען אבער געווען צוויי: דער בחור הגדול ג. און דער בחור הקטן מ. דער בחור הגדול איז נאך געווען ידוע משנים קדמוניות. ער איז נאך געווען א שטיקל בר־דעת, זיין צוגאנג איז טיילמאל געווען פראקטיש — לעבן און לאזן לעבן. אבער דער בחור הקטן איז געווען א ממזר שאין כמוהו. ער איז געווען געפערלעך ווייל א חוץ זיין רשעות איז ער געווען א שוטה. פאר פינף זהובים און א קלאפ אין זיין רוקן האט ער זיין קרבן איבערגעגעבן צו די פאליציי. די געהיים פאליציי האט זיך געריסן איבער דער „סחורה" — צו ווען ס׳געהערט די בכורה . . . — מ׳האט פראבירט פון דעם בחור פטור צו ווערן אויף פארשידענע אופנים מיט גוטן ; געגעבן געלט, געשיקט נאך בודאפעסט ער זאל זיך דארט געפונען ארבעט. ס׳האט נישט געהאלפן, ער איז צוריק געקומען אין שטעטל און ווייטער אנגעגאנגען מיט זיין מלאכה.

פעברואר 43׳, איך האב זיך דערוואוסט אז די פאליציי גרייט זיך צו א שטיקל ארבעט : זיי ווילן ארויפלייגן א ראדיא זענדער אויפן בוידעם פון ביהמ״ד הגדול. אזוי האבן זיי שוין געהאט געטאן אין

אייניגע שטעט פון אונגארן און אזוי ארעסטירט די ראשי הקהלה. אזוי ווי איך בין געווען איינער פון די בלאטע און זיך פיל ארום געדרייט מיט די (הפקר) יונגען בין איך זהר אפט געקומען אין פאר־בינדונג מיט דעם בחור, געגאנגען צוזאמען אין דער קינאס און אים געצאלט, מכבד געווען ווי אן אייגענעם און געזוכט א געלעגנהייט פון אים פטור צו ווערן. וועז די צייט איז געווארן קורץ האב איך צו־זאמען געשטעלט א בית־דין אין הויז פון מיין פעטער ר' הערשל אסטרייכער, דער בית דין איז באשטאנען פון ר' משה פרידמאן, דער ברודער פון מיין שוואגער ירמי', א בקי בש"ס ופוסקים און א בר־דעת. דער צווייטער איז געווען ר' פישל שרייבער, דער זון פון דיין ר' חיים שרבייער, און מיין קוזין נתן אסטרייכער. איך האב זיי איבערגעגעבן וואס איך האב געוואוסט, און געזאגט מ'מוז דא עפעס טאן. און אזוי ווי סיי יא אדער נישט טאן איז א גרויסע סכנה, און מ'קען עס נישט מפרסם זיין, זאלן זיי פסקענען על פי תורה. זיי האבן געפסק'ענט אז מ'מעג אפילו אין יום כפור. נאר זיי האבן מיר געהייסן אים קודם מתרה זיין אויב ס'לאזט זיך. קיין היים געווען זאל איך נישט נוצן וויל פאר בלויז ארומטראגן דאס געווען, דראהט א סכנה. איך זאל זיך באנוצן מיט'ן אלטן מיטל וואס מ'נוצט פאר אזעלכע ליט.

האבענדיג די ברכה פון א בית דין האב איך זיך געגרייט צו דער ארבעט. פון מיין חבר נתן וויינבערגער האב איך באקומען ויטריאל, וויל ער האט דאס געוצט צו רייניגען מלבושים. איך האב נאך צו געלייגט צו די סחורה מיין אייגענעם מעשה רוקח און דאס באהאלטן און פארשפארט אין א שטענדער אין קליינעם ביהמ"ד. נאכהער בין איך געגאנגען און לויז געמאכט עטליכע ברעטער פון דעם פלויט וואס האט אפגעטיילט די צוויי בתי מדרשים אין געהאלטן דעם בחור אויפ'ן אויג ביי יעדן טריט. — מעשה שהי': איך קום צו גיין אין הויף פון קליינעם בית המדרש'ל און זעה א גרופע יידן און גוטמאן אין דער מיטן. מען בעט זיך ביי אים תחנונים ער זאל נישט רופן די פאליציי. דער בחור האט געפאקט א קרבן. איך גיי צו צו מיין בחור און פרעג וואס קומט דא פאר, און מאך א שטיקל דרישה וחקירה און זאג צו אים „וואס ווילסטו פון דעם ארעמען ייד האבן? וועד ביסטו דו זאלסט גיין רופן פאליציי?" נעמט ער ארוים און וויזט מיר א צעטל מיט'ן אונטערשריפט פון פאליציי קאפיטאן אז ער איז דער שטאט'ס העלד און קיינער טאר אים נישט שלעכטס טאן. איך רוף מיין בחור אין א

זייט און פרעג אים „וואָס באַקומסטו פֿאַר אַזאַ שטיקל אַרבעט"? „5 זהובים" ענטפֿערט ער מיר. „נאָ דיר פֿינף און ביינאַכט וועלן מיר זיך טרעפֿן אין דער קינאָ". און בשעת מעשה פֿרעג איך אים „האָסט קיין מורא מ'וועט דיר אַריין שטעכן אַ מעסער אין ריקן?" ניין זאָגט ער, ער האָט קיין מורא. „מ'וועט אַלע יידן פֿאַרשיקן וועט מען מיך איבערלאָזן, ווייל איך בין אַ פֿאַטריאָט".

שבת נאָכמיטאָג, אינדרויסן איז נאָך געווען שניי און קאַלט, כ'בין געגאַנגען זוכן מיין בחור אין ביהמ"ד. אין דעם לערן שטיבל פון בית המדרש הגדול זעה איך געצל, גוטמאן און אַ גאַנצע חאַפּאַטע פון הפקר יונגען וואָס אייניגע פון זיי זענען מיר געווען גוט באַקאַנט און נאָך אַמאָל פון לייטישע משפחות נאָר ליידער די צרות האָבן זיי אַראָפּגעפירט פון גלייכן וועג. איך האָב געוואוסט זייער כוונה דאָ אין ביהמ"ד. בין איך אַוועק פון דאָרט און געוואָרט ביז נאָכט. אינווייניג אין גרויסן ביהמ"ד האָבן זיך געפונען עטלעכע מנינים יידן וואָס האָבן געפֿראַווען שלש סעודות. אין שכנות איז געווען דאָס קלייַנע בית המדרש'ל. פון פֿלויט האָב איך אַרונטערגענומען די צוויי לויזע ברעטער. אין קלייַנעם בית המדרש האָט זיך קיינער נישט געפונען וויל ס'איז געווען קאַלט און ס'איז נישט געווען מיט וואָס צו הייצן. שלש סעודות האָט מען געפֿראַווען אין שטוב פון דעם דיין ר' מאיר וואָלף זצ"ל און ביין ר' מרדכי'ן. כ'האָב געעפענט מיין שטענדער, אַרויסגענומען מיין סחורה און געעפענט אַ חומש אויפֿן טיש. מיינע אויגן פֿאַלן אויפֿן פּסוק „ולמדתם אותם" און איך טייטש עס אויס „לערן אים דרך ארץ". נאָר איך בין נישט געווען זיכער וואו איך זאָל דאָס שטיקל אַרבעט אָפּטוהן? — אין בית המדרש אַדער אינדרויסן. געעפענט אַ גמרא, ס'איז גראָדע געווען מסכת חולין. אונטער דעם שוואַכן ליכט האָב איך די מימרא אַזוי געליינט: „קדשים בפנים לא מעלה ולא מוריד מבחוץ קדשים". געזאָגט און געטאָן. איך האָב געוואוסט אַז אין דער זייט פון ביהמ"ד הגדול בפקודת די פֿאַליציי מוז אַ טיר זיין אָפן — [נישט לשם מצוה]. איך האָב זיך אַביסל מאַסקירט — שוואַרצע אויגן גלעזער, אַרויפגעצויגן גומענע הענטשקעס, אַן אַלטן קאַפּעלוש אויפן קאָפּ — און געהאַלטן אַ ביר גלעזל אין מיין האַנט. איך האָב זיך אויך צוגעגרייט אַ שטיק אייזן על כל צרה שלא תבא. איך קלאָפּ אָן אין פענסטער פון ביהמ"ד הגדול, איך פרעג זיך נאָך גוטמאָן. מען שיקט אים גלייך צו צום פענסטער. ער רופט זיך אָהן. „איך בין מאַזעס גוטמאָן". איך זאָג

צו אים: „איך האָב דיר איבערצוגעבן אַ מתנה פון פּאָליציי שעף". „וואָרט מיר ביי דער זייטן טיר" ענטפערט ער. און מיין בחור קומט טאָקע באַלד אַרויס פון דער זייטן טיר. איך שטעל זיך נעבן אים און פרעג אים „ביסטו טאָקע דער בחור". ער מאַכט אויף מויל און אויגן און איך בין אים מכבד מיט אַ גוט פון דעם ביר גלאָז. ס'געלונגט מיר. — איך טרעף אים אין פּנים, ביידע אויגן וואָרן באַלד פערטיג, דאָס געזיכט שוואַרץ; שלינגט אַרונטער עטלעכע טראָפּן, און דער מאָגן וואָרט אים פאַרלעצט. נאָך בעפאָר ער פאָנגט אָן צו שרייען געפון איך זיך אין גאָס און גלייך בין איך אַריבער אין אונזער וואוינונג וואָס איז געווען קעגן איבער דעם ביהמ"ד, וואָרף אַרונטער מיין מאַנטל פון וועלכן ס'פילט זיך אַ שווערער געוך פון זויער שטאָף, וואָס האָט אַראָפגעטראָפט. איך פּאַרבעט מיין שוועסטער לאה צבי' שתחי' זאָל מיט מיר מיטקומען אין גאָס. „— — עפעס איז געשען, זי פילט אַ שטאַרקן געוך אָבער זי וויסט נישט פון וואַנען דאָס איז".

וען מיר קומען אַרויס אין גאָס איז אַרום שוואַרץ מיט מענטשן, דאָס ביהמ"ד אַרומגענומען מיט פּאָליציי, די פּאָר מנינים ביים שלש סעודות זענען זיך צעלאָפן וען זיי האָבן געהערט די קולות פון דרויסן, נאָר זיינע חברים וואָס האָבן זיך געפונען מיט אים האָבן די פּאָליציי פאַרהאַלטן. געצל איז גלייך אַנטלאָפן מיט'ן הוט אויפ'ן פנים וויל ער האָט מורא געהאַט מ'וועט אים אויך מכבד זיין. שנעל האָט זיך די בשורה טובה פאַרשפרייט איבער'ן גאַנצן שטעטל אַזוי וווי ס'וואָלט פאַסירט אַן אַטענטאַט קעגן אַ באַוואוסטן שונא. אויך ביי די נישט-יידישע באַפעלקערונג, אָבער ביי די יידן בפרט, איז עס געווען אַ גרויסע שמחה. ראשית, מ'איז פטור געוואָרן פון אַ פּגע רע, מיר זענען דאָך אַן עם קשה עורף און דער יידישער כבוד איז נישט הפקר. דער פּאָליציי שעף איז די נאַכט נישט געשלאָפן. ער האָט מיט אַן אַמובלאַנס אַוועקגעשיקט דעם מוסר אין אַ ספּעציעלן אויגן קליניק — אפשר וועט מען עפעס קענען ראַטעווען. מיר האָט עס באַזונדער הנאָה געטאָן וואָס דער מוסר בלייבט לעבן — מ'וועט קענען אַנווייזן מיטן פינגער „למען ידעו דורותיכם — ולמען ישמעו ויראו". עטליכע מנינים פון יידן און נישט-יידן זענען פאַרהאַלטן געוואָרן פון דער פּאָליציי, און אַזעלכע וואָס גוטמאַן האָט געהאָט זייערע פאַמיליעס געמסר'ט, און פאַרשידענע פאַרדעכטיגע פיגורען וואָס זיינע חברים האָבן אַנגעגעבן ביי די אויס-פאַרשונג. נאָך עטליכע טעג האָט מען אַלע מענטשן באַפרייט.

די זאך איז געבליבן א גרויס רעטעניש. געהיים עקספערטן זענען ספעציעל געשיקט געוואָרן פון אונגוואָר אונטערזוכן אויפ'ן ארט. איך בין דערביי געשטאַנן, זיי האָבן נישט געקענט פעסטשטעלן מיט וואָס פאר א מאַטעריאל ער איז אפגעגאסן געוואָרן. דער באָדן און די טיר פון ביהמ"ד זענען געווען פול מיט לעכער ווי א סעריע פון קוילן וואָלטן אדורכגעשאסן. אויך אין די צייטונגען איז געווען געשריבן אויפ'ן ערשטן בלאַט: „יידן נעמען נקמה פון זייערע מוסרים". — די גוטע יידן פון שטאַט האָבן געשמוסט אז ס'איז געווען די ארבעט פון א שד. (מיין תפלין בייטל האָב איך געמוזט איינטוישן).

דאָס אינטערעסאַנטסטע פון דעם פלעם איז וואָס נאָכדעם ווי די פאַליציי האָט פריי געלאָזט פלע פארדעכטיגע האָט זי ווידער צוזאַמען גענומען די פלע חברים וואָס האָבן זיך געפונען אין לערן שטיבל צוזאַמן מיט ג'.ן און זיי געגעבן מכות רצח. די פאַליציי איז געקומען צו די החלטה אז דאָס שטיקל ארבעט האָט דורכגעפירט דער קאַנקורענט ג. צוליב די קאַנקורענץ. מען האָט געמאַכט א בדיקה אין ג'.ס הויז און געטראָפן א שיין ביסל מזומן. דינסטיג די זעלבע וואָך איז געהאַנגען א צעטל אין ביהמ"ד הגדול: יעדער איז געבעטן צו קומען צו די לוי' פון ג' וואָס וועט זיין 2:00. ס'איז געוואָרן לייהודים אין שטעטל. אין גרויסן ביהמ"ד, האָב איך פלייַן געהערט ווי יידן אין טלית און תפלין האָבן געזאגט: „געבענטשט זאָלן זיין די הענט וואָס האָבן דאָס שטיקל ארבעט אפגעטאָן. דאָס האָט געמוזט זיין די ארבעט פון דעם באָהאַלטענעם".

ווער איז געווען דער באָהאַלטענער?

מיר האָבן געהאָט א גרויסע שפע פון סאַלדאַטן אין שטעטל, און נאָך אזעלכע וואָס פלעגן פארלאָזן פון אונזער שטאָט צום רוסישן פראָנט. די יידישע גאָס האָט געפירט צום ענדע פון שטעטל וואו סאַלדאַטן פלעגן גיין. אין דער נאָכט איז געווען חושך און הפקר. די פאַליציי האָט געמוזט האַלטן פרדענונג, עפ"י חוק המדינה. נאָר ווער געדענקט נישט וואָס ס'פלעגט זיך אפטוהן! אזוי ווי מיר האָבן געוואינט אין שכנות פון דער יידישער גאָס, פלעג איך זיך דאָרט באָהאַלטן. ווען איך האָב געהערט א געוואלד, געהאָט אין מיין טאָש א שרעק-רעוואָלווער וואָס האָט געשאָסן בלאַנק קוילן און געמאַכט א גרויסן טומל, און אויך א פאַליציי פייפערל, און געקענט בילן ווי א הונט אָדער עטליכע הונט — — אזוי האָב איך געראָטעוועט ווי ס'האָט זיך געלאָזט. אמאָל אויך באָקומען אנגעבראָכענע ביינער. צו מאָרגענס

פלעג איך אפט הערן אין ביהמ"ד „דער באהאלטענער האט אונז נעכטן נאכט גערעטעוועט".

משלוח מנות פאר מיין טאטן

אזוי ווי פורים איז אויסגעקומען עטליכע וואכן נאך יענעם שלוש סעודות אין ביהמ"ד הגדול. דער טאטע ע"ה און די קרובים זענען געזעסן און געפראווועט סעודת פורים ביים פעטער, דער דיין ר' מאיר וואלף זצ"ל. דער שמועס פון מוסר איז נישט ארום פון טיש „ווער האט דאס שטיקל ארבעט געטאן"? איך הער ווי דער טאטע זאגט „אוי וואלט איך געוואלט האבן א חלק אין דער מצוה". איך גיי אריבער אהיים. נעם א פאפיר און שרייב אן „איך גיב דיר א חלק פון די מצוה אלס משלוח מנות פאר פורים", און לייג אריין דעם פאפיר אין א קאווערט און גיב דאס איבער פאר מיין טאטן אין דער האנט. דער טאטע זצ"ל מאכט עס אויף אונטער'ן טיש, רעדט נישט ארוים קיין ווארט און לייגט עס אין זיין טאש. מיר האבן מער פון דער זאך נישט גערעדט.

יאהר 43': פון פוילן זענען מעהר קיינע יידן נישט געקומען. די שטימונג אלגעמיין איז געווען א בארואיגטע. די דייטשן כאפן מכות רצח אין אלע זייטן: אין רוסלאנד, אין אפריקע, די איטאליענישע אינ־וואזיע. די ישועה איז ביי די טויהר. אין די רעגירונג זיצן טויל מינים־טארן און גרויסע באאמטע וואס נעמען זיך אן פאר יידן, און העלפן מיט וואס ס'לאזט זיך, און ווייסן און ווארטן אויף דעם ברעך פון די דייטשן. דער אויסער מיניסטער קאלאשי פירט א צוויי־זייטיגן פאלי־טיק און לאזט נישט אינגאנצן אויסליפערן די יידן, ווי די דייטש'ן ווילן. עפענטליך האט ער זיך געבייזערט: „מיר מוזן האבן די יידן. אונזער פאלק די אונגארן זענען פויערן און פארשטיין נישט קיין האנדל". ער האט אויך אפגעשטעלט דאס שיקן יידישע צוואנגס ar־בעטער צום פראנט נאך פוילן און א קליינע צאל אויך אהיים געברענגט פון פוילן. די אויסלענדישע פראפאגאנדע האט אויך פיל אויפגעטאן אין באאיינפלוסן די אלגעמיינע באפעלקערונג. דאס אונגארישע מיליטער וואס קעמפט אויפ'ן רוסישן פראנט צוזאמן מיט'ן דייטשן איז פאלקאם

צושמעטערט און צוריבן ווי געהאקטע קרויט אויפ'ן רוסישן ווינטער שניי.

די דייטשן נעמען צו דעם גרעסטן טייל פון גרעטעניש פון דער תבואה און גיבן דערפאר שפילצייג פאר די קינדער. דער האנדל ביי טייל יידן איז אין א קאניוקטור מיט גרויסע געשעפטן און פארדינסטן. די באוועגונג פאר די יידישע באפעלקערונג איבער'ן לאנד איז האלב נארמאל. ס'הערשט גרויסע באשרענקונגען אבער מען גיט זיך אן עצה. די דייטשע רעגירונג נעמט א גרויסע טייל האלץ פאר איר שיפן־בוי און אנדערע קריגס מאטעריאלן פון די יידן אין קארפאטן. דער גרעס־טער טייל — יונגע מענער פון מיליטער עלטער איז איבערן לאנד און אויך אין פוילן אויף צוואנגס ארבעט. ס'פעלט אויך נישט קיינע צרות!

די אונגארישע נאצי־פאסישטישע פארטיי האט שוין געמאכט אייניגע פרוווען צו פארכאפן די רעגירונג. א שטיקל צייט איז די פאר־טיי געווען פארבאטן און זייער פירער סאלאשי ימ"ש איז געווען פער־שפארט. אויפ'ן דירעקטן באפעל פון די דייטשן האט מען אים און זיין פארטיי פריי געלאזט.

עטליכע הונדערט יידן פארן מיט סערטיפיקאטן קיין ארץ ישראל דורך גריכענלאנד און טערקיי. מען באצאלט די דייטשן עטליכע הונ־דערט דאלער פאר קאפ פאר אדורך לאזן דורך זייערע אקופירטע טעריטאריע. אין דעם טראנספארט געפונן זיך אויך דער בעלזער רבי זצ"ל און יבל"ח דער מונקאטשער רב שליט"א מיט זיין גאנצע פאמיליע. דעם בעלזער רבי האבן אונגארישע אפיצירן געברענגט פון פוילן פאר 40 טויזענט פענגא, די גרעסטע טייל פון די געלט איז געקומען פון מונקאטש. דער הייליגער ייד געזעגענט זיך פון א באלקאן אין בודא־פעסט מיט טרערן אין די אויגן אין פראנט פון א גרויסן עולם יידן וואס זענען געקומען פון גאנצן לאנד, איך בין אויך דערביי געווען. ווען די ענגלענדער וואלטן ערלויבט וואלטן זיך טויזענטער יידן געקענט ראטעווען אין יענער צייט. די אונגארן האבן ארוים געלאזט, און דער דייטש האט געדארפט די פאר דאלארן, נאר די מלכות השקר האט נישט נאר נישט געוואלט — נאר אויך געשטערט.

אין אקטאבער 43' איז געקומען מיין יאהרגאנג פון מיליטער פליכט, וועלכע מען האט אנשטאט מיליטער, געגומען און פארשיקט אויף

צוואנגם ארבעט. די נישט־יידישע פון 21 יאהר האָט מען גענומען צום מיליטער — קראנקע אדער די וואָס האָבן געארבעט אין וויכטיגע פאבריקן פאר מיליטערישע צוועקן האָט מען נישט גענומען. אויך פאר גרוים געלט און מאכען עפעס א דריי, האָט מען זיך געקענט באפריען. איך האָב קיין חשק נישט געהאט צו גיין. די דייטשן כאפן מכות רצח; ווי לאנג קען עס נאך אזוי אָנגיין? און באלד איז אויס מלחמה. — אזוי האָט מען געטראכט — וואָס טויג מיר א געזונטן קאָפּ אין א קראנקן בעט אריין — אליין זיך צו שטעלן צו די רשעים אויף ארבעט? האָב איך מיר געמאכט פאלטשע פאפירן מיט עטליכע יאהר יונגער נישט צו דערפן גיין זיך שטעלן. נאָר אין די זעלבע שטאָט איז געווען שווער צו בלייבן וויל אייניגע פאליציאנטן האָבן מיך געקענט, און זיי האָבן געהאט פון יעדן איינעם פאטאגרפיעס.

איך האָב זיך אלעם פארגעברייט אזוי ווי צו גיין: די נויטיגע מלבושים, קאלדערס, און א רוק־זאק, אז די משפחה זאל נישט מערקן דאָס איך גיי צו די ט"ו־ניקעס (טמיר ונעלם) וויל נישט אלעם איז די משפחה געווען איינפארשטאנדן. די פאליציי פלעגט קומען אין די הייזער זוכן די וואָס האָבן זיך אָפּגעטראָגן וווי דעזערטירער פון מיליטער. דעריבער האָבן מיינע עלטערן אליין נישט געטאָרט וויסן וואו איך וועל זיך געפונן. דעם ערשטן טאָג סליחות גאָנץ פרי, דער טאטע און די מאמע האָבן זיך שוין געפונען אין ביהמ"ד, האָב איך זיך אָפּגעטראָגן צום באן־הויף מיט א וואָליזע און מיינע פרישע דאקומענטן און אויגן גלעזער. פיל צייט האָב איך שוין נישט געהאט וויל אין עטלעכע טעג וואָלט שוין געווען שווערער. איך האָב געוואוסט אז ביי די סטאציאָן היטן אייניגע פאליציאנטן און זשאנדארן — זיי וויסן אויך פון די קונסטן אז מען טראָגט זיך אָפּ. צום גליק האָב איך דערטן געטראָפן מיינעם א ידיד א פאליציאנט. ער איז צוגעקומען, רעווויזירט מיינע זאכן און פאפירן און מיר געגעבן א וינק מיט'ן אויג איך זאל זיך וואָס שנעלער אָפּטראָגן. איך בין גלייך פארשווינדן אין א וואָרטענדיקע באהן — זיך אפילו נישט געזעגענט פון מיינע עלטערן און משפחה.

איך האָב זיך נישט פארגעשטעלט, דאָס איך פארלאז אויף אייביג די משפחה — אז מיר וועלן זיך מעהר נישט זען. איך בין נישט וויים געפאָרן, נאָר צו א שוועסטער ביז איבער די ימים טובים. איך האָב געמוזט זיין פארגעברייט אז טאָמער וועלן מיינע עלטערן פאר־

האלטן ווערן זאל איך זיין גרייט. מען קען זיי נאך פיניגן כדי זיך צו דערווייסן וואו זייער זון איז פארשווינדן. דאס איז אויך פארמיטן געווארן, ווייל מיינע זון־פאפירן זענען איבערגעגעבן געווארן צום באקאנטן פאליציאנט. אהן שווערי־קייטן איז אלעס אין ארדענונג ערלע־דיגט געווארן.

נאך די ימים טובים בין איך אנגעקומען קיין בודאפעסט. — דארט איז געווען דאס אלגעמיינע עיר־מקלט פאר אלע פליטים און ט"ו־ניקעם, — א שטאט מיט א באפעלקערונג פון איבער 3 מיליון מענטשן, צווישן זיי אכציג טויזענט יידן. די שטאט איז דאן געווען א פרידליכע. ווייניג האט זיך דערקענט אין די גאסן אז א מלחמה פלאקערט אין מזרח. לעבענס מיטל איז געווען גענוג, נאר איינצelנע מלחמה־וויכטיגע מאטעריאל איז געווען באשרענקט — ווי טעקסטייל, לעדער א. א. וו. יידן האבן זיך פריי באוועגט אהן באשרענקונג און פאר א פאר דאלער האט מען נאך געקענט אלעס ערלעדיגן ביי די אונגארישע באאמטע אדער ביי די הויכע פענצטער. די השגחה האט מיר געהאלפן און איך האב געטראפן מיין צייט־ווייליג ארט און ארבעט אין די ארטאדאקסי־שע יידישע סאנאטאריום אין בודא וואס איז געווען אונטער די השגחה פון דער ארטאדאקסישער קהילה. ס'איז געווען צו עסן און טרינקן, און א וואַרעמע היים צווישן פרומע יידן. אויך האבן זיך דארט געפונען עטליכע סלאוואקישע פליטים מיט פאלשע פאפירן. דאס ארט איז געווען זעהר אידיאל — ווייט פון דער שטאט, קיינע רעוויזיעס, און דאס זיכערסטע פלאץ אין שטאט. מיין ארבעט איז געווען אין א וויסן כאלאט ארויסהעלפן ביי די אפעראציאנען אלץ געהילפט דאקטער. עט־ליכע באריימטע דאקטוירים האבן דארט געארבעט, און אויך נישט־יידישע קראנקע זענען געקומען זיך היילן. איך האב זיך גוט צו־געפאסט צו מיין ארבעט ווייל דאס איז אימער געווען מיין נאטור: העלפן קראנקע און געזונטע מיט'ן הארצן. אזוי איך און אזוי מיין טאטע זצ"ל. מיינע געשוויסטער זענען אפט מיר געקומען באזוכן, און איך האב זיך אויך אדורך געשריבן מיטן טאטן, ער איז געווען זייער צופריידן, און מיר אפט געשריבן זיינע חידושי תורה. אין יעדן בריוו האט ער מיר דערמאנט נישט צו פארגעסן יעדן טאג לערנען א שיעור אין גמרא און חומש פרשת השבוע. וועז איך האב נאר געהאט די מעגליכקייט האב איך אויסגעפאלגט מיין טאטנס בקשה. און יעדן טאג האב איך געדאנקט דעם באשעפער וואס איך געפון זיך אין א וואַרימע

און ליכטיגע היים, וועו מיינע חברים פֿרבעטן אין קעלט און הונגער אונטער'ן שטעקן.

מערץ 44': די רוסישע ארמיי איז שוין געשטאנען ביי מזרח זייט פון די קארפאטן בערג, און אליאדע טאג קענען זיי פֿריבער קומען. די גרויסע שטעט האבן די אונגארן אנגעהויבן צו רוימן — עוואקואירן וויכטיגע באאמטע. יידן האבן געוואַרט די רוסן מיט געמיש־טע געפילן: די גוטע יידן האבן געזאגט אז די רוסן זענען נאך ערגער ווי די דייטש'ן וויל זיי ווילן פֿארניכטן די נשמה און דער דייטש נאר דעם גוף.

איבערנאכט איז געקומען די ביטערע אנטוישונג. דער אונגא־רישער פירער האַרטי האט מען גערופן קיין בערלין און דער דייטשער שטיוול האט באזעצט גאנץ אונגארן, — — דאס איינציגע לאנד וואס ער האט געהאלטן פאר די לעצטע קארט. אין בודאפעסט איז מען אויפגעשטאנן אינדערפרי און דער דייטש האט שוין געהאט באזעצט אלע וויכטיגע טיילן פון שטאט. זיי האבן גלאזט די רעגירונג אין די אלטע הענט, און האט עס נישט איבערגעגעבן פאר די נעץ־נאצישע פארטיי. א שטראם פון נייע גזירות אויף יידן האט זיך גלאזט הערן אויפן אונגארישן ראדיא זענדער. די אונגארישע פאליציי און זשאנ־דארן מיט דעטעקטיוון האבן זיך א לאז געטאן איבער אלע באהנען און סטאציעס און גאסן צו כאפן יידן.

איבערנאכט איז אונגארן געוואַרן א גיהנם.

די אונגארישע רוצחים האבן אנגעהויבן אויספירן זייער אויי־געפרעסענע בארבארישע און סאדיסטישע רשעות אויף די נעכטיגע גוטע יידישע שכנים. די דייטשן האבן זיי נישט געדארפט לערנען; זיי האבן דאס געטאן מיט מער חשק ווי דער פריץ אליין. און אזוי האט זיך אנגעהויבן דאס לעצטע קאפיטל פון דעם אונגארישן און קארפאטן־רוסישן יידנטום. וואו אהין קען מען פון דאנענט אנטלויפן? א קליינע צאל גייען אריבער קיין רומעניע, טייל סלאוואקישע פליטים גייען צוריק קיין סלאוואקיי מיט גויישע פאפירן. די לאגע דארטן איז שוין גיוועז אביסל רואיגער ווייל מיסטענס יידן אין סלאוואקיי זענען שוין דעפארטירט געווארן. ס'וועט אויסגעארבעט א פלאן אין בודאפעסט צו ארגאניזירן עטליכע באטאליאנען פון יידן (מיט דער הילף פון אונגא־רישע אפיצירן) אלץ סאלדאטן מיט געווער אריבער צו גיין די קאר־

פאטן צו די רוסן און ווערן פארטיזאנען. מען לאזט אונז וויסן פון די רוסישע זייט: „מוחל טובות".

שווערע באמבארדמענטס הויבן זיך אהן איבער בודאפעסט און אויך אנדערע גרעסערע שטעט. דאס לאנד ווערט א שלאכט פעלד. דער דייטש וועט מאכן א סוף צו די פאפריקע קעפ. — אין מאי הויבט זיך אהן די אויסזידלונג נאך פוילן-אוישוויץ מיט אזא שנעלקייט, אז אין א קורצע צייט ווערן גאנצע געגענטן אין גרויסע שטעט יידן-ריין. צו ערשט די קארפאטן יידן. כנראה, דער רום האט געווארט ביז אלע יידן ווערן צוויק געפירט. — נאכהער האט מען אויסגעזידעלט די יידן טיפער אין לאנד. אין בודאפעסט איז נאך קיין געטא נישט געווען. די רעגירונג איז נישט געווען גרייט צו אויסליפערן די יידן פון בודאפעסט און האט אנגענומען פארשידענע מיטלען צו פארמיידן דעפאר-טאציעס פון דער שטאט. די געלע לאטע האט מען געמוזט טראגן, און יעדן טאג האט מען געמאכט אבלאווים אין פארשידענע קווער-טאלן פון שטאט ווו יידן האבן געווינט. איך האב זיך דאן געפונען אין יידישן שפיטאהל. וען איך האב געדארפט גיין אין שטאט פאר א שליחות האב איך זיך פארשטעלט אלץ א בלינדער מיט שווארצע אויגן גלעזער און א וויסן שטעקן אין האנט.

געטא זכרונות

זכור את אשר עשה לך עמלק...!

הגם פערזענליך בין איך נישט געווען אין מונקאטש אין דער צייט פון געטא, אזוי ווי איך האב פריהער דערמאנט, דאך וויל איך דא א ביסל באשרייבן וואס ס'האט זיך דארט אפגעטאן אין די דאזיגע טרויעריגע צייטן.

בעפאר דער געטא האט זיך אנגעפאנגען האט מען ארויסגעקליבן די שענסטע יידן און די פארשטייערס פון דער שטאט וועלכע די דייטשע מאכט ימ"ש האט זיי א נאמען געגעבן „יודען ראט". מען האט זיי פאררופן אויף א זיצונג אין דעם שטאט-הויז אונטער דעם פארזיץ פון די דייטשע עס. עס. וואו מען האט זיי איבערגעגעבן וויטערדיגע אנווייזונגען און פארארדענונגען. צו דער זעלבער צייט האבן זיך אין

די שטאטישע בתי מדרשים יידן פארזאמלט און געזאגט תהלים און מתפלל געווען אז די שלוחי הקהל זאלן ארויסקומען בשלום און מיט ברענגען גוטע בשורות. אייניגע זענען געשטאנען און געווארט ביים שטאט־הויז און גלייך צוגעגאנגען ווי נאר זיי זענען ארויסגעקומען און ביי זיי געפרעגט וואס האבן געזאגט די פריצים. „נישטא וואס מורא צו האבן", האבן זיי נעבעך געענטפערט. „ס'וועט קיינעם גארנישט געשעהן, אויב מען וועט נאר אויספירן די באפעלן וועלכע זיי וועלן פארארדנען". וועו מען האט זיך פון דעם דערוואוסט אין דעם „חברה תנ"ך" ביהמ"ד, האבן יידן געמאכט א רקידה פאר שמחה.

צו דער צייט האבן זיך ווייניג דייטשע זעלנער געפונען אין שטאט נאר אייניגע האבן זיך געדרייט אין די גאסן. אנגעפירט מיט דער געטא אקציע האבן א ספעציעלע אפטיילונג פון דער עס. עס. מיט דער הילף פון די טרויעריג בארימטע אונגארישע זשאנדארן און לאקאלע פאליציי און אויך די נעכטיגע שכנים.

נאכהער האבן די עס־עס עמלקים פארופן דאס בית־דין און זיי געשטעלט אייניגע פראגן, צווישן זיי האבן זיי אויך געפרעגט מ'זאל זיי זאגן וואס איז דער פשט פון די ווערטער „טוב שבגויים הרוג", האט זיך דער דיין ר' מאיר וואלף ז"ל אנגעהויבן: דער טייטש איז: „אז דער בעסטער פון די גויים, דאס היימט אפילו דיינע אייגענע שכנים, הרוג — זיינען גרייט דיר צו הארגענען".

איין וואך פאר פסח, בעפאר דעם אפשלום פונעם געטא האב איך דערהאלטן קיין בודאפעסט דעם לעצטן בריוו פון מיין טאטן. דאס איז גיווען א געזעגנונגס בריוו פון מיין טאטן, איך האב דעם בריוו באטראכט ווי א צוואה. איך קען דאס נישט — און וועל דאס קיינמאל נישט פארגעסן. איך האב אים אזויפיל מאל געלייענט און אייגנע'חזר'ט ביז צום מאמענט וועו איך האב זיך געמוזט פון דעם שיידן דורך דעם באגראבן דאס צוזאמען מיט מיינע אנדערע דברים שבקדושה אין א וואלד אין עסטרייך; אזוי ווי איך ויל דאס שפעטער אין מיין דערציילונג איבערגעבן. און דאס איז בערך וואס מיין פאטער האט מיר געשריבן:

מיין ליבעם קינד שמעון!

ס'טוהט מיר זעהר ווייו וואס איך קען דיך שוין מער נישט באזוכן, דו וועסט נישט מער זיצן ביי מיין סדר. שווארצע וואלקענעם טראגן זיך איבער אונזערע הימלען, שווערע ווינטן בלאזן. איך ווייס נישט

וואָס וועט זיין דער גורל פון דער משפחה, איך בין אָבער מיט דער האָפענונג אַז דו וועסט בלייבן לעבן. האָסט פייל און בוינען אין דיינע הענט, טראַכט און דענק גוט איבער בעפֿאָר דו שיסט אוים, ווייל נאָכהער קען מען דאָס שוין נישט מער צוריקציהען. ביזט אַ קאַפּיטאַן וואָס פירט אַן מיט אַ זעגל-שיף אויף די שטורמישע ים'ען וועלכעס פּאַרט אַנטקעגען גרויסע ווינטן, וואָס מיט איין שלעכטן דריי קען מען פֿאַרזינקען אין ים. זיי נישט איבערגעאיילט מיט דיינער געוואוהנהייט און זיי נישט פֿאַרצוויפלט איבער אונז.

בשוב ד' את שיבת ציון היינו כחולמים, וועז השי"ת וועט צוריק-קערן זיינע קינדער נאָך ציון, וועט זיך אונז דאָכטן דאָס די אַללע צרות וואָס מיר לעבן אַדורך, ווי איין חלום. הזורעים בדמעה ברנה יקצורו, די זייעסט מיט טרערן און מיט פּריידע וועסטו שניידן. הלוך ילך ובכה נושא משך הזרע, וועז דו טראָגסט דאָס בינטל צרות מיט געוויין האָסטו דאָפּלט לאָסט. מען האָט טענות צום רבש"ע און מען מוז דאָך לייבן. בא יבא ברנה נושא אלומותיו, מיט פּריידע וועדען דיא קומען, וואָס וויסן אַז די בינטלעך האָבן אַ תכלית.

פיר דיך אין יידישן וועג און פֿאַרגעס נישט אין דיין אַלטן ערליכן טאַטן.

שמואל חיים בן ישראל

דאָס זענען געווען די ווערטער פון מיין טאַטן, און דאָס איז ביי מיר געווען אַ הבטחה אַז איך וועל בלייבן לעבן און אויך האָבן די זכי' אויסצופירן זיין שליחות וועז די צייט וועט קומען. אויך האָט ער מיר מרמז געווען דאָס איך בין פון די קינדער הנכנסין לארץ, מיט זיינע ווערטער וועלכע ער האָט פֿאַרענדיגט זיין שרייבן: „בשוב וכו' את שיבת ציון, און בא יבא ברנה וכו'".

יום-טוב פּסח איז נאָך יעדער גיווען אין זיין אייגענער היים מיט'ן אויסנאָם פון איניגע משפחות וועלכע די דייטשן האָבן פֿאַרוס-געטריבן פון זייערע ווינונגען, הויפּטזעכליך פון שיינע הייזער מיט גרויסע הויפן. ביי אונז אין הויז למשל האָבן זיי פֿאַראַרדענט אויסצו-לייזיגן די פֿאַדערשטע שטאָקן וואו דער מיליאָנער רייזמאַן האָט גע-ווינט מיט זיינע שכנים.

אין דער צייט איז די רוסישע ארמיי שוין געשטאַנען הינטער די קאַרפּאַטן ס'האָט אויסגעזען אַז אָט זענען זיי דאָ, די אונגאַרן האָבן

אנגעפאנגען צו עוואקווירן זייערע הויכע באאמטע פון טייל שטעט נעבן דער גרענץ. די רוסן זענען אבער געבליבן שטיין און געווארט מיט זייער וויטערדיגער אפענסיווע. יידן האבן געצוויפעלט וואס איז פאר זיי בעסער, די רויטע אדער די שוואַרצע (די עס. עס. האבן געטראגן ברוינע העמדער מיט שוואַרצע האקן־קרייצן), מען האט אבער דאך גיכער געהאפט אויף דעם פריינמארש פון די רוסן, ס׳איז אבער מקויים געווארן: אשור לא ישיענו.

דער צווייטער שבת נאך פסח איז ביי אונז באקאנט אלם דער שוואַרצער שבת פון מונקאטש. די דייטשן מיט דער הילף פון די זשאנדארן און פאליציי האבן צוזאמען געכאפט יידן פון די גאסן ארום דער יידישער־גאס, פון דער שוהל, פון בית המדרש הגדול, פונעם קליינעם בית המדרש׳ל. דארט איז דערשאסן געווארן דער שניידער ... העניג, וויל זיי האבן אים געפונן באהאלטן אין א קאסטן. מיט גראבע און לעדערנע שטעקענס האבן זיי געצווינגען די יידן זיי זאלן צוברעכן די בענק און שטענדערס פון דער שוהל אין קליינעם בית המדרש׳ל. אנדערע האט מען געצווינגען צו מאכן פארשידענע צערע־מאניעס. פאר ר׳ זלמן ליב יאזעפאוויטש האבן זיי אויסגעריסן א האלבע בארד מיט דער הויט. אנדערע ווידער זענען געצוונגען געווארן ריטשן זיך אויף די בייכער און מאכן די הקפות ארום דער בימה אין גרויסן בית המדרש. א טייל האבן זיי געשלאגן מיט די ברעטער פון די בענק. אין יענעם שבת האט זיך מיין פאטער געפונען אינעם קליינעם בית המדרש וויל ער איז, ווי געווענליך, נאך גאנץ פרי ארויבער געגאנגען לערנען זיין שיעור מיט ר׳ משה חיים גאלד׳ן. מיין שוועסטער לאה צבי׳ (וואס איר נאמען איז נאך דער מאמע פון זיין רבי׳ן פון אונס־דארף) איז געלאפן זיכען דעם טאטן, איינשטעלנדיג זיך איר לעבן, כדי אים אהיים צו ברענגען אין א מאמענט ווען די דייטשן האבן נישט געזען. דער טאטע האט תיכף נישט געווארט איבערלאזן די אנדערע יידן און געזאגט איך וויל זיך טיילן מיט דעם גורל פון די איבעריגע. מ׳האט שוין געטראכט אויף דעם ערגסטן. מיט גרויס מיע איז איר קוים געלונגען דעם טאטן, איבער דער גאס, אהיים צו נעמען. יענעם שבת איז דער טאטע גאנץ גרוי געווארן, וויל צו די 63 יאהר האט ער נאך געהאט א שוואַרצע באַרד.

דעם נעכסטן טאג, זונטיג, האט מען באפוילן דער יודן ראט זאל זיך פארזאמלען אין בית־דין שטיבל, און וועו די דייטשע עם.

עס־לייט זענען אַנגעקומען מיט לעדערנע שטעקנס אין זייערע הענט, האָבן זיי אַנגעהויבן שלאָגן די אַלע פֿאַרזאַמלטע איבער זייערע קעפּ. איינער וואָס האָט געפֿרופֿט אַרויסשפּרינגען דורכן־פֿענסטער האָבן זיי אים דערשאָסן אויפֿן אָרט. דעמאָלסט האָבן זיי אַרויסגעגעבן דעם באַפֿעל צו מאַכן דעם געטאָ.

דעם 15־טן אַפּריל 44', האָט מען צוטיילט די יידן פון דער שטאָט אין צוויי געטאָס. דער קליינער געטאָ האָט זיך געפונען, פון רב׳ס גאָס ביז איבערן האַלץ־פּלאַץ, אַפּגעטיילט פון די הויפּט גאָסן. דער גרעסערער געטאָ האָט זיך געפונען אויף דעם שטח פון דער יידישער־גאָס, דאנקא גאָס און זייטיגע קליינע געסלעך ביז צום וואַסער, און אויך אַפּגעשניטן פון דער הויפּט גאָס. זיי האָבן געצוונגען אויסצוברעכן אַלע פֿלויטן וואָס האָבן פֿאַנאַנדערגעטיילט די הייזער, און געהיימן מאַכן איינס. די יידן פון ראַסוויגאַף און אַרומיגע דערפֿער האָט מען אַריינגעטריבן אין די זעלבע געטאָס. די יידן פון פּאַטהעריניג און אַרומיגע דערפֿער האָט מען קאָנצטענטרירט אין עסטרייכער׳ס ציגל פֿאַבריק.

אין די געטאָס האָבן די יידן זיך געזומען גרייטן אין וויטן וועג אַריין. די שטימונג איז געווען אַז מ׳גייט פירן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. ס׳האָט זיך נישט געוואָלט גלויבן אַנדערש. מיט אַלע כחות האָט מען זיך געקלאַמערט און געטרייסט און נישט אויפגעגעבן די האָפענונג כאָטש מען האָט געזען שנגזרה גזירה.

פֿאַר פיר וואָכן צייט האָט מען די יידן געהאַלטן אין די געטאָס בעפֿאַר מ׳האָט זיי אַוועקגעפירט. אין משך פון דער צייט האָט מען ביי זיי צוגענומען אַלע ווערט זאַכן. פֿאַרזיגלט יידישע געשעפטן און צוגענומען די שליסלען.

אין א פּרימאַרגן האָבן די זשאַנדאַרמעריע מיט דער פֿאַליציי אַרומגענומען טייל פון דער געטאָ און מיט שטעקענעס אין זייערע הענט געשלאָגן די יידן און זיי אַרויסגעטריבן פון זייערע הייזער. ווי געוואָגט איז מען גיוואָן פֿאַרגעבריידט מיט די פּעקלעך און רוק־זעק פֿאַר דער „רייזע". די סצענעס און אַכזריות וואָס האָט זיך אַפּגעטאָן בשעת דעם אַרויסטרייבן די יידן פון די הייזער איז שווער צו שילדערן אין שריפט. אַלטע און קראַנקע האָט מען אַריינגעלייגט אין קינדער־וועגעלאַך און זיי אַזוי אַרום געשלעפּט איבער די גאָסן. פּיצלעך קינדער אין די הענט פון זייערע מאַמעס מיט געוויין און געשרייען געטריבן

און געשלאגן אויף דעם וועג צו דער ציגל-פאבריק פון שאיאוויטש. די געוועזענע גויישע שכנים האבן געלאכט און געשפעט בשעת מ'איז אדורך זייערע פענסטער שלעפענדיג די פעקלעך אויף די פלייצעס, גייענדיג צום וועג אויף וועלכען זיי האבן געדענקט אז מ'וועט שוין נישט מער צוריק קומען.

אייניגע טעג האט מען די מענטשן געהאלטן אין דער ציגל-פאבריק דארט האט מען ווידער געהייסן אפגעבן אלע ווערט זאכן. אויך האבן זיי אויפגעפאדערט די יידן זאלן ארויסברענגען די טליתים, תפילין און ספרי קודש. ווער ס'וועט ביי זיך עפעס איבערלאזן וועט ווערן דערשאסן. ס'איז דאן געמאכט געווארן א גרויסער הויפן וגדנו לשריפה.

לאסט וואגענען זענען גיווען גרייט, און נאך דריי טעג האט זיך אנגעהויבן דאס איינוואגענירן. פון 60 ביז איבער 100 פערזאן זענען ארויסגעשטופט געווארן אין איין וואגאן, מאנכע אהן ברויט אדער וואסער. ס'איז געווען אפהענגיק וואס פאר א רשע ס'האט מיט דעם אנגעפירט. אין דעם וואגאן אין וועלכען מיינע עלטערן זענען געפירט געווארן האט למזל אנגעפירט א גוטער פאליציאנט. ער האט געלאזט גיין מיטנעמען עסן און וואסער און אפילו דערלאנגט מיין שוועסטער ציקערלעך, און בלויז זעציג פערזאן זענען ארויסגעפאקט געווארן.

די עס. עס. האבן זיך געפרעגט וער עס רעדט דייטש, און אזוי ווי דער טאטע האט באהערשט די שפראך, האבן זיי אים געמאכט פראנטווארטליך פאר די מענטשן אין זיין וואגאן אז זיי זאלן נישט אנטלויפן. ווען דער צוג האט זיך עטליכע מאל אפגעשטעלט אונטער וועגנם אויף פרייע פעלדער זענען די טירן געעפנט גווארן און די מענטשן ארויסגלאזט טוהן זייער געברויך. צוויי טעג און צוויי נעכט האט גענומען די רייזע.

ווען דער טראנספארט איז אריבער געקומען אויף דער פוילישער זייט, האט דער טאטע געזאגט צו מיין שוועסטער: ער וויסט און האט געוואוסט פון פאראוים וואו אהין מען פירט. ער האט געבענטשט מיין שוועסטער פראדל, וועלכע איז געווען די שוואכסטע פון צווישן די קינדער, און איר געזאגט, השי"ת זאל דיר העלפן זאלסט בלייבן צווישן די וואס וועלן איבערלעבן.

ד' סיון איז דער טראנספארט אנגעקומען קיין אוישוויץ.

מלחמה

בודאפעסט, דעם 15טן יוני, 44': די רעגירונג רופט אויס אן אלגעמיינע מאביליזאציע פאר יידן אין מיליטער עלטער פון 18—45. מיט גרויסע פלאקאטן אויף די וועגט ווערט אנגעגעבן וואו און ווי אזוי זיך צו שטעלן אין פארשידענע זאמל־פונקטן אויף ארבעט. די מאביליזאציע האט געטראגן אין אלגעמיין א מיליטערישן כאראקטער. מ'כלומר'שט מיטן אויסרייד פון די רעגירונג אז זיי מוזן האבן יידישע ארבעטס־קרעפטן, ווייל נאר אזוי ווילן זיי פארמיידן דאס אויסליפערן פון טוי־זענטער יידן. די יידישע באפעלקערונג אין בודאפעסט האט גענומען די מאביליזאציע מיט צופרידנהייט, ווייל די שטאט איז געווען ווי א שלאכט פעלד פון טעגלעכע באמבארדירונגען פון די לופטן וואו הונדער־טער מענטשן זענען אומגעקומען. איך האב ביי מיר באשלאסן גיין ארבעטן. מיט „ארישע" פאפירן איז מיר גיוועז שווער זיך ארומצודרייען מיט מיין יידישע צורה, בלייבן אין שטאט איז אויך נישט זיכער.

דעם פופצנטן יוני אין פיר און פערציג: מיט פולער אויפריסטונג, רוק־זאק, קאלדערעם און ווארעמע קליידער האב איך זיך געשטעלט צום זאמל־פלאץ אין יאזבערעין. דארטן האב איך געטראפן טויזענטער יידן (אויך האלב־יידן) פון פארשידענעם עלטער, — יידן פון בודאפעסט און א סך יוגענטליכע פון די קארפאטן וואס האבן זיך געפונן אזוי ווי איך אין בודאפעסט ביי פארשידענע ארבעט. יעדער איינער איז אדורך א מעדיצינישע אונטערזוכונג און די קראנקע האט מען פריי גלאזט. מען האט אלעמען איינגעטיילט אין דריי קאטעגאריעס. שווערע, מיטלע, און לייכטע ארבעט. אויך לויט די יאהרן — עלטערע און יונגערע. דער קאמענדאנט, א הויכער אונגארישער אפיציר האט אויסגערופן זיך צו מעלדן פארשידענע פאכלייט, געשעפטס־לייט, אדוואקאטן, און דאקטוירים — אלע באזונדער. איך האב זיך נישט געשטעלט צו קיין שום פאך, נאר גלאזט אזוי ווי די השגחה וועט פירן. — ווייל דער טאטע האט מיר אנגעזאגט „וען דו וויסט נישט וואס איז בעסער, זיץ אויפן פלאץ, שב ואל תעשה, זאל זיך עס אליין פירן". און ווי עס האט זיך ארויסגעוויזן, האט מען די אלע פאכלייט געשיקט קיין יוגאס־לאוויע אין קופער שאכטן (מינעס), אין דער שטאט „באר".

אזוי ווי איך בין דעמאלט אויף מיינע פאלשע פאפירן אלט געווען אכצען יאהר, בין איך געוואָרן איינגעטיילט צווישן יונגע פון אכצען־צוואנציג יאהר צו בלייבן אין לאנד פאר גרינגע ארבעט. די גרעסטע טייל יוגענטליכע איז באשטאנן פון בודאפעסטער, א סך היימישע פון די קארפאטן. ס׳איז געווען ווי ביים מיליטער: צו צוויי־הונדערט־פערציג מאן מיט א הויפטמאן און אונטער־אפיצירן (נישט קיין יידן) וואס האבן געטראגן געווער. אונזערע אכט אפיצירן זענען געווען מיסטענס עלטערע גויים וואס האבן נאך געדינט אין ערשטן וועלט קריג. דוקא נישט קיין שלעכטע, זיי האבן אונז פארזיכערט: „מיר וועלן אייך נישט שלאגן". יעדע זעכציג מאן האט באקומען א נישט־יידישן גרופע־פירער מיט מיליטערישן אוניפארם און געווער. מיין גרופן־פירער איז געווען א פינטעלדיקער אלטער צוגיינער, זייער שטאלץ וואס ער האט צו שאפן פאר זעכציג מענטשן. אייניגע פון אונזערע יונגען האבן אים גוט געקענט פון די שענקען אין בודאפעסט. מיר זענען אלע געבליבן מיט די אייגענע קליידער. יעדער האט באקומען א מיליטערישן קאפל און א גלאז ארעם־באנד אויף די הענט; די האלבע יידן א ווייסע ארעם־באנד.

דריי טעג האבן מיר געמאכט מיליטערישע איבונגען — א סך מארשירט מיט די רוק־זעק. מיליטערישע קאמאנדעס האבן מיר שוין געקענט פון פריער ווייל יעדער יוגענטליכער האט געמוזט איינמאל אין דער וואך אדורך גיין די איבונגען. אזוי איז געווען דאס געזעץ אין אונגארן. דעם דריטן טאג באקומען מיר א מיליטערישן באפעל צו זיין מארש־בעריט. א יידישער דאקטער מיט מעדיקאמענטן אין פיר וועגענס מיט צוויי פאר פערד צו יעדן וואגן. מען האט געהייסן אפגעבן דאס אייגענע גלאט אין א געמיינזאמע קאסע. מיר זענען נישט געווען אזעלכע פרומע און גלאזט דעם גרעסטן טייל ביי זיך. מיר האבן געפאסט ברויט און אנדערע פראדוקטן און מארשירט צו דער באן צו דרייסיג מאן אין א וואגאן. מיר האבן זיך געקענט פריי באווענגן אין נישט־פארשלאסענע וואגאנען, ווי אויך קויפן אויף די סטאציאנען. מיר האבן געזען אויפן וועג ווי מען פירט יידן קיין אוישוויץ אין פאר־שלאסענע וואגאנען. דער הויפט מאן האט נישט געוואוסט וואו מיר פארן, נאר אזוי ווי אין א מיליטערישע ארגאניזאציע, האט ער אויפ׳ן וועג באקומען ווייטערע אינסטרוקציעס. אונזער מיליטערישע קאך האט געארבעט און מיר האבן באקומען דריי מאל א טאג וואַרעמע עסן.

דעם דריטן טאָג קומען מיר אָן קיין זיבנבירגן דרייסיג ק״מ פון גרויסוואַרדיין אין א קליין אָרטשאפט מיט׳ן נאָמן רעטאָג. אויפ׳ן וועג האָבן מיר געזען טויזענטער אָרבעטער — יידן און נישט־יידן — אָרבעטן ביי א צווייטע באָהן־ליניע וואָס די דייטשן האָבן געוואָלט אויפשטעלן אין איילענישׂ פון אונגאַרן קיין רומעניע פאַר זייער מילי־טערישן געברויך. נישט וויט פון די באָהן־ליניע וואו ס׳איז געווען אונזער אָרבעטס פּלאַץ איז שוין געווען פאַרבעריטעט — א גרויסער באָראַק מיט דריי־שטאָקיגע פּריטשן צום שלאָפן. פאַר די אָפּיצירן און פאַר׳ן דאָקטער איז געווען א באַזונדערער קליינער באָראַק. אונזער קאָמענדאַנט, א הויכער, אַלטער אָפּיציר, א וועטעראַן פון ערשטן וועלט־קריג וואָס האָט געוואוינט אין בודאַפּעסט האָט פאַר אונז געהאַלטן א דרשה מיט גרוים מיטלייד. מיר זענען געווען מיסטענם יוגענטליכע. אונזערע עלטערן פאַרשלעפּט, שוין געוואוסט זייער גורל. „פאַרלירט נישט אייער מוט. דער קריג וועט לאַנג נישט דויערן. זייט גוט און פרום. קיינער זאָל נישט וואָגען צו אַנטלויפן". ער וועט אונז אַלע נאָך אַהיים פירן. מען וועט קיינעם נישט שלאָגן, יעדער זאָל אָרבעטן וויפיל ער קען. מיר זענען אַלע סאַלדאַטן. אונזער לאָגע האָט אוים־געזען דערטרעגליך. פילע טרייסט האָבן מיר געהערט פון דעם עלטערן גוי וואָס האָט זעט אוים געקעמפט אין ערשטן וועלט קריג צוזאַמען מיט יידן. מיר האָבן איינגעריכט א שניידעריי, א שוסטעריי, אין א רעוויר פאַר קראַנקע.

נאָך צוויי טעג רוהען האָט יעדער באַקומען גרוב־שאָוולען אויף די פליייצעס. נישט וויט פון אונזער באָראַק האָבן מיר אָנגעהויבן אָרבעטן אויף א צווייטע באָהן־ליניע צום פראָנט נאָך רומעניע וואו די דייטשן האָבן געהאַט א גרויסע קאָנצענטראַציע פון מיליטער וואָס האָט זיך צוריקגעצויגן פון רוסלאַנד. וועז די רומענער האָבן איבערגעדרייט זייער מאַנטל קעגן די דייטשן אוז די רוסן האָבן אַדורכגעבראָכן דעם גאַנצן פראָנט, האָבן זיי (די דייטשן) זיך דורך פוילן שוין נישט געקענט צוריקציען אוז געמוזט ווי שנעלער אויפבויען די ליניע. עטליכע וואָכן איז געווען צו דערליידן פון די אָרבעט. אונזערע אָפּיצירן האָבן זיך נישט געבראָכן דעם ספּאָדק. דער ציגיינער איז געווען אונזער אויפזעער אוז אינזשיניר וויי אַזוי די אָרבעט זאָל אַנגיין. אָבער נאָך עטליכע וואָכן זענען מיר געוואָרן ביטער אַנטוישט. אונזער אָרבעט האָבן איבער־

געגומען די באוואוסטע אונגארישע מיליטעריש פיאנירן וועלכע האבן זיך אויסגעצייכענט מיט פארפיניגן יידן אויף טויט ביי דער ארבעט.

אייניגע פון זייערע סאלדאטן זענען געווארן אונזערע ארבעטס היטער און ארויסגעגעבן פאר יעדן איינעם א טאג ארבעט צו גרובן, וואס פאר נארמאלע ערד ארבעטער איז אויך געווען צופיל. אונזערע אפיצירן האט מען אויך געהייסן אויסטאן די זיידענע הענטשקעס וויל די ארבעט איז זייער נויטיג ווי שנעלער פערטיג צו מאכן אפילו ווען קיינער בלייבט נישט לעבן. מיט די נייע באהן ליניע וועט מען די רוסן אין רומעניע צוריק טרייבן ביז מאסקווע. אויב נישט איז אלעס פארלוירן. דעם זונטיג רוה טאג האט מען צוגענומען, און זיבן טעג א וואך האבן מיר געארבעט פון אינדערפרי ביז ביינאכט. אין אונזערע הענט איז געווען דער גורל פון דעם דייטשן זיג. מיט גראבע שטעקענס האט מען אונז געהאקט און געשלאגן. יעדן טאג נייע גזרות. אונזערע אייגענע אפיצירן האבן גארנישט געקענט העלפן. מען האט אונז אייגעטיילט צו פינף מענשן אין א גרופע. מיר איז אויסגעקומען צו זיין מיט די שוואכסטע וואס איז נאר געווען צווישן די צוויי־הונדערט־פערציג, און זעלטן ווען האבן מיר געקענט פערטיג מאכן דעם טאג ארבעט. איך האב ארויסגעהויבן יעדן טאג מכות רצח. איך האב זיך דערמאנט אין טאטנס ווערטער „הן גאלתי אתכם אחרית כראשית", אזוי ווי אין מצרים. עסן האבן מיר באקומען איבער־נעגוג, זיי האבן געמיינט די ארבעט!

לאנג האב איך נישט געדארפט ארבעטן אויף די באהן ליניע. אין א שיינע נאכט וועקט מיר אויף דער הויפטמאן און זאגט מיר „איך האב געהערט אז דו האסט געארבעט אין א האספיטאל און קענסט העלפן א קראנקן, דאן קום שוין". ער פירט מיר אין דאקטער'ס באראק. א פעסטער יינגל פון ארום אכצן יאהר ליגט אין גרויס פיבער מיט אן אויפגעבלאזענער האנט פון בלוט־פארגיפטיגונג. דער דאקטער איז געווען צווישן מיט אנדערע קראנקע אין האספיטאל, און זיין ביז־יעצטיגער געהילף וויים נישט וואס צו טאן. דער הויפטמאן זאגט מיר אז ער קען די עלטערן פון דעם בחור. איך מוז אים שוין העלפן וויל אויב ער שטארבט דערשיסט ער מיך. איך האב גלייך געטאן וואס מען דארף. אלע אפיצירן זענען דערביי געשטאנן און צוגעקוקט ווי איך מאך א נארמאלע אפעראציע — סטערליזירט אייניגע מכשירים פונעם

דאקטער און אויפגעשניטן די געשוואלענע האנט — אזוי ווי איך האב געזען ביי מיינע דאקטוירים אין יידישן שפיטאל. עטליכע שעה שפעטער איז דער בחור געווען אין ארדענונג, און האט באקומען נארמאלע טעמפעראטור. איך בין געווארן דער העלד! איך האב מעהר נישט געדארפט גיין צו דער געוועלטיכער ארבעט נאר בין פארבליבן דער סאניטעט און געהילף פארן דאקטער. איך האב באקומען 8 לעדערנעם טאש מיט מעדיקאמענטן און אן ארעם־באנד מיט'ן רויטן קרייץ, און אזוי שפאצירט אויף די ארבעט שטעלע און זיך צוגעקוקט ווי מען ארבעט „עבודת הפרך". איך האב אויך געהאט די מעגליכקייט ארום צו גיין אינעם ארטשאפט צו קראנקע פויערן וויל קיין דאקטוירים האבן זיך נישט געפונן אין די גאנצע געגנט.

איך האב געקענט איינהאנדלן עסנווארג פאר די וואס האבן געגעסן נאר כשר. מיר זענען אויך געווען אייניג מנינים וואס האבן געדאוונט ערב ובוקר. מיר האבן געמוזט אויפשטיין פאר אלעמען און שנעל דאוונען. אזוי האבן מיר זיך צוזאמען געהאלטן 8 שיינע גרופע פרומע יידן און געהאלפן און מחזק געווען אייניער דעם אנדערן מיט וואס ס'האט זיך געלאזט. איך האב געהאט די רעכט צו באפרייען פון דער ארבעט 8 געוויסע צאהל מענטשן אלץ קראנקע. איך האב עם אזוי איינגעטיילט אז יעדער זאל זיין צופרידן. טויט פאלן איז נישט פארגעקומען אויפן ארבעטס פלאץ ווי לאנג מיר האבן געארבעט ביי די באהן ליניע, כאטש די ארבעט איז געווען שווער און ביטער. מיר האבן באקומען גענוג צו עסן, און יונג זענען מיר געווען, אונטער'ן הימל 8 גאנצן טאג אין די זומערדיקע חדשים — האט די ארבעט אונז נישט געשאט. אייניר האט דעם אנדערן געהאלפן ענדיגן די ארבעט כדי נישט געשלאגן צו ווערן. קיין צייטונגען אדער ראדיא האבן מיר נישט געהאט. מיר האבן אבער געוואוסט וואס ס'טוט זיך אויף די פראנטן פון אייניגע סאלדאטן וואס האבן געארבעט נישט ווייט פון אונז ביים בויען 8 בריק איבער די ליניע. זיי האבן אויך געמוזט שווער ארבעטן און האבן געהאט מיט אונז מיטלייד.

אויך האט זיך געלאזט מערקן די פאליטישע לאגע לויט ווי אונזערע שלעגער ביי די ארבעט האבן זיך אויפגעפירט. וועז זיי זענען רוהיג געווארן און געלעגן אייניגלייגט, האבן מיר געוואוסט אז דער רום שלאגט אויפן פראנט. טאמער פארקערט, האט מען אונז געזידלט

און געשלאָגן מיט די ערגסטע אונגאַרישע זידלעריין וואָס מען געפינט נישט אין אַ לעקסיקאָן.

איינס אַ זייגער אין אַ היימן טאָג בין איך מיד געוואָרן פון אַרומדרייען זיך אויפֿ'ן אַרבעט'ס פּלאַץ מיט מיין לעדערנע טאַש און האָב זיך אַראָפּגעלייגט אויף דעם גראָז און געכאַפּט אַ דרימל כ'האָב דעם שלעגער נישט געזען, נאָר געבעטן איינעם אַז ווען מען זעט אים קומען זאָל מען מיך אויפוועקן. דער סאָלדאַט איז פּלוצים אַרויסגעשפרונגען פון די הויכע גראָז, מיך פאַרשלאָפענערהייט אַ כאַפּ געטאָן מיט זיינע צווייַ הענט און אַריינגעשלעפּט צווישן די הויכע גראָז. ער האָט אַרונטערגעשלעפּט זיין לעדערנעם פּאָסיק און מיט'ן אייזערנעם שנאַל אָנגעהויבן האַקן. איך האָב געזען אַז ס'טויג נישט; ער וועט מיר דערהרגענען, האָב איך אַרויסגעריסן דעם פּאָסיק פון זיינע הענט און וויַיט אַוועקגעוואָרפן אים דערלאַנגט מיט מיין פויסט איבערן פּיסק און אים אויסגעהאַקט אַ פּאָר ציין. ער איז באַלד אַרונטער געפּאַלן און געבליבן ליגן. כ'בין גלייך אַנטלאָפן צום באַראַק וואו אונזערע אָפּיצירן האָבן זיך געפּונען און דערציילט אַז דער שלעגער וויל מיר הרגענען — ער וויסט נישט אַז איך בין דער סאַניטאַר. איין קליניקייט! נאָך דער אַרבעט זענען מיינע חברים צוגעקומען צו מיר און מיט וואונדער געפּרעגט וואָס האָט פּאַסירט. מיך האָבן זיי געזען אַרויסלויפֿנדיג פונעם הויכן גראָז, אָבער זיי פּרעגן וואָס האָט פּאַסירט מיט'ן סאָלדאַט (דער שלעגער). ווייל מען האָט אים עטליכע שעה שפּעטער געזען אַוועק גיין און נישט צוריקקומען. איך האָב געמאַכט אַ שווייג, און דער סאָלדאַט אויך,—ער האָט זיך געשעמט אַז אים אַ סאָלדאַט מיט אַ קאַפּ העכער און שווערער זאָל איך האָבן אויסגעהאַקט ציין. ער האָט נאָך געמוזט עטליכע טעג שפּעטער אַרוים ציען נאָך אַ שאָקעלדיקן צאָהן ביי אונזער יידישן דאָקטער און פּאָר אַ לאַנגע צייט האָט ער זיך נישט באַווייזן ביי די אַרבעט. וועו ער איז שוין יאָ צוריק געקומען האָט ער מיך אויסגעמיטן.

מיט וואָכן שפּעטער וועו די רוסן און רומענער האָבן אַדורך געבראָכן דעם פראָנט און זיך גערוקט נענטער צו אונזער אַרבעט'ס שטעלע, האָט מען שנעל געמוסן אַלע סאָלדאַטן און די פּאָנירן וואָס האָבן געאַרבעט ביי די באַהן ליניע (אויך אונזער שלעגער), צוריקהאַלטן מיט זייערע ביקסן די רוסישע טאַנקן ביים פראָנט. אונזער אַרבעט האָט

זיך אפגעשטעלט. מיין שלעגער האט זיך באוויזן אין אונזער בארא
מיט עטליכע קארטאנען ציגארטען, זיך אויפגעשטעלט אויף א הויכן
קאסטן און געבעטן מיר זאלן אים מוחל זיין וואס ער האט אונז אזוי
מערדערליך געשלאגן. ער זעט יעצט אין אז ער האט נישט גוט
געטאן. דער ג־ט וועט אים דערפאר שטראפן. (דאס איז נישט געטאן
געווארן מיט זיין וויל, נאר זיינע אפיצירן האבן אים געצוואונגען). ער
איז צוגעקומען צו מיר און געגעבן די האנט, און געהייסן אויסטיילן די
ציגארעטן פאר יעדן. עטליכע טעג שפעטער איז ער געווען א טויטער
מיט א קויל אין קאפ. אזוי האבן אונז דערציילט די פאר סאלדאטן וואס
זענען לעבן געבליבן און שנעל אנטלאפן פון פראנט וואס איז נישט
געווען ווייט — ביי טארדא־טור נעבן ארא.

אין יענער צייט זענען שוין די יידן געווען דעפארטירט, נאר אין
בודאפעסט האט זיך נאך געפונען א גרויסע טייל פון דער יידישער
באפעלקערונג. עלטערע מענער, פרויען און קינדער, און עטליכע
טויזענט יידישע ארבעט־איינזאץ. אין בודאפעסט איז די יידישע באפעל־
קערונג געווען קאנצענטרירט אין א געטא, ארום עטליכע גאסן און
גרויסע הייזער. מען האט געטראגן דעם גאלן מגן דוד און נאר עטליכע
שעה א טאג געקענט זיך באוועגן אין דעם געטא קוואדראל און אייני־
קויפן באשרענקטע לעבנס מיטל. די רעגירונג האט נישט געוואלט
אויסליפערן די בודאפעסטער יידן צו די דייטשן. דער דעמאלטסדיקער
קריגס מיניסטער לאקאטאש האט ארויסגעגעבן באפעלן לגבי די יידן
וואס ארבעטן אונטערן מיליטערישן קאנטראל אלס ארבעט־איינזאץ אז
מען זאל זיי באהאנדלן ווי סאלדאטן. מיר האבן דאס געמערקט טייל
מאל דורך פארלייכטערונג ביי דער ארבעט.

אויך האבן מיר באקומען גרויסע קאסטענס מיט קליידונג,
וואשמע וועש, און קאלדרעם פון דער יידישע קהילה אין בודאפעסט.

אויגוסט פיר־און־פערציג: א גרויסע טייל פון מיין קאמפאניע
וואס קומען פון פעסט האבן באקומען שרייבן און פאקעטן פון זייערע
עלטערן. איך האב אויך דערהאלטן שרייבן און פאקעטן פונעם יידישן
סאנאטאריום וואו כ׳האב געארבעט פריער. פון די עלטערן אדער
משפחה האבן מיר שוין גארנישט דערהאלטן. זייער גורל האבן מיר
געוואוסט. אונזער טרייסט איז געווען וואס מיר זענען נישט וויט פון
פראנט און א ליאדע טאג וועלן די רוסן און רומענער אונז ארום נעמען,

ווי מיט א סך אנדערע האָט פאַסירט. מיר זעהען די מפלה פון די דייטשן מיט אונזערע אויגן, ווי זיי טראָגן זיך אַף צע׳הרג׳עטע און צושמעטערטע פון די פראָנטן אויף די אַנדערע זייט באַהן ליניע. אונזער ארבעט איז געווען אומזיסט — אזוי ווי אין מצרים. די ארבעט טויג אויף כפרות. די רוסן און רומענער וועלן דאָס נוצן צו נאָכיאָגן די דייטשן און די אונגאַרן. דער פראָנט וועט יעדען טאָג נענטער און מיר ווערן באַשאַסן פון די לופט. מיר מוזן גראָבן שוץ גראָבן פאַר די דייטשן ווייל די רוסן געפינען זיך אייניגע קילאָמעטער צוועק. מיטן אויג קען מען שוין זען די באַוועגונג אויף די אַנדערע זייט פראָנט. מיר געפינען זיך פנים אל פנים מיט׳ן דייטשן מיליטער און טאַנקן און די ערשטע ליניע דייטשע סאָלדאַטן און אַפיצירן. זיי רופן אונז יידן „קינדער״ און באַהאַנדלען אונז זייער אויידל. נאָר ביינאַכט קען מען גראָבן ווייל די רוסן האַלטן אין איין שיסן מיט קאַנאָנען און פון עראָפלאַנען. צוועלף פון אונז פאַלן קרבנות. איך פלץ סאַניטאָר האָב שוועדע ארבעט צו העלפן אמפוטירן הענט און פים. מען שטאַרבט אין מיינע הענט. שרעפ־נעלן און באַמבעם פאַלן אין אַלע זייטן. פאַרטאָגס וועז מיר גייען צוריק פון פראָנט געפינען מיר שוין נישט דאָס אַרטשאַפט וואָס מיר האָבן א טאָג פריער פאַרלאָזט. די רוסישע קאָמיושעס האָבן אַלעס צושאַסן: מענטשן, בהמות, פערד, עופות, און דייטשע טאַנקן אין הויפנס פאַר־ברענט. און סאָלדאַטן געהרגעט.

אַן אינטערעסאַנטע פאַסירונג האָב איך געהאַט מיט די דייטשן. פון א פאַרענדיקע באַהן וואָס האָט געפירט סאָלדאַטן צום פראָנט, איז א דייטשער זעלנער צרויסגעפאַלן אויף די גלייזן. די באַהן האָט זיך נישט אָפגעשטעלט און דער זעלנער איז געבליבן ליגן מיט א צושניטענע האַנט וואָס האָט שטאַרק געבלוטיגט. אונגאַרישע זעלנער וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען זענען צוגעלאָפן און געוואָלט אים העלפן. ער האָט צרויסגעכאַפט זיין בייאָנעט און געשריגן „איוואַן אָדער רוסן אַווק פון מיר״. ער איז געווען האַלב באַוואוסטלאָז און ניט דערקענט אז דאָס זענען אונגאַרישע זעלנער. איך האָב זיך אויך נישט ווייט געפונען. די זעלנער זענען געקומן צו מיר אז וויבאַלד איך קען רעדן דייטש זאָל איך פרואוון צוגיין צו אים. איך גיב אים א זאָג „איך בין נישט קיין רוס — נאָר א יודע!״ ער ווארפט באַלד ארונטער דעם מעסער און גיט א זאָג „יודן קינד העלף מיר״. איך האָב געטאָן וואָס מען דארף און

גערופן א דייטשן אמבולאנס. זיי האבן מיר דערפאר געגעבן א גאנצן קאסטן מעדיקאמענטן און באנדאזשן וואס איך האב זיך אין דעם זייער גענוטיגט.

אין סעפטעמבער האבן די רוסן אדורכגעבראכן דעם גאנצן לענג פון רומענישן פראנט און אנגעהויבן יאגן די אונגארן און דייטשן. יעדער איז געלאפן, און ס׳איז געווען א בהלה אין אלע זייטן. א גרויסע טייל פון מיין ארבעטער קאמפאניע האט זיך געפונען נישט וויט פון פראנט אין א קליין רומעניש דארף. געווען איז עס סוכות, האבן זיי איינגעארדענט א סוכה און געפראווט יום טוב. ארבעטן איז נישט געווען וואו, און די אפיצירן האבן זיך געפינען אין אן אנדערן דארף. דאס רומענישע מיליטער האט ארום גענומען דאס דארף און הונדערט אכציג פון די יידישע ארבעטער זענען אין זעלבן טאג פריי געווארן. אייניגע פון זיי האבן געקענט רומעניש און האבן זיך דורכגערעדט מיט די רומענישע זעלנער. מען האט זיי באלד געלאזט גיין וואו זייער הארץ האט באגערט דאס איז געווען זייער גליק, וויל מיט די רוסן פלעגט מען שלעכט אפשניידן. אפט מאל וועלן אזעלכע יידן זענען פריינגעפאלן אין זיערע הענט האט זיי געטראפן דאס זעלבע גורל ווי די דייטשע אדער אנדערע פיינטליכע זעלנער: פארשיקט קיין סיביר. טויזענטער אומשולדיגע האבן דארטן געלאזט זייערע ביינער צוזאמען מיט זייער נעכטיגן שונא.

איך בין נישט געווען אזא בעל מזל, די השגחה האט מיר געפירט ביז דייטשלאנד און כ׳האב געמוזט וואנדערן ביז׳ן סוף פון דער מלחמה. כ׳בין אדורך קאלט׳ס און ווארעמ׳ס. איך האב זיך געפונען אין אן אנדער ארטשאפט מיט די אפיצירן און דעם דאקטער. מיר האבן באקומען דעם באפעל צו לויפן וואס שנעלער וויל די רוסן זענען אריבער די קארפאטן און אלע פראנטן זענען אפן. וואס שנעלער אפציען טיפער אין לאנד. איך בין געווען אין צווייפל און נישט זיכער אויב עס לוינט זיך ארויפצולן צו די רויטע ארמיי אין געפענגעניש. כ׳האב גוט געוואוסט דעם גורל פון א סך יידן וואס האבן ערווארטעט די ישועה פון די רויטע ארמיי.

אלע הויפט וועגן זענען געווארן איבערגעפילט מיט דייטשע און אונגארישע זעלנער. מען איז געלאפן ווי פארסאמטע קעץ. פון דער

לופט האָט מען דערלאַנגט באַמבעס און טויטע און פֿאַראַליזירטע האָבן זיך געוואַלגערט אויף די גאַסן און לאַנד ווענ.

דעם פּופּצענטן אַקטאָבער פּיר־און־פֿערציג: אויפֿן וועג שוין טיפֿער אין מאַמע־לאַנד, האָט אונז איבערראַשט דער באַפֿעל פֿון דער האַרטי רעגירונג, נעמליך די אונגאַרישע קאַפּיטולאַציע. „מיר ווילן פֿרידן מיט די רוסן. די קאַמפֿן אויף אַלע פֿראָנטן זאָלן זיך אָפּשטעלן". ווי אַ דונער האָט עס געטראָפֿן ביי די יידן און זעלנער. „אוים קריג!" יעדער קען שוין גיין אַהיים; גענוג געווען. די אונגאַרישע זעלנער זענען זיך צולאָפֿן. מיר יידן האָבן נישט געוואוסט אויף וועלכע וועלט מיר געפֿונען זיך; וואָס וועט דער דייטש זאָגן? די גאַנצע דייטשע אַרמיי פֿון אַלע פֿראָנטן געפֿינט זיך דאָ אין לאַנד. וועלן זיי נעמען דאָס פֿעקל און שווייגן? איטאַליע האָט דאָך אויך אַזוי געטאָן. און דאָן ערשט האָבן די דייטשן אַ חורבן געמאַכט פֿון זייער לאַנד. די מיליטערישע דיסציפּלין האָט זיך באַלד אָפּגעשטעלט. אַ גאַנצער אונגאַרישער רעגימענט האָט זיך אונטערגעגעבן צו די רויטע אַרמיי ביי דעברעצין מיט זייער גענעראַל וואַראַשי.

דעם אַנדערן טאָג פֿון דער „שמחה" זענען מיר ביטער אַנטוישט געוואָרן. דער אונגאַרישער ראַדיאָ זענדער פֿון בודאָפּעסט פּאַדערט אויף דאָס מיליטער ווידער צו קעמפֿן קעגן די באַלשעוויקעס און קעגן די יידן. „די יידן האָבן אונז געוואָלט פֿאַראָטן. זיי האָבן געמאַכט אַן אויפֿ־שטאַנד. די נילאָשעס (אונגאַרישע האַקענקרייצלער) האָבן איבער־געגומען די רעגירונג. האַרטי מיט זיין קאַבינעט האָט מען אַרעסטירט און פֿאַרשיקט קיין דייטשלאַנד". דאָס איז שוין איינמאָל פֿאַפֿריקע פֿאַליטיק. די נייע פֿאַשיסטישע פֿאַרטיי האָט באַלד געשאַפֿן אַ רעגירונג מיט אַ פֿרישן קריגס־קאַבינעט, אַנגעהויבן צוזאַמען כאַפֿן אַלע אַנטלאָ־פענע זעלנער און אָרגאַניזירן די פֿרישע קאַמפֿן. די פֿאַפֿריקע קעפּ אָפּיצירן האָבן געהאָרכט די נאַרישע באַפֿעלן פון אַ באַנדע שלעפֿערס אין דער הויפּט שטאָט, באמת האָבן זיי געהאָט די בעסטע געלעגענהייט נישט אויסצופֿאַלגן און אָראָפּלייגן דאָס געווער (אַזוי ווי די רומענער האָבן געטאָן) ווייל די רויטע אַרמיי האָט זיך געפֿונען אַרום אין אַלע זייטן.

אין בודאָפּעסט האָט די האַרטי רעגירונג געזען דעם בראָך — נאָר צו שפּעט און זיי זענען נישט געווען אָרגאַניזירט. דער שדים שפּיל

האָט געקאָסט און געטראָפן די איבערגעבליבענע יידן אַ סך קרבנות. די עטליכע טויזענט סאָלדאָטן און יידישע אַרבעט איינזאַץ וואָס האָבן זיך געפונען אין דער הויפּט שטאָט זענען אין געהיים געפונן געווָארן צו שטיין אויף דער וואַך און זיין גרייט פאַר דער איבערקערעניש. אויב מען וועט דאַרפן, איז אויף טייל פּלעצער געווען פאַרבריט געוואָר פאַר די יידישע צוואַנגס אַרבעטער צו באַקעמפן די דייטשן. די רעגירונג האָט אויפגעפאָדערט די יידן אַרונטער צוריסן דעם גאָלן מגן דוד פון די ברוסטן און אַרויס פריי אין די גאַסן.

די דייטשן און פאַשיסטן זענען אויך נישט געשלאָפן. אַ גרויסע אַפּטיילונג פון די עס עם האָט אַרום גענומען די רעגירונגס געבידעם און ווי אַ שפּין וועבם איז דער רעגירונגס פּלאַן זיך צופאַלן. אין עטליכע גאַסן האָבן קאָמוניסטן אָדער סימפּאַטיקער אויפגענומען אַ קאַמף קעגן די דייטשן און פאַשיסטן, און עס איז געקומען דער ריכטיגער בלוט באָד אויף די יידן — — מיט אַן אויסרייד אַז יידן האָבן געשאָסן אויף זיי פון די הייזער. זיי האָבן אַרויסגעשלעפּט יונג און אַלט, קינדער און פרויען פון אַ סך גרויסע הייזער און געפירט זיי צום וואָסער דאַנאַ, אויסגעשאָסן און אַרײַנגעוואָרפן אין וואָסער. די לאַגע פאַר יידן איז געווָארן זייער ביטער אין דער שטאָט. די שווייצאַרישע און שוועדישע קאָנסולאָטן און דער רויטער קרייץ האָבן געזומען אונטער זייער שוץ יעדן וואָס האָט נאָר געקענט אַרײַנקומען אין די געבידעם פון זייער קאָנטראָל און אַרויסגעגעבן שוץ פּעסער אַלס זייערע בירגער. אַזוי אַרום האָבן טויזענטער יידן זיך געראַטעוועט. דער נאַצי אייכמאַן ימ"ש (וואָס מען האָט געכאַפּט), האָט זיך דאַן געפונען אין פּעסט און געוואָלט דעפּאַרטירן אַלע יידן. נאָר אַזוי ווי מיט די באַהנען האָט מען שוין נישט געקענט פירן, און די רוסן האָבן זיך געפונען טיף אין אַלע זייטן, האָט מען אַנשטאָט דעם געזומען ביי אַ טויזענט מענטשן, מיינסטנס פרויען, געטריבן איבער'ן לאַנד קיין עסטרייך. דער גרעסטער טייל פון זיי איז אויפ'ן וועג אויסגעשטאָרבן.

די רויטע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו די הויפּט שטאָט און באַמבאַרדירט פון אַלע זייטן. נאָר איין וועג איז געווען אָפן אַריין און אַרויס צו גיין פון שטאָט. אַרום דרייסיג טויזענט דייטשע עס עם און אַ גרויסע צאָל אונגאַרישע זעלנער און פאַשיסטן האָבן געהאַלטן די שטאָט. אין נאָוועמבער האָבן די רוסן אַריין געשיקט צוויי אַפּיצירן מיט

א ווייסע פאן אויפן מאטאַרציקל צו פאַרהאַנדלן מיט די אונגארן וועגן אויפגעבן די שטאַט. די אונגארן האָבן זיי דערשאַסן ביים אַריינפאַרן אין דער שטאַט. אויף דעם האָבן די רוסן געענטפערט מיט שוועדע באַמבאַדירונגען פון פרי ביז נאַכט און פאַרשלאָסן די שטאַט פון אלע זייטן, מער ווי דריי חדשים האָבן די רוסן אזוי אַריינגעהאַקט פון קאַנאַן און פון דער לופט. גאַנצע טיילן האָבן זיי געמאַכט גלייך מיט דער ערד; ווייניג הייזער האָבן זיך געפונען וואָס זענען נישט געוואָרן באַשעדיגט פון די שוועדע באַמבאַדירונגען די דייטשע אַרמיי האָט פּרובירט אַדורך ברעכן און פאַראייניגן זיך מיט די אַרמיי וואָס איז שוין געווען הונדערט פופציג קילאָמעטער פון דער שטאַט. לעבנס-מיטל און אַמוניציע האָט געפעלט, מענטשן זענען געשטאַרבן פון הונגער. נאָר פון דער לופט האָט מען אַרונטערגעוואָרפן עסן און אַמוניציע דער גרעסטער טייל איז אַריינגעפאַלן ביי די רוסן וויל ס'איז שוועד געווען צו דערקענען ווער איז ווער. די זייט פון דער שטאַט בודא וואָס ליגט אויף דער אַנדערער זייט פון דער דאַנאַו איז שוין געווען פאַרנומען, און די אונגארישע פאַפריקע-קעפ האָבן זיך געלאָזט קוילען פאר גאַרנישט.

די דייטשע אַרמיי וואָס איז שוין געווען אַוועקגעשטויסן פון פעסט איבער הונדערט פופציג קילאָמעטער ביים באלאטאַן האָט אין פעברואַר פינף-און-פערציג אַרגאַניזירט א קעגן אָפענזיוו פון שוועדע פאַנצער און אַרטילעריע צו באַפרייען זייער אַרמיי וואָס איז געווען אין דעם רוסישן רינג אין דער הויפט שטאַט. מיט'ן ערשטן אַנגריף איז זיי געלונגען צוריק צונעמען סעקעשפּעהערוואַר, הונדערט צוואַנציג ק"מ פון פעסט, און צוריקגעשטויסן מיט גרויסע פאַרלוסטן. די אָפענזיוו איז געווארן פאַראַטן פון גרויסע אָפיצירן וואָס האָבן געוואָלט א סוף מאַכן און פארקירצן דעם קריג. דער נאַכשוב איז פאַרדרייט געוואָרן: ווי מען האָט געוואַרט בענזין פאר פאַנצער איז געקומען גאַז מאַסקן. ווי מען האָט געדאַרפט קוילן פאר פאַנצער איז געקומען באַמבעם פאר עראָפלאַנען. די דייטשן זענען געבליבן שטעקן און זייערע טאַנקן האָבן נישט געקענט גיין ווייטער.

די רוסן זענען אויך נישט געשלאָפן. מיט א קאַנטער-אַטאַק האָבן זיי צוריק דערלאַנגט ביז צו דער עסטרייכישער גרענעץ אזוי דאָס דער גאַנצער לענג פון באלאטאַן ביז צו דער גרענעץ איז געווען באַלייגט פון דריי טויזענט דייטשע פאַנצער, טאַנקן, און אויטאָמאָבילן

— גאנצע און צושאמענע וואס די דייטשן האבן געמוזט אין דער אייליגניש איבערלאזן וויל עס איז נישט געווען קיין בענזין.

אין דער זעלבער צייט האט דער דייטשער גארניזאן פון דער הויפט שטאט געמאכט א פארזוך זיך ארוים צו רייסן פון דער שטאט. די רויטע ארמיי האט זיי געלאזט ביז פינף ק"מ אויף דער הויפט לאנד-שטראסע פון בודאפעסט-ווין. נאכהער האבן זיי זיך געלאזט אויף זיי מיט א פייער פון אלע זייטן. די דייטשן האבן נישט געהאט מיט וואס זיך צו פארטיידיגן, און זענען געפאלן ווי די פליגן. נאכהער זענען די רוסן ארויס אין שטאט. נאר שוועריג גאסן-קאמפן און מיט גרויסע פארלוסטן האבן זיי פארנומען די שטאט אין פולן קאנטראל ערשט אנפאנג מערץ פינף-און-פערציג.

אין די לעצטע מינוטן פון די קאמפן אין פעסט האט דער ביטערער גורל געטראפן דעם יידישן סאנאטאריום און מושב זקנים וואו איך האב געארבעט ביים פארלאזן די שטאט. דער סאנאטאריום האט זיך געפונען אין אויסערן טייל פון בודא, אויף יענער זייט פון דער דאנאו. די רוסן האבן זיך געפונען אין א טייל פון דעם קוואַרטאל. אייניגע אונגארישע פאשיסטישע זעלנער מיט זייער הויפטמאן, א פראטעסטאנטישער גלח, זענען ארויס אין האספיטאל, אויסגעשאסן אלע קראנקע און דאקטוירים פון שפיטאל און מושב זקנים, און די געבויידע אונטערגעצונדן אין פלאמען. דעם גלח האט מען געכאפט אין עסטרייך, געברענגט קיין פעסט, און אויפגעהאנגען.

מיין גורל האט זיך נאך נישט געענדיגט. ביי דער צייט פון די נישט-געלונגענע קאפיטולאציע האבן מיר דרייסיג פארבליבענע יידן פון די צווייי הונדערט פערציג מיט די אפיצירן זיך געפונען טיף אין לאנד. דאס אלגעמיינע מיליטער און אפיצירן האט אויפגענומען דעם באפעל וווייטער צו קעמפן קעגן די שטארקע רויטע ארמיי מיט גלייכגילטי-קייט די אונגארן האבן שוין געהאט פארלוירן זייערע טאנקן און פאנצער אויפן רוסישן פראנט און מיט פערד און ביקסן געקעמפט קעגן די רוסישע טאנקן און ארטילעריע. די דייטשע ארמיי איז געווען איבער'ן גאנצן לאנד און די אונגארן זענען געווארן זייערע נאכ-שלעפערס און שטיוול-פיצערס. טייל אונגארישע „פאפריקע קעפ" און גרעסערע אפיצירן וואס האבן געוואלט האלטן זייערע פאזיציעס וווי לאנג ס'לאזט זיך, האבן געשווירן טרייסאפט צו די נייע פאשיסטישע

רעגירונג און געהאלפן טאטאל חרוב מאכן דאס לאנד. „אזעלכע שוטים פאליטיקער איז נישט דא נאר איינס אין דער וועלט". דאס פלעגן די דייטשן מיר זאגן. „דאס זענען די גרעסטע יאלדן וואס די וועלט פארמאגט".

די אונגארען האבן פריש אנגעהויבן ארגאניזירן דאס מיליטער. אזוי ווי גרויסע טיילן זעלנער זענען נעלם געוואָרן, האט איין באטאליאן מיט ליבראלע אפיצירן, דער פינף־און־צוואנציגסטער רעגימענט, ארויין גענומען יידן וויל זיי האבן זיך געניטיגט אין דאקטוירים, בוכהאלטערס און אנדערע וויכטיגע פאזיציעס — טראץ דעם וואס ס'איז געווען פארבאטן נאך פון די פריערדיגע רעגירונג. איך האב באקומען א מיליטערישן אוניפארם אהן געווער און א פאס אלץ געהילף־סאלדאט. ארום הונדערט יידן האבן זיך געפונען אין מיין באטאליאן פון די אונגארישען מיליטער, מיט די זעלבע רעכט ווי א געוועלטיגער סאלדאט. מיר האבן זיך אבער נישט געטארט פריי באווגן נאר מיט אנדערע סאלדאטן צוזאמען.

טויזענטער יידן האבן מיר געזען איבערן לאנד ארבעטן פאר די דייטשן און מאכן שוצנגראבן ביי די פראנט ליניעס. פאר אונז איינצעלנע יידן איז די לאגע מאמענטאל געווען לייכטער. מיר האבן נאר געווארט פאר א געלעגנהייט אין פאסענדן פלאץ זיך אפצוטראגן.

איך האב געהאלפן כאפן די מונקאטשער פאליציי און זיי שיקן צום פראנט פון וואו זיי זענען מעהר נישט צוריק געקומען. וועז די רוסן זענען אריבער די קארפאטן, האט מען עוואקואירט אלע שטעט. טייל באפעלקערונג, אלע באאמטע, פאליציי, זשאנדארן, און פייערלעשערס האבן געמוזט זיך אפטראגן פון די שטעט. אונזער רעגימענט האט זיך דאן געפונען אין שאטארליא־איהעל. די שטאט איז געווען פול מיט פליטים פון מונקאטש, בערעגסאס, און פון יענער געגענט ארום. איך האב דערקענט אין דער גאס שפאצירענדיק דעם מונקאטשער בירגער־מייסטער, און די פייערלעשער מיט זייער גרויסן רויטן לעש מאשין וואס די פאלאקן האבן איבערגעלאזט. אייניגע פאליציאנטן האבן געהאלטן דינסט. איך האב נישט געהאלטן פאר נויטיג איך זאל מיך צו זיי דערקענען מיט מיין נייעם מיליטערישן מאנדור און אויפרייסן זיי די אויגן, כאטש ס'האט זיך מיר זייער געווואלט. וועז איך קום צוריק אין

מיין קוואַרטיר וואָס האָט זיך געפונען אין אַ יידיש הויז מיט אַ גרויסע מזוזה וואָס איך און נאָך זעלנער האָבן אָקופירט, וואָר איך געפרופן צום הויפט שטאַב. מען דערציילט מיר אַזאַ געשיכטע: „אַ הויכער מונקאַטשער פּאָליציאַנט מיט'ן נאָמען באַקאַווי ווּיל זיך זייער טרעפן מיט סאָלדאַטן פון מונקאַטש און איז געווען זיך נאָכפרעגן. ער האָט איבערגעלאָזט דעם אָדרעס פון אַ שטאַטישער שולע וואו אַלע עוואַקואירטע פּאָליציאַנטן און פּייערלעשער געפונען זיך. אַזוי ווי דער שטאַב מוז צושטעלן סאָלדאַטן צום פראָנט, וועלן מיר זיי צוזאַמען כאַפן און באַלד שיקן. מען דאַרף זיי נישט אויסבילדן. מיר וועלן דיר מיטגעבן צוויי באַגלייטער. גיי אַהין און קוק זיך גוט אַרום און וואָר געווואָר ווּיפיל פאַרשוינען ס'געפינען זיך דאָרטן". מיין האַרץ האָט געקוואָלן פון פרייד, „אַזאַ מציאה דערלעבט! איך בין דער שליח". דעם פּאָליציאַנט האָב איך גוט געקענט, ער איז געווען באַקאַנט אַלץ נעמער אין יד אַריין. זיין ווייב איז געווען אַ מונקאַטשער גויע וואָס יידן האָבן אים געשדכנ'ט.

באַגלייט פון צוויי אונטער־אָפיצירן, קום איך אַן צום אָדרעס. וועז איך קום אַריין געפין איך זיך אין אַ גרויסן זאַל פול מיט פּאָליציאַנטן — גוטע באַקאַנטע פנימער, — די וואָס האָבן געטריבן איבער די גאַסן און געשלאָגן מיינע עלטערן און זיי געפירט צו דער ציגל פאַבריק. דער זאַל איז געווען געפאַקט מיט פאַרשידענע טייערע טעפיכער, קאַסטענס, איינצעלנע טייערע מעבל שטיקער, און וואָס מען ווּיל נאָר — אויס־געוויבט פון די יידישע הייזער. איך דערקען מיין בחור אין פּאָליציי אוניפאָרם, גיב אים אַ בריטן שלום עליכם און באַגרים אים מיט'ן אונגאַרישן סעפיעווע — „אַ בעסערע צוקונפט". ער בלייבט שטיין ווי פאַרגליווערט און קען קיין וואָרט נישט אויסרעדן. ער גלויבט נישט זיינע אויגן. „דערקענסט מיר נישט? איך בין דעם שירעם מאַכער'ס זון פון נעבן די בריק". ער דערכאַפּט קוים דעם אָטעם און ווייסט נישט אויף וועלכער וועלט ער איז. ער גיבט מיר אַ פרעג: „ווייסטו עפעם פון דיינע עלטערן?" „יאָ", זאָג איך, „זיי געפונען זיך אין דאַנציג. איך באַקום שרייבן יעדע וואָך". נאָך אַ קורצן שמועס וואָס איין וואָרט קלעבט זיך ניט צום צווייטן, רופט ער מיך אין אַ זייט אַז קיינער זאַל נישט הערן. „הער מיך אויס, ברודער", גיט ער אַ זאָג, „איך ווּיל זיך צוריק אָפּטראָגן קיין מונקאַטש. כ'האָב איבערגעלאָזט דאָרטן מיין ווייב,

און דאָ הער איך אז עס טויג נישט — מ'נעמט יעדן צום פּראָנט. וואָס טויג דאָס מיר?" זאָג איך צו אים: „שעהמען זאָלסטו זיך אין דיין ווייטן האָלדז פֿריין. ביסט געווען א שטאַרקער יונג אין מונקאַטש. וועז מען דאַרף קעמפֿן פֿאַר'ן לאַנד ווילסטו זיך אַפּטראָגן? נעם די ביקס אין האַנד, — און מיר וועלן זיך טרעפֿען ווידער אין מונקאַטש". איך האָב זיך שנעל פון דאָרטן אַפּגעטראָגן מיט מיינע באַגלייטערס, און איבערגעגעבן פֿאַר'ן שטאַב אז מ'זאָל מאַכן וואָס שנעלער ווייל די חברה ווייסן שוין וואָס ס'וואַרט פֿאַר זיי, און זיי ווילן זיך אַפּטראָגן. פֿאַרטאָגס האָבן סאָלדאַטן איבער געגומען די שול געבויידע, און זי אויסגעליידיגט פון די זאַכן און פּאַליציאַנטן. מען האָט זיי אַנגעטאָן נייע סאָלדאַטישע מאַנדורן, נייע ביקסן און האַנד גראַנאַטן, און באַלד צוגעשטעלט צו די קאַמפּאַניעס וואָס גייען צום פּראָנט נישט ווייט. מער האָב איך פון זיי נישט געהערט.

מיט די זעלנער האָבן מיר די פֿאַר יידן גוט צוזאַמען געלעבט, ווייל מייסטענס זענען זיי געווען עלטערע גויים פון אַקופּירטן רומעניע זיבן־בירגן. די אַפּיצירן זענען געווען פון קלויזענבורג גרוים־וואַרדיין. א סך סאָלדאַטן האָבן נישט געקענט די אונגאַרישע שפּראַך; ווייל זיי זענען פון די מאַביליזירטע וואָס האָבן זיך צוריקגעצויגן פון רוסישן פראָנט. פון צוואַנציג טויזענט מאַן איז געבליבן נישט מער ווי קנאַפּע אַכט טויזענט, טייל האָבן געלאָזט זייערע ביינער אויפֿ'ן רוסישן פראָנט, און א גרויסער טייל האָט זיך אַפּגעטראָגן ביי דער איבערקערעניש. זיי האָבן אונז געדאַרפט האָבן אַלץ סאַניטאַרן, פּירן די ביכער, האַלטן די מאַגאַזינען, סאַרטירן, פֿאַרכטן קליידונג אַלס שניידערס און שוסטערס. אַזוי ווי דער הויפּטמאַן האָט אונז נישט שלעכט באַהאַנדעלט, אַזוי אויך האָבן זיך אויפֿגעפּירט די זעלנער.

איך האָב איינמאָל שיעור נישט באַצאָלט מיט'ן לעבן פֿאַר טראָגן דעם אונגאַרישן אוניפֿאָרם. אַנפֿאַנג יאַנואַר פינף־און־פערציג, האָט אונזער רעגימענט זיך געפונען ווייט אַוועק פון דער הויפּט שטאָט, נישט ווייט פון דער עסטרייכישער גרענץ. איך האָב געזוכט א געלעגנהייט זיך אַפּצוטראָגן. ווי לאַנג קען דאָס אַזוי אַנגיין? כ'האָב מורא געהאַט פֿאַר די רוסן; זיי וועלן אונז אין דער לעצטער מינוט איבערגעבן צו די דייטשן (ווי זיי האָבן טאַקע געטאָן).

מיר זענען אַנגעקומען אין א קליין שטעטל נישט ווייט פון וואו

דער פראָנט האָט זיך געפונען. אונזער טראָנספּאָרטאָציע איז באַשטאַנען פון פערד און וועגענס. מיין אָנטרייבער איז גיווען אַן עלטערער רומענער. מען האָט אונז אָנגעוויזן אין א גרויסן הויף מיט א שטאַל און די ליידיגע הייזער וואָס האָבן באַלאָנגט צו יידן וואָס מען האָט שוין לאָנג דעפּאָרטירט. נאָכן סטאַציאָנירן האָבן מיר זיך געמוזט צושטעלן צום הויפט קוואָטיר — מעלדן און באַקומען עסן. דער סאָלדאָט האָט אויסגעשפּאָנט די פערד אין שטאַל און געלאָפן צו דער קיך. ער האָט איבערגעלאָזט זיין ביקס און פּאַטראָנען אויפ'ן וואָגן, און פּאַרלאָזט זיך אז איך זאָל עס אים ברענגען. א גרופּע רוסן און אוקראַינער מיט דייטשע מיליטעריש מאַנדורן אָהן געווער האָבן זיך אויך געפונען אין דעם הויף. דאָס זענען געווען „וולאָסאָווצעס" וואָס זענען אריבער צו די דייטשן ביים אָנפאָנג פון דייטש-רוסישן צוזאַמענשטוים. כ'בין נישט געווען זיכער וואָס זיי זענען און געמיינט דאָס זענען רוסישע געפאָנגענע וואָס אַרבעטן פאַר די דייטשן; זיי האָבן געערדט רוסיש. מיט מיין לעדערנעם סאַניטאַר טאַש אין איין זייט און דעם ביקס אויף מיין אָקסל, כאָפּ איך א שמועס מיט די וולאָסאָפּצעס. זיי פרעגן מיר ווי וויט איז שוין דער פראָנט? „ביי א פינף ק"מ. אין א טאָג צווויי מוז מען פון דאָ וויטער גיין". און אזוי א וואָרט צו א וואָרט און כאָפּ זיך ארוים אז איך בין א ייד. זיי שיסן ארוים מיט א ביטער געלעכטער און שרייען צו זייער קאָפּיטאַן: „גיב א קוק! א ייד מיט א ביקס!" איך זעה גלייך אז עס טויג עפּעס נישט און שאַר זיך ארוים פון דער שוועל פון דעם הויף. צווויי גייען מיר נאָך ביז אין גאָס און וווייזן אַן אויף מיר פאַר א פרעמדען פאַרבייגייענדען אונגאַרישן זעלנער: „קוקט, א פּאַרטיזאַן". איך האָב נישט געזאָגנשעט זיך אוים צודרייען, גלייך פון הינטן באַקום איך א מתנת יד. מיין היטל פאַלט מיר ארונטער, דאָס בלוט באַגיסט מיר פון דער נאָז, און זיי כאָפּן ארוים די ביקס פון מיין אָקסל און שלעפּן מיך. איך לאָז זיך נישט און רַאנגל זיך מיט זיי און שריי: „איך באַלאָנג צו דעם 25-טן רעגימענט, ניט וויט איז דער הויפט קוואָטיר". זיי שלעפּן מיך אריין אין א הויף וואו זייערס אַן אָפּיציר געפינט זיך און שטעלן מיר צו דער וואָנט. דער אָפּיציר קומט ארוים און פרעגט מיר „ווער ביסטו"? איך ענטפער: כ'בין א יידישער געהילפס-סאָלדאָט; כ'בלאָנג צום פינף-אוקווואָנציג'סטן קאָמאַנדע. מיר שטאַציאָנירן אין דיזען ארטשאָפּט". עס באַפאַלט אים א געלעכטער:

א ייד מיט א ביקס און מיליטערישן מאַנדור. ער באַפעלט צווויי זעלנער: „פירט אים אין גאַרטן און קנאַלט אים אַרונטער". צו מיין גליק האָבן סאָלדאַטן פון מיין קאָמפּאַניע באַמערקט ווי מען שלעפּט מיך איבער די גאַס, און איין אָפּיציר איז געקומען צו לויפן. מיט א שקלא וטריא בלייב איך אין די לעצטע מינוט א לעבעדיקער.

ענדע יאָנואַר פינף־און־פערציג, האָט מען די עטליכע הונדערט יידן אַרויסגענומען פון מיליטער, סאָלדאַטן מיט אויפגעפלאַנצט געווער האָבן אונז געפירט צו פום קיין שאָפראָן ביז די עסטרייבישע גרענץ. אויפ'ן וועג האָבן מיר געהאַט א קאָך און געאַרבעט ביים אָפּרוימען די גרויסע שנייען פונעם לאַנד־וועג וואו דאָס מיליטער האָט זיך באַוועגט. אין א זאַמלפונקט וואו אַלע יידישע צוואַנגס אַרבעטער ווערן דעפּאָר־טירט קיין דייטשלאַנד איז יעדער א דורך א רעוויזיע פון די אונגאַרישע פּאָשיסטישע באַנדעס. אַלע ווערט זאָכן, גוטע קליידער, און דאָקומענטן האָבן זיי צוגענומען און מיט בלוטיגע שלעק אונז געזעגענט. ביינאַכט האָט מען אונזער גרופּע פון הונדערט מיט האַלב צעריסענע מיליטע־רישע מאַנדורן וואָס זיי האָבן אונז אויסגעטוישט פאַר די גוטע, אַריבער־געפירט די דייטש־עסטרייכישע גרענץ. די דייטשע גרענץ פאָליציי האָט אונז אַריבערגענומען, און מיט פאַרוואונדערונג באַטראַכט. „וואָס פאַר באַשעפענישן זענט איר יידן אין צוקלאַטשעטע מיליטערישע מאַ־דורן?" מיר האָבן זיי ערקלערט דאָס מיר זענען נעכטיגע פראַנט קעמפער, מיר זענען געווען גלייך מיט די אַנדערע זעלנער. עס רופט אַרויס ביי די דייטשן א מיטלייד און א געלעכטער. דאָס קענען נאָר טאָן די אונגאַרישע באַרבאַרן; זיי זענען נאָך פרומער פונעם פויפסט. מען פירט אונז אין א גרויסן לאַגער נישט ווייט פון די גרענץ. עטליכע הונדערט יידן וואָס זענען מיט א טאַג פריער אַריבער געפונען זיך שוין דאָ. עס ווערט אונז נישט גוט ביים האַרצן; אַט זענען מיר שוין אויך דאָ וואו אונזערע עלטערן זענען אומגעבראַכט געוואָרן. די אונגאַרן האַלטן אויף א גאַנצע ארמיי נאָר צו קענען דעפּאַרטירן דאָס ביסל יידן וואָס זענען געבליבן אין לאַנד, וועלן דער טויט הענגט איבער זייערע קעפּ.

אונזערע געדאַנקען לויפן ארום אין אַלע טיילן פון דעם לאַנד וואו טויזענטער יידן שמאַכטן און ווערן פאַרפיניגט אין פאַרשידענע קאָנצענטראַציע לאַגערן. אונזער האָפענונג האָבן מיר אָבער נישט

פֿאַרלוירן. ווייט קענען זיי אונז מער נישט פירן, מען הערט די רוסישע קאַנאַנען.

זיבן אַזייגער אינדערפרי ווערן מיר געוועקט. יעדער באַקומט א שטיקל ברויט און ביטערע, שוואַרצע קאַווע. יונגע דייטשן פון אַרום פופצן יאָהר אַלט מיט ביקסן אין די הענט פירן אונזער גרופּע נישט ווייט אין אַן אַרטשאַפּט מיט'ן נאַמען עבֿראָו ביי דער גרענץ. מיר ווערן איינקוואַטירט אין שטעטלדיקער פּאַלקס שולע. ציווילע מיט אַרעם בענדער פון די ט.א.ט. אַרגאַניזאַציע נעמען אונז איבער. זייער אויפגאַבע איז געווען צו פֿאַרשטאַרקן די גרעניצן מיט טאַנק שפּערעס און שיצן־גראָבן, צו צוגרייטן פֿאַר די דייטשע ארמיי. עס ווערט אונז אַביסל לייכטער ביים האַרצן, ווייל דאָס זענען ציווילע דייטשן און נישט קיין עס עס. דער קאַמענדאַנט מיט א ברוינעם מאַנדור און א האַקן קרייץ אַרעם־באַנד, פֿאַרזיכערט אונז עס וועט קיינעם גאָרנישט געשען. „מיר זענען נישט קיין עס עס לייט. יעדער זאָל מאַכן זיין אַרבעט וואָס מען וועט אים אַנווייזן". אין דעם שטעטל געפינען זיך אייניגע הונדערט רוסישע פֿאַרשלעפּטע אַרבייטערס וואָס אַרבעטן אין וואַלד אונטער דער זעלבער אַרגאַניזאַציע. אונזער קוואַרטיר ווערט נישט באַוואַכט, נאָר אין אַרטשאַפּט און מיט דער באַפֿעלקערונג טאָרן מיר נישט פֿאַרקערן. די אַרבעט איז נישט קיין שווערע, מען יאָגט נישט און מען שלאָגט נישט. אייניגע ציווילע האָבן די אויפֿזיכט איבער אונז. מיר גראָבן א וואַנט פון טאַנק שפּערעס און טיפּע באַנקערס אַקעגן דער אונגאַרישער גרענץ. נאָר עסן איז געווען ווייניג און מיר האָבן געליטן גרויס הונגער. די גרעסטע טייל פון די הונדערט זענען פרומע יידן. ביי אייניגע געפינט זיך נאָך טלית און תפילין וואָס די אונגאַרן האָבן נישט צוגענומען. ווייל זיי האָבן אַוועקגעוואַרפן ביי די רעוויזיע. אייניצעלנע האָבן ביז היינט נאָך קיין טרפות נישט געגעסן. איך האָב נאָך מיינע תפילין מיט א סידור און א חומש. יעדן אינדערפרי און ביינאַכט מאַכן מיר א מנין און מען טיילט אוים פֿאַר יעדן טלית און תפילין.

אינצווישן קומט פּורים. מיר לייענען די מגילה פון חומש. דער בארבער וואָס פלעגט האָבן ערלויבעניש צו גיין אין שטעטל און שערן די דייטשן (ווייל קיין אַנדערער בארבער איז נישט געווען), האָט געברענגט א פלעשל „שנאַפּס" — און מיר מאַכן זיך פרייליך — „צו־פּיקענישׂ אונזערע שונאים". מיר טרייסטן איינער דעם אַנדערן אז מיר וועלן זיי איבערלעבן.

עטליכע טעג פאר פסח זאָרגן מיר וועגן מצות און קאָרטאָפל, און מאכן א סדר. איינצעלנע זענען מיר אַנטשלאָסן נישט צו עסן חמץ וועז נאָר מעגליך. אין געהיים וועלט געשאפן מעהל און ביי א פויער וועלט געבאקן מצות, די עסטרייכער וויסן אז אין א שיינעם טאָג קומען די רוסן און אלעם וועט גיין קאפוט; ווילן זיי זיך שיין מאכן. מיר באקומען פון זיי א ביסל קאָרטאָפל, בעבלאָך, קוקורוץ, און א ביסל ראָזשינקעס צו מאכן וויין. מיר גרייטן זיך צום סדר. מען הערט די קאנאנען שיסן פון יענער זייט גרעניץ. אזוי ווי אונזער וואוין אָרט איז נישט געווען באוואכט, האָבן מיר זיך געקענט פריי באוועגן אָרום דער שול געביידע. מען האָט צוגעגרייט א וויסן טיש מיט צוויי ברענענדיקע ליכט, א פלאש ראָזשינקע וויין, עטליכע מצות, אייער, און גענוג זאלץ וואסער. דער יעניגער ייד וואָס האָט נאָך קיין טרפות נישט געגעסן האָט געפירט דעם סדר און געזאגט די הגדה. מען האָט איינגעטיילט א שטיקל מצה פאר יעדן.

אין מיטן סדר הערט מען אן אלארם אין שטעטל. מיר לויפן אָרוים. דאָס אָרטשאפט איז אויף די פוס. די רוסן האָבן אדורך געבראכן דעם פראָנט; זיי קענען נאָך אריינקומען די נאכט וועז קיין פאָרשטאָר־קונג קומט נישט אין צייט. די שמחה וועלט גרוים; יעדער כאפט שנוי־לען און העק, און מיר באשליסן זיך צו וועלן פון די איינצעלנע אויפ־זעהער אויב זיי וועלן אונז פראָבירן טרייבן וויטער. די רוסן האָבן זיך אָפגעשטעלט ביי דער גרעניץ און זענען נישט אריבער. פאָרטאָגס זענען אָנגעקומען גרויסע אָפטיילונגען סאָלדאטן און פאָרנומען פאָזיציעס אקעגן די רוסן. ס׳איז געווארן וואָרעם אין דער גאָנצער לענג פון דער גרעניץ.

דעם אָנדערן טאָג האָט מען צוזאָמען געטריבן די יידן און נישט־יידן וואָס האָבן געארבעט אין די געגענט: ביי צוויי טויזענט יידן און עטלעכע הונדערט נישט־יידן, פאלאקן און אוקראינער. דייטשע ציווילע מיט געווער האָבן אונז געטריבן ווי בהמות אין דער ריכטונג פון גראָץ, עסטרייך. עס וועלט געדראָט צו שיסן ווער עס בלייבט צוריק. איך זעה האלב־טויטע סקעלעטן מארשירן, וועלכע די אונגארן ימ״ש האָבן אויסגעהונגערט און מיט אייניגע טעג פריער איבערגעשיקט צו די דייטשן. מיר מארשירן איבער בערג און וועלדער און מיידן אוים דעם לאנדס וועג. מענטשן פאלן פון הונגער. מען עסט די גראָז פון די פעלדער... און וואָס ס׳לאָזט זיך.

דעם צווייטן טאָג באָקומען יעדע צוועלף מאָן איין ברויט און אַ שטיקל מאַרגאַרין. מיר ווילן אָרגאַניזירן די שטאַרקערע צוצונעמען דאָס געווער פון די באַגלייטער און אַנטלויפן אין די וועלדער. מיר ווערן אָבער געטריבן אויף דעם לאַנדם אויטאָ וועג. טויזענטער זעלנער מיט טאַנקן מאַרשירן צו די גרענץ וואָס מיר האָבן פּאַרלאָזט. אונזער פּלאָן וועט נישט טויגן וויל די וועלדער זענען נישט גרוים גענוג מען זאָל דאָרטן קענען זיך אויסבאַהאַלטן און וואַרטן אויף די רוסן. איך האָלט מיר זאָלן זיך אָפּטראָגן אין קלענערע גרופּן. די באַגלייטער וויסן נישט וויפיל מיר זענען וויל אין יעדן אָרטשאָפּט קומען נייע און די אַלטע גייען צוריק. אויך האָבן מיר געוואוסט אַז אין גראָץ וואַרט אויף אונז די עם עם!

דעם דריטן טאָג, וען מיר האָבן זיך געפונען אויף דער לאַנדם שטראָסע דרייסיג ק"מ פון גראָץ צווישן געדעכטע וועלדער אויף ביידע זייטן, האָב איך באַשלאָסן מיט מיין חבר: „עד כאן"! — וווייטער גייען מיר נישט. מיר האָבן זיך אריין געשאָרט אין די וועלדער, און דאָרטן שוין געטראָפן צווויי פון אונזער גרופּע מיט מיליטעריש קלייַדער. אַזוי ווי מיר האָבן געזען אויף די וועגן טויזענטער פּליטים אין פערד און וועגענם און אונגאַרישע זעלנער וואָס שלעפּן זייערע וועגען אָהן פערד (ווייל די דייטשן האָבן די פערד ביי זיי צוגענומען). האָבן מיר באַשלאָסן אַז מיר וועלן שפּילן די ראָלע אַלץ אונגאַרישע סאָלדאַטן וואָס זוכן זייער קאָמפּאַניע, און אַז אַלע אונזערע זאַכן און פּאַפּירן האָט מען ביי אונז צוגענומען. מיר האָבן אויסגעגרובן אַ קליינעם גרוב און אַריינגעלעגט אַלע זאַכן וואָס קענען אונז פּאַראַטן — ווי דאָקומענטן, תפילין, סידור, בילדער, און די אַלע יידישע בריוו וואָס איך האָב געטראָגן מיט מיר פון דער היים. מיר זענען פּאַלנע זעלנער, אַזוי ווי די אַנדערע אונגארן. מיר וועלן זיך האַלטן ווי די נאַראַנים אויפֿן דייטשן מאַרק.

— מיר האָבן געוואַרט ביז ס'איז גוט נאַכט געוואָרן, און זיך אַרויסגעשאָרט צום ראַנד פון וואַלד. אויפֿן שאָסיי זעהען מיר אין די גאַנצע לענג דייטשע מיליטער מיט טאַנקן און קאַנאַנען אָטאָמאָבילן. און באָמבעם פּאַלן וויית אַוועק וואו די שטאָט גראָץ געפינט זיך. דער הימל איז רויט פון די פּייערן וואָס די ענגלענדער באַוואַרפן פון ערשּׁפּלאָנען. אין די לענג פון שאָסיי הערשט גרוים פינצטערניש; אייַנער דערקענט נישט דעם צווייטן. די סאָלדאַטן רעדן שטיל און מען טאָר

קיין ציגאַרעט נישט אַנצוגעדן. מיר האָבן די בעסטע געלעגענהייט! איך קום צו אייניגע זעלנער וואָס שטייען נעבן א גרויסען טאַנק און גיב א פרעג אויף דייטש (וואָס איך קען גוט): „קאַמעראַדן, האָט איר נישט געזען אין דער ריכטונג אונגאַרישע סאָלדאַטן? מיר האָבן זיך פאַרלוירן אין דער פינצטער. מיר זוכן אונזערע קאַמעראַדן". אייניגע רופט זיך אָן: „איר מוזט צוריק גיין אַרום צען ק"מ אין נעכסטן אַרטשאַפט. דאָרט האָבן מיר געזען אייניגע וועגענס מיט אונגאַרן אין מיטן דאָרף". כ'האָב אים באַדאַנקט און געפונען מיינע חברים. מיר גייען צוריק נענטער צום פראָנט. מיר שטעלן פים ווי א פּאַטראָל און מאַרשירן אין דער פינצטער אין דער לענג פון דעם שאָסיי. מיר ווערן באַגריסט פון אונזערע דייטשע קאַמעראַדן וועלכע מאַרשירן פאַרביי.

נאָך צוויי שעה מאַרשירן קומען מיר אָן אין דעם אַרטשאַפט. אין מיטן דאָרף, אונטערן פרייען הימל, ליגן אויסגעשטרעקט אייניגע אָפיצירן מיט זייערע פאַמיליעס און איינצעלנע סאָלדאַטן אין וועגענס אָהן פערד. די דייטשן האָבן זיי נישט ארויס געלאָזט און זיי שלאָפן מיט טויטע אונגאַרישע באַריטע קללות וויל קיין דייטש קענען זיי נישט. זיי דערקענן נישט אין די פינצטער אז מיר זענען אייגענע. מיר ציען באַלד ווייטער אין נעקסטן אַרטשאַפט. די אונגאַרן טויגן אויף כּפרות. אויפן וועג שטיין ווייטער קאַלאָניעס פון דייטשע ווערמאַכט און מיר פרעגן זיי דעם זעלבן פּזמון. די דייטשן, מיד און פאַרשלאָפן, ענטפערן אַז זיי ווייסן נישט. מיר הויבן ווייטער פים און פאַרטאַגט קומען מיר אָהן אין אַן אַרטשאַפט מיט'ן נאָמען בלאָמאָוו. מיר פאַלן פון די פים נאָך א גאַנצן טאָג און א גאַנצע נאַכט מאַרשירן אַן עסן און טרינקען. מיר לייגן זיך שלאָפן אין ראַנד פון דאָרף ביי א גרויסן שייער פון היי.

ניין אַזייגער אין דער פרימאַרגן קומט דער אייגענטימער — א הויכער, דיקער פויער מיט שטייערמאַרקישע באַקליידונג — מיט צוויי פערד און וואָגן. ער זעט דאָרט פיר אויסטערלישע זעלנער ליגן מיט צוקלאַטשטע מאָנדורן און ער איז נישט זיכער וואָס פאַר באַשע־פענישן דאָס זענען. ער פילט אַן דעם וואָגן מיט היי און גייט און וויטער. מיר שלאָפן פון מידקייט און אָנשטרענגונג. אין א האַלבע שעה צייט קערט זיך דער פויער צוריק. עס האָט זיך אים געדאַכט אז מיר זענען די פראַנצויזישע געפאַנגענע סאָלדאַטן וואָס האָבן די גאַנצע קריג

געאַרבעט ביי די פּויערן, נאָר אַזוי ווי דער פּראָנט האָט זיך געענטערט זענען זיי געוואָרן געצוואונגען צו פּאַרלאָזן דאָס גאַנצע פּראָנט געביט. ער באַגריסט אונז און פרעגט: „האָט איר נישט קיין הונגער?" איך ענטפער: „זעלבסט פּאַרשטענדליך, האָבן מיר גרוים הונגער. זייט נעכטן זוכן מיר אונזערע קאמאראדן. דער גאַנצער באַגאַזש אין לעבנם מיטל און דאָקומענטן זענען געבליבן אויף די וועגן. די נאַכט האָבן די ענגלישע ערָאָפּלאַנען אַטאַקירט אונזער קאָלאָניע אויף דער שאָסיי און און יעדער איז זיך צולאָפן. מיר האָבן נישט קיין שפּור וואו צו זוכן". ער ווערט געוואָר אַז מיר זענען אונגאַרישע זעלנער. עס וואונדערט אים ווי איך קען אַזא גוטן דייטש. איך ערקלער אים אַז איך בין א פּאָלקס דייטש פון אונגאַרן. איך וויז אים מיין פּאַרבונדענע פּום און מיין קאמאראד'ס פּאַרבונדענע האַנט, וויל מיר זענען נעכטן ביים אַנגריף פּאַרוווונדעט געוואָרן. ער האָט נעבאָך אויף אונז גרוים מיטלייד: פּאַר־לאָזענע, פּאַרוווונדעטע, האַלב־טויטע סאָלדאַטן. ס'גייט נישט פּאַרביי א פערטל שעה און ער ברענגט א גרויסן טאָפּ וואַרימע עסן, ברויט, און געקאָכטע קאַרטאָפּל וואָס ער האָט געהאַט צוגעגרייט פּאַר זיינע חזירים צו פיטערן. מיר האָבן זיך נישט לאַנג געלאָזט בעטן — נאָך אַזעלכע טעג אַביסל וואַרעמס. דער פּויער האָט באַמערקט ווי מיר זענען שטאַרק אויסגעהונגערט; עפּעס טויג דאָ נישט. ער ערקלערט אונז אַז מיר זאָלן זיין זייער פּאַרזיכטיג וויל עס דרייען זיך אַרום פּעלד זשאַנדאַרן און זוכן אַרום אַזעלכע אומלעגאַלע אויסלענדער און אויך די פּראָנצויזישע געפאַנגענע זעלנער.

מיר האָבן זיך ווי ווייט מעגליך באַהערשט און אַרוים געווייזן שטאָלץ און זיכערקייט. מיר האָבן נישט וואָס מורא צו האָבן. מיר זענען דאָך סאָלדאַטן וואָס האָבן געקעמפט זייט ביי זייט מיט דער וועַרמאַכט און געמוזט אַנטלויפן פון די אַנקומענדע רויטע ארמיי. מיר וועלן זיך דאָ אַביסל אָפּרוהען און גיין ווייטער זוכן אונזערע קאמאראדן. ער גייט אַוועק א ביסל א באַרוהיגטער.

פון אַרום הערט מען גרויסע שיסעריין. דער פּראָנט מוז זיין גאַנץ נאָנט — אייניגע שעה אָדער א טאָג און די רוסן זענען דאָ. מיר האָבן זיך אַריין געצויגן אין שייער צווישן דעם היי, הונגעריק איז מען דאָך נישט. נאָך א טאָג וועט מען שוין אויסהאַלטן.

אין די שפּעטע נאָכמיטאָג שעה'ן קומט דער פּויער ווידער און

זעט אונז נישט ווייל מיר זענען פֿאַרשטעקט און שוועך אויסגעגראָבן אין היי, ער רופט. זעט אויס ער האָט פֿאַרשטאַנען אַז מיר ליגן אין שייער. מיר טראַכטן וואָס צו טאָן: זאָלן מיר זיך אָנרופן? איך באַשלים, זיך אָנרופן און אַרויסגיין; בעסער ווייזן אַז מיר האָבן פון קיינעם מורא. ער זאָגט אונז מיר זאָלן וואָס שנעלער אַוועק פון דאָ און פֿאַרלאָזן די אַרטשאָפּט. די רוסן קומען און זיי געפונן זיך שוין נישט ווייט. מיר קענען נאָך ח"ו אַריינפֿאַלן ביי זיי אין געפֿענגעניש און פֿאַרשיקט ווערן קיין סיביר. איך רעד צום פּויער לאָנגזאָם און ערקלער אים אַז מיר זענען זייער שוואַך און מיין פּוס טוט מיר זייער ווי. „אונז איז שוועך וויטער צו גיין און מיר וועלען סיי ווי די רוסן נישט אויסמיידן דאָ אָדער אַ פּאָר קילאָמעטער וויטער. איך באַהערש אַביסל די רוסישע שפּראַך ווייל כ'קום פון די אונגאַרישע קאַרפּאַטן בערג. איך וועל זיך שוין מיט די רוסן אָדורך רעדן. נישט וואָס מורא צו האָבן. ווען די רוסן קומען קענען מיר אייך פיל העלפֿן". דאָס איז אים זייער געפעלן. פּאָר די רוסן האָבן זיי געהאַט דאָס קאָדוכעם. ווי נאָר ער האָט געהערט אַז מיר רעדן רוסיש, איז ער שוין נענטער צוגעקומען און געפרעגט פון אונז מיינונגען וועגן די רוסן. ער איז שוין אַליין נישט זיכער ווער מיר זענען. אייניגע מאָהל האָט ער אונז געפרעגט אויב מיר זענען נישט רוסישע געפֿאַנגענע. איך האָב אים דערזיף נישט געגעבן קיין קלאָרן ענטפער; זאָל ער דענקן וואָס ער ווייל. (מיר האָבן דערקענט אַז ער וואָלט געווען מער צופרידן ווען מיר זענען רוסן). ער לויפט אַהיים און ברענגט עסן: מילך, פּלייש, ברויט, עופות, ציגאַרעטן, און געבראַטענע פּאָטייטאָס, און מיר לעבן אַ גוטן טאָג. ער רעדט מיט אונז שוין גאָר אַנדערש און איידל. איך דערצעל אים פון די רוסן, — אַז זיי זענען נישט אַזעלכע חיות ווי די דייטשע פֿראַפֿאַנאַנדע מאָהלט זיי אויס. מען מוז נאָר וויסן ווי אַזוי מיט זיי צו האַנדלען ווען זיי קומען. ווען מיר בלייבן דאָ וועט אים גאָרנישט געשען. ער איז דערמיט זייער צופרידן און זאָגט אונז אַז ער וועט קיינעם נישט זאָגן אַז מיר געפונען זיך דאָ פֿאַרשטעקט אין שייער. (ביי אים איז געבליבן אין צווייפל צי מיר זענען רוסישע שפּיאָנען אָדער פּאַרטיזאַנען. איך זאָג אים אַז ווען די רוסן קומען פֿרייַן זאָל ער באַלד אַהער קומען — דאָס וועט העלפֿן פּאָר די גאַנצע אַרטשאָפּט. ער גייט אַהיים אַ צופרידענער, און מיר גראָבן זיך אויף אין היי.

לאנג וועט עס שוין נישט נעמען. די גאנצע נאכט הערט מען גרויסע שיסעריין און אויך פון מאשין ביקסן, אין מיט'ן נאכט זעהן מיר ווי די באפעלקערונג גייט אין וואלד מיט פערד און וועגענס און מיט הויז זאכן זוכן שוץ טיפער אין וואלד. אויפ'ן שאסיי איז א גרויסע באוועגונג פון סאלדאטן, טאנקן, מאטארן, מאשין געווער, און מ'הערט ביקסן־שאסן פון נישט ווייט. מיר זענען געווען זיכער אז אינדערפרי שטייען מיר אויף און טרעפן אונזערע טאווארישעס. פארטאגס האבן זיך די שיסעריין איינגעשטילט, מען הערט מעהר נישט. גרויסע אפטיי־לונגען פון די וועלמאכט פארן אין ריכטונג פון די רוסישע זייט. ווי עס זעט אוים האט מען די רוסן צוריק געשטויסן. עס וועט דא וועלן היימליך, אין אלע זייטן שטייט מיליטער און פאנצער וועגן.

נישט ווייט פון אונזער שייער האט זיך א גרויסער טאנק אפ־געשטעלט און דייטשע סאלדאטן דריין זיך ארום. עס טויג נישט! פון דאנען מוז מען אוועק! כ'האב זיך אביסל צורעכט געמאכט, ראזירט און אפגעוואשן מיט אביסל וואסער וואס דער פויער האט אונז איבער־געלאזט און אפגעפיצט די שטרוי און שטויב. צווישן פון אונז זענען ארוים. איך האב צוגעהונקען אויף איין פוס און מיין חבר פארבונדן די האנט מיט אביסל באנדאזש וואס איך האב נאך פארמאגט. מיר זענען צוגעקומען נישט ווייט צו אונזערע קאמאראדן און זיי באגריסט. זיי ענטפערן הייפליך. איך פרעג זיי מיין אלטן פורים שפיל: „האט איר נישט געזען אין דער ריכטונג א גרופע אונגארישע זעלנער?" זיי מאכן נישט קיין גרויסע צימעס פון מיין פראגע, און גיבן מיר א מיד, גלייכ־גילטיגן ענטפער: „מיר האבן נישט געזען, מיר האלטן זיך דא נאר צייטווייליג. גייט פרעגן דעם קאמענדאנט פון דיזען ארטשאפט. ער וועט באשטימט ווייסן וואו אייערע קאמאראדן געפינען זיך".

וואס טוט מען וויטער? אזוי בלייבן איז נישט מעגליך. איך נעם זיך אונטער צו גיין זוכן דעם קאמאנדאנט און פרעגן וואס צו טאן (אזוי ווי מיין דייטש איז דער בעסטער). מיינע חברים בלייבן מיט די דייטשע זעלנער און באקומען פון זיי ציגארעטן. די דייטשן אמוזירן זיך מיט די אונגארישע יאלדן וואס זעהן אוים ווי פורים שפילער. מיט א צובראכענעם דייטש רעדט מען זיך אדארך. פאר די דייטשע זעלנער איז עס נישט אויפאלענד וואס די אונגארישע זעלנער האבן זיך אפגע־טראגן און וואלטן די רוסן. זיי וואלטן דאס אויך געטאן וועז זיי קענען.

איך גיי אַליין זוכן דעם קאָמאַנדאַנט און פרעג זיך נאָך אויפן וועג ביי זעלנער. מען ווייזט מיר דאָס הויז וואו דער הויפטמאַן געפינט זיך. אייניגע סאָלדאַטן וואַרטן אין פאָדער צימער. איך קום אַריין צום הויפט־מאַן, א הויכער דייטש — איין האַנד פעלט אים און אויפ'ן ברוסט טראָגט ער דעם גרעסטן ערן אויסצייכענונג פון דייטשן מיליטער. איך שטעל זיך ווי א פאָלנער זעלנער מיט האַנד צום קאַפּ און מעלד זיך אין פליסיגן דייטש: „מיין נאָמען איז יאָהאַן פאָפאָוויטש. איך געהער צו דעם פינף־און־צוואַנציג'סטן רעגימענט אין סאַניטאַרישן אָפּטיילונג. א טייל פון אונזערע רעגימענט איז געלונגען אַריבער צוקומען א טאָג בעפאָר פון אונגאַרן ביי א לופט אטאַקע. מיר פיר קאָמאַראַדן האָבן זיך פאַרלוירן פון אונזער גרופע און מיר זענען לייכט פאַרוואונדעט — איך אויפ'ן פוס און די אַנדערע אויף די הענט. מען האָט אונז אינפאָרמירט אז זיי געפונען זיך אין דער ריכטונג. פילייכט קענט איר אונז געבן וויטערע אינסטרוקציעס? בין פאַרוואונדעט און קען וויטער נישט גיין זיכן". איך מאַך אויף אים א גוטן און רחמנות'דיקן אייגדרוק. ער האָקט מיר איבער אין מיטן רעדען און פרעגט מיר אויב איך ברויך נישט ערצטליכע באַהאַנדלונג, ער קען דאָס באַלד באַקומען. איך דאַנק אים „כ'האָב נאָר א גאַנץ לייכטע וואונד און האָב דאָס מיר אַליין באַנדאַזשירט". עס וואונדערט אים ווי אזוי איך קען אזא גוטן דייטש, וואָס איז זעלטן ביי די אונגאַרישע זעלנער. איך ערקלער אים אז דייטש איז מיין מוטער שפּראַך וויל מיינע עלטערן זענען פאָלקס דייטשן. ער באַדויערט מיר זעהר און פרעגט מיר „וויפיל יאָהר ביסטו אלט?" „ניינצן". „ווילאַנג שוין א סאָלדאַט?" „איין יאָהר". ער ווייזט מיר אויף זיין ברוסט, „איך בין שוין זעקס יאָהר סאָלדאַט, און קען נאָך האָבן צעהן יאָר סיביר. איך פּאַרשטיי אז עס איז נישט אַנגענעם וועט מען פאַרלירט זיך פון די קאָמפּאַניע אויף א פּרעמדן באָדן און מען מוז גיין בעטלען עסן ביי די פויערן. אייער גליק איז וואָס איר קענט די שפּראַך. איך וואָלט אייך נעראַטן נישט צו גיין זוכן אייערע קאָמאַראַדן. איר קענט נאָך וועהרן געכאַפט פון די פעלד זשאַנדאַרן אלץ דעזערטירער. דאָס בעסטע וואָס איך קען ראַטן איז: וואַרפט אַרונטער די שמאַטעס און גייט צו פויערן — זיי זוכען אַרבייט'ס הענט. די רוסן וועט מען שוין נישט אויסמיידן דא אָדער צען ק"מ וויטער. איך וואָלט שוין אויך אַרונטער געוואַרפן מיין מאַנדור וועז איך וואָלט נאָר געקענט,

זעקס יאָר איז געגוג! שוין זעקס וואָכן ווי איך באָקום מער קיין שרייבן פון מיין פאַמיליע. זיי געפונען זיך אין קעלן וואָס איז שוין באַזעצט פון די ענגלענדער. צו וואָס נאָך קעמפן? איר קענט זיך רוהיג העלפן, נאָר אויפפאַסן פאַר די זשאַנדאַרמאַריען. זיי מאַכן נאָך ערליך זייער דינסט. פאַר די וועלמאַכט איז שוין אַלעס עגאַל". ער רעדט צו מיר מיט פאַר־ביטערונג. כ'האָב אויף אים רחמנות און פרוביר נעבאָך אים טרייסטן: „מיר ערוואַרטן דאָך אַ נייע וואַפן!" ער הויבט אָן ביטער צו לאַכן. „פאַר דיר קען מען איינרעדן נייע וואַפן. פאַר מיר שוין צו שפּעט. וויסן זי וואָס די נייע וואַפן איז? אַ לאַנגן שטעקן מיט אַ וווייסע שמאַטע!" מיין פּנים ווערט ליכטיג.

מיין האַרץ פלאַצט שיער פון געלעכטער. איך טראַכט „אַ בראָך צו זייערע יאָהרן. אַזוי רעדט אַ דייטשער הויפּטמאַן צו אַ פּרעמדן אָפּגעריסענעם סאָלדאַט". אינצווישן קומען אַריין זעלנער. ער גיט מיר 2 קאַרטאָנען אונגאַרישע ציגאַרעטן און הייסט מיר גיין צו זייער פעלד קאָך פאַר עסן. ער זאָגט מיר אַז ווילאַנג מיין קאָמפּאַניע געפינט זיך דאָ זאָל איך קומען פאַר עסן. ער זאָגט מיר אָהן נאָך אַמאָל איך זאָל גיין צום בירגערמייסטער פון דעם אָרטשאַפט און זיך איינקוואַטירן ביי די פויערן און זיך נישט פרום דרייען. איך גיי צו די פעלד קאָך און די זעלנער גיבן מיר 2 סאָלדאַטישע בלעכן פול מיט עסן איך זאָל עס אויסליידיגן און צוריק קומען צום נאַכט־מאָהל וועלן זיי מיר ווידער געבען.

איך קער זיך צוריק צום שייער. מיינע חברה זענען שוין געווען דערשראָקן וואו איך בין אַזוי לאַנג געווען, נאָר ווערן באַרואיגט ווען זיי זעהען מיינע הענט פול מיט 2 מיליטערישע עסן טרעגער און שאַכט־לען ציגאַרעטן. געטראַכט האָבן זיי אויפן ערגסטן! אינצווישן צייט איז דער פויער דאָ געווען און האָט מיך געזוכט. אים איז זייער געפעלן וואָס איך בין געגאַנגען צום קאָמאַנדאַנט, און ער האָט אויך געברענגט צו עסן.

פאַרנאַכט גיי איך אַליין אין אָרטשאַפט און פרעג זיך פאַר'ן בירגערמייסטער. וועו איך קום אַריין אין הויז דערזעה איך אַז דאָס איז מיין פויער פון שייער. ער דערפרייט זיך מיט מיר ווי מיט אַן אַלטן גוטן פריינד און גיט מיר אַ גרוסן ברוך הבא. ער הייסט מיר גלייך זעצן, און גיט מיר אָנבייסן וואָס איך דאַרף נישט. איך זאָג אים וואָס דער הויפּטמאַן האָט מיר געהייסן טאָן. „יאָ", זאָגט דער פויער, „דער

הויפטמאן איז א גוטער יונג, א גוטער „קערל". ער קומט אפט אין מיין הויז. דאס וואס ער האט אייך געזאגט איז אויך מיין מיינונג נאר איך האט זיך נישט געטרויט דאס פארצושלאגן וויל איך האב נישט גע־ווואוסט ווער איז זענט. ס'פעלט אוים ארבעטס־הענט. דער פראנצויז וואס האט ביי מיר געארבעט האט געמוזט פארלאזן. אלעס איז ביים מיליטער. דא קומט דער זומער, טאמער וועט מען נישט אקערן וועט מען שטארבן פון הונגער". אבער פיר מאן קען ער נישט האלטן. ער דארף זיך היטן וויל ס'קומען אריין פרעמדע ביי אים אין הויז. צוויי מאן וועלן בלייבן ביי אים און די אנדערע צוויי וועט ער שוין באזארגן. ער הייסט מיר ווארטן ביז נאכט, און צוזאמען גייען מיר איבער די פעלדער צום שייער און ער פירט אונז אין זיין הויז. מיר באקומען אוועגט ברויט און ער פירט אונז אין זיין שטאל. אן אלטע דינסט פארעט זיך דארטן. מיר זענען 10 מילך קיה און צוויי גרויסע שטייער־מארקער פערד — א פויער א נגיד. מיר דארפן אליין באשליסן ווער ס'זאל דא בלייבן. דער פלאץ זעט אוים א זיכערער — א גרויסער הויף ארום־גענומען מיט א מויער, און א גרויסע ווירטשאפט. איין חבר א שוחט וואס האט קיין מורא פאר קיה... און דער צווייטער פון א דארף נעבן מונקאטש וואס האט געהאט אינדערהיים פערד און וואגן בלייבן דא. דעם דריטן פירט ער צו זיין טאכטער, און מיר וועט ער נעמען מארגן אין צווייטן דארף צו זיין שוואגער. מיר איבערנעכטיגן דערווייל אין שטאל.

צומארגנס גיט ער מיר א רעקל און אן אלטן פויערישן הוט, שפאנט פערד און וואגן און לייגט ארויף אביסל הויז זאכן. נאך א קורצע רייזע איבערן וואלד קום איך אן אין א קליין ארטשאפט מיט'ן נאמען „לוימעט", נישט וויט פון פירטענפעלד, שטייערן. מיר פארן אריין אין א גרויסן הויף און א רייכע ווירטשאפט. דאס איז דער שוואגער און בירגערמייסטער פון דעם ארטשאפט און זיין נאמען איז פליישהאקער. זיי האבן שוין געווארט אויף מיר. ער שטעלט מיך פאר פאר דער משפחה. איך ווער באטראכט פון אויבן ביז אראפ אזוי וויי מען קויפט א פערד... נאר וואס זיי באקוקן נישט מיינע באק צענער. אזוי פלעגט דאס הערן פאלק אויסקלייבן ארבעטער וואס מען האט פארשלעפט אין די טויזענטער פון גאנץ איראפע צו ארבעטן ביי זיי. זיי ווערן אביסל העפליכער ווען מיין פויער זאגט זיי דאס איך בין א געווען זעלנער פון אונגארן און קען אויך רעדן רוסיש און אז איך

האָב קיין מורא נישט פֿאַר די רוסן. ס׳ווערט היימליכער. זיי באַפֿאַלן מיר מיט פֿאַרשידענע פּראָגעס וועגן די רוסן אין אונגאַרן. מיט געלעכטער דערצייל איך זיי מעשיות וואָס זענען נישט געשטויגן און נישט געפלויגן. איך מאַך זיך היימליך און וויכטיג דאָס איך טוה זיי די טובה און נישט זיי מיר. כ׳בין נישט קיין פֿאַלאָק אַדער אַן אוקראַינער שלעפּער, נאָר אַ געווען ריכטיגער זעלנער, און קען מיין מלאכה אַלס אַ גוטער מעכאַניקער. ער דערפֿרייט זיך ווען ער הערט „מעכאַניקער" און ווייזט מיר דורכן פענסטער אַקעגן, אַ גרויסע ווערקשטאָט פון קליינע ווירטשאַפֿט מאַשינען וואָס ער טוהט פֿאַבריצירן. יעצט איז עס פֿאַרשפּאַרט וויל ס׳איז נישט דאָ ווער עס זאָל אַרבעטן. זיינע צוויי זין זענען געפֿאַלן ביי סטאַלינגראַד, און דער זון וואָס געפינט זיך אין דער היים איז אויך אַ וועטעראַן. פון זיין אייַדעם וויסט ער נישט. טאָמער וועט מיר געפֿעלן קען איך בלייבן אויך נאָכן קריג. כ׳בין נאָך יונג, מען וועט מיר אויסזוכן אַ שיינע מיידל וועלן איך האָב נאָך נישט, און פֿראַווען אַ שיינע חתונה. ס׳איז מיר שוין אייַנמאָל וואויל. יונגע מענער געפֿונען זיך נישט, נאָר דער קראַנקער זון. די פּויערן זענען עלטערע מענטשן פון אַרום 60 און אַ טאָכטער פון 18 און די שנור מיט אַ מיידל פון 8 יאָר געפֿינען זיך דאָ.

זיי פֿרעגן מיר מיין מיינונג וועגן די רוסן. איז עס ריכטיג אַז זיי שניידן אַף די ציינגען פון לעבעדיקע מענטשן, פֿאַרשלעפּן אַלע מענער, פֿאַרגעוואַלדיגן אַלע פרויען, און נעמען אַלעס צו? איך באַרואיג זיי ווי נאָר איך קען. די רוסן זענען מענטשן ווי אַנדערע; נישט אַלץ איז אמת וואָס די פּראָפּאַגאַנדע דערציילט. די דייטשע זעלנער זענען אויך נישט געווען בעסער אויפֿן פראָנט. וואָס האָבן זיי געטאָן? פון די רוסישע באַפֿעלקערונג אויך אַלעס צוגענומען. נאָר דער קריג איז שוין באַלד געענדיגט און פֿאַר די עסטרייכישע באַפֿעלקערונג וועלן זיי נישט טאָן קיין שלעכטס. עס געפֿעלט זיי מיינע דיבורים — אַז מיינונג וועגן די רוסן האָבן זיי ביז היינט נאָך נישט געהערט! זיי וויסן אָבער אַז די רוסן זענען אַזיאַטן און יידן פירן אַן די מלחמה און זייער פֿאַליטיק און וועלן אויס׳הרג׳ענען אַלע דייטשן. ס׳נעמט מיר אַ חיפש לאַנגע צייט ביז איך קום אַרויס אויפֿן וועג פון וואו איך וויים דאָס אַלעס. די יונגע טאָכטער וועלט צו מיר היימליכער און פרעגט מיין נאָמען. איך זאָג איר אַז מיין נאָמען איז יאָהאַן פּאַפּאַוויטש. זי בעסערט

מיר אויס, דאָס דאָ, רופט מען נישט יאָהאן נאָר האָנץ — — מיר וועלן דיך רופן האָנץ.

אינצווישן ווערט מיטאָג און מען גרייט זיך צום מאָהלצייט. איך נעם אַ פּלאַץ צוזאַמען מיט אַלע מחותנים. אַלע שטעלן זיך ביים טיש, מען פּאַרלייגט די הענד, מ׳פּאַרגלאָצט די אויגן מיט׳ן קאָפּ ארונטער, און יעדער זאָגט פּאַר די **מאַמע, פּאַר׳ן זון, און פּאַר די דריי הייליגע.** שטעל זיך אויס ווי צו שמע (להבדיל) און זאָג מיט יעדן גלייך, נאָר דעם שו״ע מאַך איך נישט. איך פּאַרענטפער זיך דאָס כ׳בין אַ רעפּאָרמער פון דער היים. כ׳בין נישט קיין אַפּיקורס, נאָר ביי אונז קרייצט מען זיך נישט פּאַרן עסן. אויך זייט איך בין אַ סאָלדאַט בין איך אין די קירכע נישט געווען.

אַ גרויסע שיסל מיט זופּ ווערט געשטעלט אויפן טיש, און יעדער נעמט זיך אַליין אין טעלער. טרערן גיסן זיך מיר פון די אויגן. איך דערמאָן זיך אַז היינט איז דער פינפטער טאָג פּסח, דעם צווייטן פּסח וואָס איך זיץ נישט ביי מיינע עלטערנ׳ס טיש. מיט וועמען האָלט איך דאָ יום טוב? און ווער וויסט צו איך וועל נאָך אַמאָהל זיצן צוזאַמען מיט מיינע עלטערן ביים טיש. וויפיל טויזענטער יידן טרייבט מען אויף די וועגן און שטאָרבן פון הונגער נאָר וויל זיי זענען יידן. איך קען זיך נישט באַהערשן און זיפּץ הויך אויף. אַלע קוקן אויף מיר, די טאָכטער פרעגט מיר „וואָס איז האָנץ״? „שוין מער ווי אַ יאָהר ווי איך בין אַוועק פון מיינע עלטערן, כ׳בין אַן איינציגער זון. איך זיץ דאָ און ווער וויסט וואָס זיי דענקן וואו איך בין פּאַרשווינדן״. מיינע גוטע פּויערן באַרואיגן מיר — — זיי וועלן זיין גוט און פרום צו מיר. מען ווערט פערטיג מיט׳ן עסן. איך גרייט זיך צום בענטשן. בעסער זיין גרייט און נישט קומען צו אַ פּאַרלעגענהייט צווישן פרומע מענטשן. נאָר זעט אויס אַז פון בענטשן נאָכ׳ן עסן האָלטן זיי נישט. יעדער הויבט זיך אויף און גייט אַוועק. עס ווערט מיר אַביסל גרינגער אויפן האַרצן.

באַלד נאָכן עסן וווייזט מען מיר די ווירטשאַפט, איך זאָל נישט רעכענען דאָס איך וועל דאָ זיין אויף וואַקאַציע. מען וווייזט מיר אַ גרויסן שטאָל ווי עס געפינט זיך אַ דאָזן קיה און צוויי גרויסע שטייער־מאַרקער פערד. „נאָר״, זאָגט מיר דער פּויער, „איך האָב מורא אַז די רוסן וועלן דאָס אַלעס ביי מיר צונעמען״. „האָב קיין מורא. אַז איך וועל זיך דאָ געפינן וועט אַלעס זיין וואויל און פיין. איך קען די

שפראך, און כ׳קען גוט די רוסן, ווייל איך קום פון די קאַרפאַטן בערג וואו די באַפעלקערונג זענען רוסן. דער טאַטע מיינער איז א רוס און די מאַמע איז א דייטש. — האָב איך די ברירה״.

„קענסט נאָך ווערן אונזער צוקונפטיגער בירגערמייסטער״, זאָגט מיר דער פויער, „ווען די רוסן קומען און דו ווילסט בלייבן״. איך בין צופרידן און נעם אַלעס אַן איינשטימיג. ער לויפט אַריין און ברענגט די שליסלען און פירט מיר אין זיין בעטריב. נישט ווייט פון זיין הויז געפינט זיך די פאַבריק וואו קליינע לאַנד ווירטשאַפט מאַשינען ווערן געבויט, קליינע אַקער אייזן צו פארזייען גרינצייג און קוקורוץ, און קליינע מאַהל מאַשינען פאַר תבואה. „קענסט הענדלען די מאַשינען, האַנען?״ „זעלבם פארשטענדליך״, ענטפער איך, און גיי באַלד צו צו א דרעי־באַנד וואָס שנייט אייזן און וויז אים וויי מען הענדעלט די מאַשין. איך האָב צופעליג פארשטאַנען די מאַשין וויל מיינער א קרוב ר׳ שמואל עסטרייכער האָט געהאַט א באַקס פאַבריק און האָט פארמאַגט אזא מאַשין און איך פלעג אפט אהין ארייגקומען און זען ווי מען ארבעט מיט די מאַשין. „וואונדערבאר״, זאָגט ער צו מיר״, „פון היינט אָהן וועסטו ווערן דער בעל הבית וויל איך האָב נישט ווער ס׳זאָל מיר ארויסהעלפן. איך וועל דיר אויסלערנען וואָס דו האָסט צו טאָן. ס׳פעלט אויך אוים מאַטעריאַל צום ארבעטן. איך פארמאַג געוג וועלדער פאַר האַלץ, נאָר אייזן און שטאָל קען מען נישט באַקומען. וועז די קריג וועט זיך ענדיגן וועל איך אַנהויבן״.

מיר בלייבן ביידע זייער צופרידענע וועז מיר גייען צוריק אין הויז, און מיט פרייד דערציילט ער די משפחה וואָס פאַר א צאַצקע זיי פארמאַגן — — „האַנץ דער מעכאַניקער״. מ׳דאַרף שוין נישט זאָרגן. ער וויל נאָר איך זאָל וועלן גוט און פרום און גיין יעדן זונטאָג צום מנין אין שוהל אַריין!... דעם ערשטן טאָג פיל איך זיך שוין ווי אין דער היים; ווי אייגער פון דער משפחה, און מיר שמועסן זיך אַפּ. אזוי ווי ער איז דער בירגערמייסטער, און כסדר קומען צו אים פרעמדע מענטשן און סאַלדאַטן וואָס גייען אַדורך דאָס דאַרף און וועלן זען אז עס געפינט זיך אין זיין הויז א יונגער־מאַן פון מיליטער עלטער, זאָל ער זאָגן אז איך בין א קרוב פון אונגארן וואָס האָט געפליכטעט פון די רויטע ארמיי. ער וועט מיר אויך פארשאַפן דאָקומענטן אַלס פליכט־לינג וויל איך האָב פארלוירן אַלע מיינע פערזענליכע פאַפירן.

ביינאַכט הערט מען די ראַדיאָ פון דעם דייטשן זענדער: „בודא־

פעסט איז געפאלן! די רויטע ארמיי באהערשט די גאנצע לענג פון טייך דאנאו. מען נענטערט זיך צו ווין. די דייטשע ארמיי נעמט אויף שטארקע קאמפן ביי דער דייטש-עסטרייכישער גרענץ און האלט צוריק דעם פארמארש. מיר וועלן קעמפן ביז צום לעצטן זעלנער".

„די פארפלוכטעטע נאציס", שרייט דער פויער, „זיי ווילן אונז אלע מאכן קאפוט. דער פארפלוכטעטער פירער, די מארמעלאדען ברידער (אזוי האבן די עסטרייכער גערופן זייערע דייטשע ברידער פון רייך, ווייל זיי האבן געשמירט די ברויט מיט מארמעלאדע אנשטאט פוטער). די רוסן וועלן זיי שוין לערנען „בלק". איך וואלט דעם פירער אליין אראפגעקנאלט וועו איך זאל נאר קענען. מיינע צוויי זון און דער שוויגער-זון (זיין איידעם) זענען געפאלן ביי סטאלינגראד.

ער פרעגט מיר אויב איך בין נישט קיין נאצי — ווייל אין דער קירכע גיי איך נישט, און קרייצן ווייל איך זיך נישט. איך זאג אים אז קיין נאצי בין איך נישט, א גלויביגער בין איך יא — און איך וויים מער פונעם בייבעל ווי דער גלח. נאר אין פויפסט גלויב איך נישט ווייל ער איז דאך מיט די נאצים און רעדט קיין שלעכטס אויפ'ן פירער. מיט זיינע פארגלאצטע אויגן העלפט ער צו די נאצים. דער פויער וויסט גאנץ גוט וואס דער פירער האט געזאגט — דאס די קאטוילישע קירכע איז א יידישע מאכערייקע. — וועו די מאמע מיט דעם זון וואלטן געלעבט, וואלט ער זיי פארשיקט אין די גאז אויוועגם מיט אלע יידן צוזאמען. איך האב דעם פויער'ס אויגן אויפגעמאכט. ער האט געמוזט אראפשלינגען א זייער ביטערע פיל — רעדן אויפ'ן פויפסט. ער זאגט אזוינס וואס ביז היינט איז נישט איינגעפאלן זיין פויערישן קאפ: „דער פויפסט אליין העלפט דעם פארפלוכטעטען פירער!" איך האב דעם דייטשן פויערישן קאפ נעבאך אינגאנצן צעדרייט. איינמאל זאג איך דאס דער אלמעכטיגער וועט העלפן און אלעס וועט זיין גוט; אין קירכע גיי איך נישט; רעדן אויפ'ן הייליגן טאטן אין רוים; שעלטן דעם פירער און די נאצים; נעבאך א צעדרייטער-קאפ, דאס אלעס איז די מלחמה שולדיג. דער פרומער פויערישער-קאפ האט דאס נישט געקענט פארדייען.

זעקס אזייגער נאכמיטאג גייט יעדערער אין שטאל מעלקן די קיה'ן. אכט קיה צו מעלקן, אויסרייניגן, געבן וואסער און פיטער און אפרייניגן די קיה. אין אנפאנג איז מיר די ארבעט שווער געווען, אבער מיט דער צייט האב איך זיך אלעס אויסגעלערנט: מעלקן, ארויסטראגן

דאָס מיסט און לייגן פרישע שטרוי. וואָסער איז געווען אין שטאָל פון א וואָסער לייטונג, האָב איך נישט געדאַרפט שלעפּן פון דרויסן. אזוי האָב איך געדאַרפט אויפשטיין זעקס אזייגער אינדערפרי העלפן. אזוי ווי איך האָב זיך באַקענט מיט די צוויי גרויסע פערד וואָס האָבן געהאָט א באַזונדערן שטאָל בין איך געוואָרן דער שטאָל מייסטער פון די פערד. יעדן אינדערפרי האָב איך זיי אָנגעפּיטערט, אויסגעקעמט, און געהאָלטן זויבער. זעלטן וועט האָב איך איינגעשפּאַנט, נאָר וועט נויטיג, וויל דער פויער האָט מורא געהאַט אז דאָס מיליטער זאָל זיי נישט אַוועקנעמן ביי אים, האָט ער זיי געהיטן פאַר א גוט אויג. איך האָב זיך אויך געהיטן פאַר א גוט אויג און זיך נישט פיל געווּזן אינדרויסן. איך האָב זיך איינגעלעבט מיט די משפּחה — דעם פויער געוּרופן פּאָטער און די פויערטע מוטער, און יעדן ביים נאָמען. עסן איז געווען גענוג. אַנשטאָט וואָסער האָט מען געטרונקען עפּל ווּין, וויל דער פויער האָט פאַרמאָגט א סאָך פעלדער און פרוכט־גערטנער. מען האָט זייער וויניג פאַרקויפט און דאָס מערסטע פרוכטן האָט מען אויסגעפּרעסט און געמאַכט בּאָרן און עפּל ווּין.

יעדע נאַכט האָט מען פאַרמאַכט די טיהר און פענסטער מען זאָל ח"ו נישט אַרויסהערן און אַנגעשטעלט די ראַדיאָ אויף לאָנדאָן ענגלאַנד, און מען האָט זיך צוגעהערט ווּאו מען האָלט אין דער וועלט.

מיין פּערזענלעך געמיט איז געווען שווער און ביטער יעדען טאָג וואָס איך האָב זיך געדאַרפט אויפהאַלטן ביי א דייטש'ן פויער אין הויז, היטנדיג זיך מיט יעדן וואָרט, און שפּילן די ראָלל פון א גרויסן העלד, און דערביי גוט דורכטראַכטן וואָס און וועָן?

מיין גוטער פריינד — דער גלח

אונזער שטעטעלע, און אזוי אַלע קליינע דערפער אין שטייערן, זענען געווען באַווינט מיינסטנס פון פרומע און גלויביגע קאַטאָליקן. דער גלח פון אונזער פּאַרשאָפּט איז געווען דער קאָזין פון מיין פויער. ער איז געווען אַרום 35 יאָר אַלט, נישט קיין גרויסער חכם און א קנאַפּער תלמיד־חכם. און פלעגט גאָנץ אָפט אַריינקומען צו אונז אין הויז אַדורך רעדן קהלישע זאַכן און אָפּזיצן גאָנצע טעג, ליינען אַביסל

פון טייטש חומש און זאָגן א פּאָר קאָפּיטלעך תהלים. און אַזוי יעדן זונטיג וועלן ער האָט שוין פערטיג געמאַכט דעם צווייטן מנין איז ער געזעסן ביי אונז אין הויז ביז פינף אַזייגער צום דריטן מנין. אין א קורצע צייט זענען מיר געוואָרן גוטע ברידער. וועלן ער האָט נאָר עפּעס געדאַרפט, האָט ער געזוכט די געלעגנהייט איך זאָל אים העלפן און כאָפן א שמועס מיט מיר. ער פלעגט רעדן פון די מאַמע און איר זון און פון הייליגן טאַטן אין רוים, און אויך פון באַשעפער אין הימל און זיין תורה. איך האָב אים אָפּען געזאָגט דאָס איך בין א קנאַפּער חסיד פון די מאַמע'ס זון, ווייל דאָס איז א יידישע מאַכערייקע, און אַזוי האָלט אויך דער פירער. פונעם טאַטן אין רוים האָלט איך אַוודאי נישט — ערשטענס, איז ער שוא ושקר ווייל ער חבר'ט זיך מיט'ן פירער און די נאַצים וואָס זענען די גרעסטע אָפּיקורסים. ער וואָלט נאָך געווען צופריידן וועלן די נאַצים געווינען די מלחמה און שמד'ן אוים די גאַנצע וועלט. צווייטנס, וואו איז די שיטה דאָס די יידן זענען שולדיג אין אַלע צרות אויף דער וועלט ווייל זיי האָבן געקרייצט דעם משיח, און מוזן איינס פון די צוויי: באַצאָלן פאַר זייער זינד, אַדער תשובה טאָן? שפּאַניע האָט ער געגעבן די ברירה. און די איצטיגע מלחמה שווייגט ער און לאָזט אַלעמען אויסהרגענען: גאַנצע און האַלבע און פערטל גע'שמד'טע, און אויך גלחים באַצאָלן מיטן לעבן וועלן זיי זאָגן א גוט אַדער א שלעכט וואָרט וואו מען דאַרף נישט. דער הייליגער טאַטע אין רוים שווייגט — און אים איז ביטער אויפן האַרצן וואָס דער פירער האָט פאַרלוירן.

דער גלח לאָזט מיך נישט אָפּ. אַזוי ווי איך קען די קליינע פינטעלעך פונעם דייטשן סידור וואָס איז געשריבן אין אַלט גאַטיש בוכשטאַבן (ווייל מיין טאַטע מאַמע האָבן געשריבן זייערע בריוו אין גאַטיש-דייטש, האָב איך זיך געמוזט דאָס אויסלערנען), ווייל ער איך זאָל קומען יעדן זונטיג אין די קירכע אים אַרויסהעלפן. ער וועט מיר מאַכן פאַרבעטער (בעל תפלה) וויל אים איז שווער אַלעס אַליין. איך דריי זיך אַרוים מיט'ן תירוץ אז אַזוי ווי איך בין א פרעמדער אין מיליטער פליכט טאָר איך זיך נישט צופיל ווייזן אינדרויסן. נאָכן קריג וועל איך זיין גוט און פרום און דאַוונען אינדערפרי און ביינאַכט — נאָר אים נישט געזאָגט וואו.

איין שיינעם טאָג ברענגט ער מיר דעם גוט באַקאַנטן אַנטי-סעמיטישן צייטונג „דער שטירמער" און ווייזט מיר געשריבן שוואַרץ

אויף וויים אין עברית די תוכחה פון ויקרא פרשת בחקותי און אין גרויסע קידוש לבנה בוכשטאבן איבערגעזעצט אויף דייטש. איך ליין דאָס אַדורך און היים אים מיר ווייזן דעם בייבל. איך זוך אויף דעם פסוק מיט וואָס די תוכחות פאַרענדיגן זיך: „ואף גם זאת... וזכרתי להם ברית ראשונים", נאָך די אַלע שלעק וועל איך אין אייך נישט פאַרגעסן. איך וועל געדענקן דעם בונד פון די ערשטע און וועל פאַר־בלייבן אייער ג־ט". נו, טאַטעלע, וועז דו גלויבסט אין די שטראָף מוזטו אויך גלויבן אין די טרייסט! איך לערן מיט דעם גוי א פסוק חומש: „אין הימל פירט זיך אַזוי ווי אויף דער ערד. אויב מען פאַרבראָכט דאָס געזעץ, ווערט מען באַשטראָפט. נאָך די שטראָף ווערט מען פריי". — נאָר דער רבי האָט אונז שוין געלערנט אַז דער גויישער קאָפּ קען נישט פאַרשטיין אונזער תורה.

יידישע זעלנער ביים דייטשן מיליטער

איין פרימאַרגן היסט מיר מיין פויער גיין היטן דעם פרוכט־גאָרטן אַז סאַלדאַטן, געבירגם יעגער מיט פערד און מויל אייזלען זאָלן נישט רואינירן די יונגע פרוכט־ביימער (נישט לאַזן צובינדן די פערד און אייזלען צו די ביימער). ער האָט אָפגערעדט מיט די דייטשע אָפּי־צירן מ׳זאָל דערלאַנגען מיט א שטעקן וועלכן זעלנער מ׳טרעפט דאָס טאָן, וויל צווישן די סאַלדאַטן געפינען זיך איטאַליענער און אונגארן וואָס פאַרשטייען נישט וואָס מען רעדט־אָפּ. פונדערווייטענס זעה איך אייניגע זעלנער מיט גרינע אונגאַרישע מאַנדורן און צוויי פון זיי האָבן צוגעבונדן זייערע אייזלען צו די יונגע ביימער. איך נעם דעם שטעקן אין האַנט — איך וועל זיי לערנען בלק! וועז איך קום צו נענטער זעה איך פאַרמיר צוויי יידן וואָס זענען צוזאַמען מיט מיר אַריבער די גרענץ (זיי האָבן געטראָגן מיליטערישע מאַנדורן). זיי דערציילן מיר ווי זיי האָבן זיך פאַרשטעקט אין א וואַלד און געווארט אויף די רוסן, אַבער די איוואַנס זענען נישט געקומען. דאָס עסן האָט זיך אויסגעלאַזט, זענען זיי אַרוים אויפ׳ן לאַנד. די חברה האָבן פאַרבי מאַרשירט, און זענען צוגעשטאַנען אַן שאָלות, וויל עס פעלט זיי מענטשן. שוין זעקס וואָכן שלעפּן זיי זיך אַרום מיט די אייזלען. איך נעם זיי מיט צו מיין פויער

אין הויז (פאר מיר איז דאס גוט צונוצגעקומען) און שטעל זיי פאר ווי אייגענע קאמעראדן וואס האבן געהערט צו אייך קאמפאניע (פון וואס איך האב זיך אפגעטראגן). ס׳געפעלט די משפחה דאס ס׳איז ריכטיג אז איך בין געווען א רעגולערער זעלנער און געקעמפט אויפ׳ן פראנט, מיינע געסט ווערן הערצליך אויפגענומען מיט פארשידנע געטראנקען. אונזערע שמייכלן זענען געמישטע; אונזער לעבן העננט אויף א האר. זיי באוואונדערן מיך ווי איך קען שפילן אזא טעטאטער. זיי וואלטן געוואלט איך זאל זיי אויסבאהאלטן, אבער דאס איז נישט געווען מעגלעך, ווייל דאס גאנצע דארף איז פול מיט סאלדאטן. איך שפיל די ראלע פלס פראנט ווערטראן און הינק אונטער אויפן פאלטשן פום. נאך צוויי טעג מארשירן זענען זיי פריי געווארן דורך די ענגלענדער. איך האב זיי געטראפן נאכ׳ן קריג אין בודאפעסט.

מען פארמסר׳ט מיך ביי די עס־עס — זיי קומען מיך זוכן

דער צווייטער מאי, נייגצן־פינף־און־פערציג: א פויער פון אנדערן דארף קומט צו לויפן איבערן וואלד צו מיין פויער און דערציילט אים דאס זשאנדארן און עס עס לייט זוכן ארום אלע פארבליבענע אויסלענדער און פראנצויזישע זעלנער וואס באהאלטן זיך, און ער איז אויך אויף די ליסטע און האבן אים געפרעגט די אדרעס. דער פויער הייסט מיר זיך שנעל פארשטעקן אויפ׳ן בוידעם פון שטאל, — און מיטנעמען די לייטער. איך פארמאך דאס טירל און רוק זיך ארײן אין היי, איך עפען א שפארע אין דער וואנט און כאפ א בליק ארוים. ביז 10 מינוט קומען אן א כאפטע עס עס לייט מיט מאשין פיסטאלן. מיין פויער קומט ארוים און זיי פרעגן אויפ׳ן אויסלענדער. ער גיט זיין דייטשן ערן־וואָרט און שווערט זיך ביי זיין באָרד און פאות דאס דער אויסלענדער האט זיך שוין פון לאנג אפגעטראגן וויל ער האט ענגסט פאר די רוסן.

דעם צווייטן טאג נאכמיטאג קומט צו גיין דער שוואגער בירגער־מייסטער וואו מיינע איבעריגע דריי חברים האלטן זיך אויף און רופט מיך אין שטאל. ער ווייל מיר עפעס דערציילען. ער זאגט מיר דאס יענער האנץ און פראנץ מיינע חברים זענען אלע אין ארדענונג. ער

דערציילט מיר, דאָס זייט פיר וואָכן געפונען זיך אונגאָרישע זעלנער באהאלטן אין א בונקער אין וואַלד, און קומען זייער אפט צו אים און צו די אַנדערע פויערן פאר עסן. זיי טראָגן אַן פאַרשידענע ווערט זאכן ווי זייגערם פאר ברויט, נאָר מיר געבן זיי אלעס אומזיסט. היינט גאנץ פרי איז איינער געקומען און געבעטן מיר זאלן געבן באנדאוש און מעדיקאַמענטן, און ווען מעגליך א דאקטער. די רוסן האבן באשאסן זייער בונקער און איינער איז שטארק פלאזירט פון די שראפנעלן. קיין דאקטער קען ער נישט באקומען און בעט מיר אז אזוי ווי איך בין געווען א סאניטאר זאל איך מיט קומען העלפען די ארעמע זעלנער. איך האָב פאַרשטאַנען אז דאָס מוז זיין פון מיינע אייגענע ברודער, נאָר מען מוז זיין פאַרזיכטיג. איך נעם ארוים א קוה פון שטאל און בינד אן א שטריק ביי די הערנער. דער פויער גייט מיט א שטעקן פון הינטן, און איך פון פראָנט, און מיר שלעפן זיך איבער'ן וואַלד. מען הערט קאַנאָנען שאסן. אין האלבן וועג קומען אונז אַנטקעגן צוויי דייטשע מיליטעריש זשאַנדאַרן מיט אייזערנע טייבעלעך אויף די ברוסטן און מאשין פיטאלעטן גלייך צו מיר: „ביסטו אַן אויסלענדער? ווייז מיר דיין אויסווייז!" איך הויב אַן צולאכן ווי א משוגענער: וועה, וואָס אויסווייז!? איך בין א פויער, נישט קיין אויסלענדער — און ווייז אים מיט'ן פינגער: „דו ביסט אַן אויסלענדער! דו ביסט פון די מארמעלאדן ברידער! דער פויער פון הינטער מיר איז מיין פאטער". זיי קוקן אויפ'ן פויער. ער ווייזט זיי אויפ'ן קאפ דאָס איך בין א צעדרייטער. זיי גיבען א מאך „דו פארוקטער הונט מאך ווייטער" (ד. ה. טראָג זיך אפ).

אין דעם בונקער האָבן זיך געפונען זעקס יידן פון מיינע חברה. איינער מיט'ן נאָמן יצחק פייג פון דעעש רומעניע, איז געשטאַרבן פון די וואונדן. די איבעריגע פינף יידן זענען אפאר טעג שפעטער באפרייט געוואָרן.

דער זיבעטער מאי 45': דער דייטשער ראדיא זענדער פון האמבורג מעלדעט דאָס מארשאל גענעראל קייטל פון דייטשן ים פלאָט האָט אונטערגעשריבן באדינגונגסלאָזע קאפיטולאציע אז 12 אזייגער מאי דעם אכטן מוז דאָס דייטשע מיליטער אויפהערן שיסן און זייערע וואפען פאר די אלירטע איבערגעבן. די קריג האָט זיך געענדיגט! נאָר אין מיין שטעטל דערקענט זיך נאָך נישט. די וועלט האָט זייערע פאזיציעס נישט וויט פון מיין ארטשאפט, מען פארט און מען קומט פון דעם פראָנט מיט גרויסע פאנצער וועגן און קאַנאָנען. גרויסע

שיסעריען פון אלע זייטן. שרעפנעלן פאלן און זעלנער ווערן געהרג׳עט. זיי ווילן נישט וויסן פון מיין שמחה.

די רוסן לאזן זיך אויך ווילגיין און באשיסן אונזער דארף אייניגע דייטשע זעלנער קומען ארויין אין הויז זיי ווילן הערן די נייעס פון ראדיא, און לאכן זיך אוים ווען מען זאגט זיי דאס צוועלף אזייגער וועט מען שוין אויפהערן שיסן און דער זעלנער וואס וועט ווייטער שיסן ווערט באטראכט אלס קריגס־פארברעכער. די זעלנער לאכן זיך אוים און זאגן: „מיר האבן ערשט באקומען א באפעל פון גראף אויפצו נעמען די גרעסטע ווידערשטאנד אקעגן די רוסן. מיר זאלן ווארטן אויף די ענגלענדער, און ווארשיינליך ווילן מיר אנהויבן קעמפן צוזאמען מיט זיי און די אמעריקאנער אקעגן די רויטע ארמיי. אוים קריג איז נאר פראפאגאנדע". די זעלנער ווערן פארשוואנדן. איך האלט זיך ביי מיינעם: „דער קריג איז געענדיגט". נאר דער גראצ׳ער געגנעראל האט נאך קיין חשק ענדע צו מאכן פונעם קריג און אויפגעבן זיין בענקל.

מאי דעם אכטן: ניין אזייגער אינדערפרי זעה איך אדורך מארשירן א גרופע פון 150 דייטשע זעלנער, מיט פולע אויפריסטונג, שמוציג און נישט ראזירט. אייניגע קומען ארויין אין הויז נאך א טרונק וואסער און זאגן מיר איך זאל זיך שנעל אפטראגן וויל אין א שעה צייט זענען די רוסן דא: איך קען מיטגיין מיט זיי, נאר וואס זאל איך יעצט אנטלויפן? דער קריג האט זיך שוין געענדיגט. דער זעלנער לאכט, זאגענדיג: „דער קריג וועט זיך ערשט אנהויבן!".

צען אזייגער אינדעפרי קומען צו לויפן די פויערן פון דארף אז צוויי רוסישע זעלנער געפינען זיך אין דארף. איך טו זיך אן מיינע יום־טוב׳דיגע בגדים — יעקיש פויערישן קאפעלוטש — און לויף אקעגן מיינע געסט, איך באגרים זיי מיט׳ן דראסטוואטיע טאוואריש! און אויך די באקאנטע רוסישע ברכה. איך האב נישט געוואוסט וועלכעם איז וואס, האב איך געזאגט ביידע. דער רוס גיט א כאפ מיין קאפעלוש מיט׳ן בעזעמל, ווארפט עס צו דער ערד, און איז מיר מכבד מיט זיין שטיוול אויפ׳ן ווייכן פלייש. „אלעס קאפוט". שרייט ער אין מיין אויער. איך פרעג אים „ברודער, פארוואס קומט עס מיר, דו זאלסט מיר אזוי מכבד זיין? איך וואלט שוין אויף דיר אזוי לאנג". פרעגט ער מיר אויב איך ווייס וואס איך האב אים געזאגט — נישט קיין שיינע זאך! אזוי באגריסט מען נישט א גאסט וואס מ׳האט נאך נישט געזען".

איך בעט אים מחילת כבודו און דערצייל אים אז איך בין א טשעך — און בין אהער פארשלעפט געוואָרן אויף ארבעט (כ׳האָב פשוט מורא געהאַט צו זאָגן דאָס איך בין א ייד). איך האָב זיי געזומען אין מיין הויז, געגעבן צוויי זייגערלעך און פארשאפט נאָך איין אַנדערס וואָס זיי האָבן געוואָלט. מיר האָבן צוזאַמען אויסגעטרונקען א פלאַש בראַנפן און זיי האָבן אונז פארלאָזט. איך בין געפאַלן א שיכור׳ער אין בעט אריין.

בייגאַכט, ווער איך ערשט ניכטערן פונעם בראַנפן. וועז איך קום אריין אין גרויסן צימער זעה איך ביים טיש זיצן און וואַרטן אויף מיר די גאַנצע משפחה אויך דער גלח (וועלכער האָט זיך דאָ אין הויז אויפגעהאַלטן פאַר שרעק פון די רוסן) און אויך אַנדערע „פני העיר״ וועלכע זענען געקומען זיך דורכרעדן מיט דעם בירגערמייסטער וועגן דעם נייעם מצב, איך זעץ זיך אויך צו צו דעם טיש. די אַלע וואַרטן מיט נייגיריקייט צו הערן וואָס איך האָב צו זאָגן.

— „נו האַנץ? !״ — זאָגט מיין פויער צו מיר, „וואָס דענקסט דו וויטער צו מאַכן?״ „וועסטו דאָך געווים אויך וויטער ביי אונז פארבלייבן״. אין געדאַנק האָב איך געהאַט, נאָך נישט גלייך אויסזאָגן דעם אמת ווער איך בין, נאָר איבערוואַרטן א פאַר טעג, כדי זיך אויס־צורוהען די נערוון, און אויך כדי נישט אַוועק גיין מיט לוידיגע הענט. איך האָב געוואוסט וואו אַלעס איז באַהאַלטן, א נייער „מערצעדעס״ אין גאַראַזש פון וועלכען איך האָב די רעדער געהאַט פרונטערגענומען, אז אַנדערע זאָלן נישט קענען מיט אים פאָהרן. בענזין האָב איך געהאַט פאַרגעבריים לעת הצורך. און וועז נישט האָב איך צוויי גוטע פערד מיט א גרויסן וואָגן אויף וועלכען מ׳קען געגוג פרויפפאקן. און געטראַכט האָב איך צו נעמען פאַר א שותף א רוסישן זעלנער כדי ער זאָל מיר פרויסהעלפן). — איך קען זיך אַבער שוין וויטער נישט איינהאַלטן. דאָס וואָס ס׳איז געווען פאַר וואָכן טיף אין מיין הארצן איינגעהאַלטן און דאָס געוויסן פון מיין נשמה וואָס האָט אויף מיר געדריקט, קען איך שוין וויטער נישט צוריקהאַלטן.

א פייער האָט זיך אין מיר צופלאַמט און איך הויב זיך אויף פון טיש, ס׳כאַפט מיר אָן א ציטערניש און מיט אַלע מיינע כחות גיב איך זיי א זאָג: פון היינט אָן איז מיין נאַמען נישט מער האַנץ, נאָר שמעון! איך בין איין איזראַעליט. און בלייב שטיל. — ס׳האָט אויף זיי געווירקט ווי א באַמבע וואָלט אַריינגעזעצט אין הויז אריין. אַלע האָבן

געקריגן אנדערע פארבן. אז זיי זאלן האבן געהאט א ייד ביי זיך אין שטוב האבן זיי זיך נישט געריכט. דער גלח ווערט רויט פון איבער־ראשונג, הויבט זיך אויף און לויפט ארויס פון הויז אהן א ווארט. דאן הויבט זיך דער פויער אויף און זאגט צו מיר: אבער דאס איז דאך אומגלויבלעך. דו ביזט דאך איין ליגנער. ווען די רוסן ווילן זיך דאס דערווייסן ווילן זיי דיך אווקפירן.

איך הויב אן קומען צו זיך, און באטראכטן וואס איך האב דא געטאן. ס'איז שפעט ביינאכט און ווו קען איך דען איצט גיין. איך האב געפילט אז דא אין הויז קען איך לענגער נישט פארבלייבן. אין שכנות האבן זיך געפונען צוויי עלטערע פרויען ווילכע האבן געהאט עוואקואירט מיט זייערע פאמיליעס פון ווין. זיי האבן אויסגעזען צו זיין אינטעליגענטע פרויען, געגנערס פון די נאצים. מיר פלעגן אפט פאליטי־זירן איך בין מאנכע מאל אריין געגאנגען הערן די ראדיא פון די אויסלענדישע נייעס. בין איך צו זיי אריבערגעגאנגען. זיי נעמען מיך אויף מיט גרוים פרייד און פרעגן מיך, „ווארום האט מען דיך אין גאנצן טאג נישט געזוכן?" „די רוסן זינד דאך שוין היער..." זיי קוקן אויף מיר און ווונדערן זיך „וואס האט מיט דיר פאסירט, האנץ? דו ביזט דאך גאנץ בלאס און איבערגעשראקן". איך דערפיל אז זיי דערקענען אויף מיר א השתנות, און זען זיך אווק פאר נערוועזיטעט, און פאנג אן זיך ארויסצוגעבן ווער איך בין. עס באפאלט זיי א היסטעריש געלעכ־טער און איינע זאגט צו דער צווייטער: זעהסט פרידל, איך האב אויף דעם, דעם ערשטן טאג געדענקט, גלייך ווי איך האב אים באקענט; זיי האלטן מיך ארום פאר פרייד און זאגן צו מיר: פון דיינע באווענונגן האבן מיר דאס גלייך געקענט מערקן, ווייל אין ווין האבן מיר מיט יידן צוזאמען געארבעט און געווינט. אגב, מוז איך דא באמערקן דאס איך האב געהאט זיי פיל צו פארדאנקען פאר דעם שטיקל צייט ווען איך בין דארט געווען. זיי פלעגן מיר איבערגעבן ווען מען רעדט איבער מיר אלס פליכטלינג, און דורך דעם געווסט ביי ווען זיך צו האלטן און ווי אזוי זיך אויסצוהיטן.

די פרויען ראטן מיך באלד צו פארלאזן דאס דארף. און נישט מער פארבלייבן ביי די פויערן. זיי ווילן מיר געבן אן אדרעס אין ווין צו זייערע באקאנטע ווו מען ווערט מיך פריינטליך אויפנעמען. זיי פאר־שטייען דאס איך האב שוין מער קיין עלטערן נישט און קיין היים ווו צו פארן. איך האב אבער זייער גוטהארציגן אנבאט נישט אנגענומען

וויל געוואלט האָב איך, זיך גלייך אומקערן אהיים כדי צו געפונען עמיצן פון מיין משפחה. — שפעט ביינאכט קער איך זיך צוריק צו מיין פויער אין הויז א צעבראכענער און א דערשראקענער. ער קומט ארויס אין מיין צימער און בעט מיך ברחמים איך זאל פאר אנדערע מער נישט דערציילן דאס איך בין א ייד. ער סטראשעט מיך וויידער, אז אויב די רוסן וועלן זיך פון מיר דערוויסן קענען זיי מיך פארשיקן קיין סיביר. איך וואר זייער אויפגערעגט און שטוים אים ארויס פון מיין צימער מיט א געשריי: „איר דייטשע רויבער, פארברעכער און מערדער, איר קענט אייך נישט פארגעבן אז איין יודע האָט זיך ביי אייך געראטעוועט! איך וועל נאָך נקמה נעמען פארן בלוט פון מיינע עלטערן און געשוויסטער". דער פויער לויפט צוריק און פארשליסט זיין צימער און פארמאכט אלע פענסטער, זיי דערשרעקן זיך שוין פאר מיר. — איך וויידער האָב מורא געהאט זיי זאלן מיך נישט אין מיט'ן נאכט באפאלן און דערהרגענען. איך בלייב שוין וואך א גאנצע נאכט און פאק מיר צוזאמען מיינע זיבן־זאכן. א גרויסע האק האָב איך אויך געהאט גרייט על כל צרה שלא תבא.

פארטאָג קלאפט מען ביי די טירן, איך קוק ארויס און דערזעה צוויי רוסישע זעלנער מיט א דייטש. איך גיי ארויס און באגרים מיין חברה. זיי זאגן צו מיר גיב אונז עווק די צוויי „לאשאקעס". איך פיר זיי גלייך ארויין אין שטאל און וויז זיי אויף די צוויי שטייערמאנקער פערד און זאג צו זיי, נעמט אייך קאמאראדן, מיר האָבן דאָך דעם קריג גענוגען. נאָך איין קורצען שמועס מיט די רוסן פרעגן זיי מיך ווילסטו עטוואס פון דעם דייטש צונעמען? „איך וויל פון אים גארנישט נעמען", זאג איך צו זיי, „איך האָב זיך דאָ מיין לעבן געראטעוועט". איך וויל אבער מיט אייך מיטגיין. — אינצווישן קומט ארויס דער פויער און דערזעט זיין בראָך, מען שפאנט זיינע צוויי פערד מיט'ן וואגן. דער פויער בעט מיך, איך זאל פוילן ביי די רוסן זיי זאלן די פערד איבער־לאזן. איך זאג אבער — ווי דער פאקט איז געווען — אז זיינער א דייטשער ברודער האָט זיי אהער אנגעווייזן. און דערמאן אים אז זיינע דייטשע ברודער האָבן נאָכוואָס ביי אים צוגענומען פינף שטיקלעך בהמות, און זיי וואלטן אויך די פערד צוגענומען וועו איך באהאלט זיי נישט אין וואלד, מעגן דאָך די זיגער די פאָר פערד צונעמען.

דער פויער וויל פארשטעלן דעם וועג אז די רוסן זאלן נישט קענען מיט דעם וואגן ארויספארן. איין זעלנער דערלאנגט אים איינס

מיט זיין שטיוול און ווייל אים נאָך דערלאַנגען, איך שטעל זיך אַבער אין דער מיטן און דערלאַז נישט .די זעלנער האָבן אויך געוואָלט אַריין אין הויז, זוכן נאָך עטוואָס מיטצונעמען. איך בעט ביי זיי אַפּ, זיי זאָלן קיינעם נישט טשעפּען. געגוג וואָס איר האָט גענומען מיינע פּערד וועלכע איך האָב געברויכט פּאַר מיר, זאָל דאָס זיין גענוג! איך האָב זיי נאָך צו דערלאַנגט אַ פּלאַש בראַנפן, און זיי האָבן זיך אַפּגעטראָגן.

שפּעטער זאָג איך צו מיין פּויער, איך וויל פון אייך גאָרנישט אַליין נעמען, נאָר איר זאָלט מיר געבן אַ באַלוינונג פּאַר די צען וואָכן אַרבעט. פּאַרלאַנגט האָב איך, עטלעכע אַנצוגעזעהן מיט אייניגע פּאָר וועש און אַ בייסיקל איך זאָל קענען אַהיים פּאָרן. ער האָט אַבער קיין חשק געהאַט מיר די זאַכן צו געבן. ער האָט בלויז געוואָלט מיר אויסצאָלן מיט עטלעכע דייטשע מאַרק. איך גיי אַרויף אויף דעם היי בוידעם און שלעפּ אַרויס זיין נייעם בייסיקל וועלכען איך האָב אַליין באַהאַלטן, דאָן ברעך איך אויף דעם קעלער און נעם אַרויס פּאַרשידענע גוטע וועש, אַן אַנצוג, אַ פּאָר שיטוול מיט אַ לעדערנעם מאַנטל.

די פּויערטע — זיין פּרוי, גיט מיר אַ ברויט אויפן וועג אַריין, און איך געזעגען זיך מיט דער גאַנצער פּאַמיליע מיט געמישטע געפּילן.

צום ערשטן פּאָר איך צו אין דעם דאָרף וואו מיינע דריי חברים האָבן זיך אויפגעהאַלטן, זיי זיינען אַבער באַלד אַוועק געגאַנגען אַזוי שנעל ווי די רוסן זענען אַנגעקומען. און אַזוי אַרום, מיט מיין פּעקל אויף מיין רוקן, פּאַנג איך אָן אַ ווייטן שווערן וועג כדי צו זוכן אַ נייע חיים...

נאָך דער מלחמה...

אויפֿן וועג צוריק קיין אונגאַרן, צו דער הויפּט־שטאָט בודאַ־פּעסט, אַלע הויפּט לאַנד־וועגן זענען פול מיט קאַראַוואַנען פון הונגער־טער און טויזענטער מענשען, וועלכע גייען צוריק פון די דייטשע קאַנצענטראַציע לאַגערן, די מערסטע צופוס, אַ טייל מיט פערד און וואָגן, וואָס זיי האָבן צוגענומען ביי די דייטשע רוצחים אויך אויף בייסיקלעך מענשען פון פֿאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן וועלכע זענען באַפרייט געוואָרן און שלעפּן זיך מידע, אויסגעמאַטערטע און אוים־געדאַרטע צו זייערע פריערדיגע היימען. די וועגן זענען אויך פול מיט קאַלאָנעס פון דער רויטער אַרמיי, וועלכע גייען טיפער קיין דייטשלאַנד. דער גרעסטער טייל פון די אַלע דערפער און שטעטלעך וואָס מיר גייען דורך זענען חרוב'ע צעשאָסן און צעברענט פון די פראָנטן.

מיין האָפענונג איז, אַז אין בודאַפּעסט וועל איך נאָך טרעפן דאָס אידישע סאַנאַטאָריום, וואו איך האָב געאַרבעט ביים פֿאַרלאָזן בודאַפּעסט צו דער צוואַנגס־אַרבעט (מונקאַ טאַבאָר), דאַרט, האָב איך געטראַכט, וואָלט איך גערן צוריקגעגאַנגען, וויל דאָרט האָט מען מיך ליב געהאַט און דאָרט האָב איך געפונען אַ רואיגע היים אין מיינע שווערע טעג. צוריקצופֿאַרן קיין מונקאַטש, וואו מיינע עלטערן האָבן געלעבט, האָב איך נישט געוואָלט וויל איך האָב דאָרט ליידער, נישט געהאַט מער וואָס צו זוכן, אויך פֿאַר די טאַוואַרישטשעס האָב איך מורא געהאַט און האָב זיי נישט געוואָלט האָבן פֿאַר מיינע שכנים.

נאָך עטלעכע טעג מאַטערנדיג זיך אין אַ וואָגן מיט אַ פֿאַר אוקראַינער, זענען מיר אַנגעקומען צו דער גרעניץ פון אונגאַרן, וואו די רוסן האָבן יעדן גרונטליך אונטערזוכט און אויסגעפרעגט וואָר מ'איז און פון וואַנען מ'קומט. זיי האָבן אַלעס צוגענומען ביי יעדן, נאָר די שמאַטעס אויף אונז האָבן זיי איבערגעלאָזט און זיי האָבן אונז „באַפרייט"... פון זייער זאַמל־פּלאַץ. איך בין פון דאָרט צוגעפֿאָרן צו דער שטאָט שאָפראָן, וויל דאָרט האָט זיך שוין געפונען אַ יידישע הילפס־אַרגאַניזאַציע אונטער'ן נאָמען פון רויטן־קרייץ.

דאָרט געפין איך שוין צענדליגער פּליטים אויך אַלטע באַקאַנטע

און חברים צעבראכענע און אויסגעמאטרטע. מען נעמט אונז אין שטאטישן באד, דארט קריג איך פרישע אונטערוועש, ביי דער ארגאני־זאציע גיט מען צו עסן, אויך אביסל טאשן־געלט, צו פארזעצן די רייזע.

ווען איך כאפ א שמועס מיטן פארשטייער פון דער הילפס־ארגאניזאציע וועלכער איז א בודאפעסטער, איז מיין ערשטע פראגע געווען וואס הערט זיך מיט דעם יידישן ארטאדאקסישן סאנאטאריום, וויל איך האב געוואלט דארט מאכן מיין צייטווייליגע היים. מיין בלוט איז אין מיר פארגליווערט געוואָרן וען איך האב גהרט די טרויעריגע און ביטערע נייעס, וואס ס׳האט געטראפן מיט דעם האפיטאל און מיט אלע וואס האבן זיך דארט געפונען. ער דערציילט ווי די אונגארישע פאשיסטישע זעלנער (נילאשעס) ימ״ש האבן אין דער לעצטער מינוט אלעמען אויסגעשאסן און אונטערגעצונדן די געבוידעס. ער טרייסט מיך אבער, אז איך וועל אין בודאפעסט טרעפן א סאך יידן וואס האבן זיך דאך גערעטעוועט פון די נעגעל פון די בלוט־דורשטיגע חיות.

נאכ׳ן איבערנעכטיגן אין שאפראן, בין איך גלייך אינדערפרי ארוים צום באן־הויף סטאציאן צו כאפן א באן וויטער צו פארן. ס׳איז זייער שווער געווען צו פארן מיט א באן, ווייל אלע באנען זענען געווען פול מיט מיליטער. איך שלעפ זיך ארויף אויף א לאסט־צוג וואס איז געווען אנגעפאקט מיט גרויסע פאבריק־מאשינען וואס די רוסן האבן אפמאנטירט דייטשע פאבריקן און פירן זיי קיין רוסלאנד. אפפארענדיג עטלעכע סטאציאנען דערזע איך אויף דער אנדערער זייט גלייזן שטייט א באן מיט צענדליגער פאסאזשיר־וואגענען מיט פארשידענע פענער און אויפשריפטן, אויך א יידישן פאן מיט א מגן־דוד. איך שפרינג גלייך אראפ פון מיין לאסט באן און לויף צו די שיינע פולמאן־וואגענען. מאסן אונגארישע פויערים שטייען ביי די וואגענען און ווילן ארײן נאר מ׳לאזט זיי נישט. איך הער פון אייניגע גויים גרויליגע באמערקונגען קעגן די יידן וואס געפינען זיך אין די וואגענען. אן אלטע גוי׳ע רופט זיך אן: „זע נאר! ס׳קומען צוריק מער יידן ווי מען האט אוועקגעפירט! דאס בלוט האט אין מיר געזומען קאכן. איך האב אראפגעכאפט מיין זאק פון די פלייצע און מיט כעס איר דערלאנגט מיט׳ן גאנצן כוח איבערן קאפ. זי איז גלייך געפאלן צו דער ערד אויף די אזייערנע גלייזן א באוואוסטלאזע. איך האב געוואלט איר דערלאנגען נאך קלעפ, ס׳איז געוואָרן א טומל, און רוסישע זעלנער זענען געקומען צו לויפן. האב איך געבעטן ביי א זעלנער זיין מאשין־ביקס, ווייל איך מוז

די אלטע גוי׳טע דערשיסן דערפאר וואס זי האט „געשאלטן סטאלין׳ן און די רויטע ארמיי", רח״ל; האט ער איר נאך דערלאנגט מיט זיינע שטיוול און געהייסן די אנדערע מ׳זאל זי אוועקשלעפן פון דאנען.

וועו איך קום ארויף אויף די פולמאן-וואגאנען, וואו די יידן געפונען זיך, און מיינע נערוועו זענען אנגעשטרענגט און מיין בלוט קאכט אין מיר פון דער אנטיסעמיטקע וועלכע האט מיך אזוי אויפגע-רעגט מיט אירע באמערקונגען, קוק איך זיך ארום אין דעם וואגאן און דערזע, גאנצע פאמיליעס, פון קינדער ביז אלטע לייט, וויים איך נישט אויף וועלכע וועלט איך געפין זיך — זיי קומען דאס פון די דייטשע לאגערן? מוטערס מיט קינדערלעך, יונגע און עלטערע מענשען, ווי קען דאס זיין אזוינס?

באלד וועו איך געווואר אז דאס איז טאקע ריכטיג. דאס זענען אונגארישע יידן — גאנצע פאמיליעס — פון דער שטאט דעברעצין און אומגעגענט, וועלכע האבן זיך געפונען אין פאמיליע-לאגערן אין עסטרייך, און ארום וויו, וואס די דייטש׳ן, ימח שמם, האבן געהאלטן גאנצע פאמיליעס צוזאמען אונטער ציווילער אויפזיכט, כדי צו וווייזן דער וועלט, אוו אפנארן זיי, אז ס׳איז נישט אזוי ווי מ׳זאגט, „אז די לאגערן זענען קאנצענטראציע קעמפס... זעט די מוסטער לאגערן פון עסטרייך, וואו פאמיליעס לעבן צוזאמען...".

אין עטלעכע וואגאנען געפונען זיך בעלגישע און האלענדישע געפאנגענע, וועלכע פארן אהיים דורך אונגארן, וווייל דורך דייטשלאנד קען מען נישט פארן.

איך האב געהאפט אז איך וועל דאך געפינען עמיצן פון אונזער גרויסער פאמיליע, וואס איז געבליבן לעבן. און אזוי פארט מען מיט דער באן און איך קוק זיך אוים די אויגן צו געפינען עמיצן. צומארגנ׳ס אינדערפרי קומען מיר אן אין בודאפעסט.

איך קום ארויס פון דער באן און זע ווי דער באן-הויף איז צע-האקט און צעשאסן, כמעט קיין איין הויז איז גאנץ ארום דער סטאציאן. דער פארקער איז גרויס, די עלעקטרישע גאסן-באנען (ווילאמאש) פארן, די גאסן פול מיט רוסישע סאלדאטן אין יעדן ווינקעל פון די פארברענטע הייזער שטייען אויף די גאסן טישלעך מיט סחורות ווי אויף א יאריד, די פרייזן ביז׳ן זיבעטן הימל, איך וויים נישט וואס ס׳טוט זיך מיט מיר.

פון באן־הויף קומען נאך א סאך יידן קאצעטלער, מיט פעקלעך און זעק אויף די פלייצעס, א טייל נאך אין זייערע געשטרייפטע לאגער־קליידער מיט גרויסע נומערן אויף די ברוסטן פון די רעקלעך, און די פרויען נאך כמעט אהנע האר. דער טרויער אויסגעגאסן אויף יעדנ׳ס פנים. עס באגעגענט אונז א פארשטייער פון „דזשאינט", פון דער הילפס־ארגאניזאציע, ער גיט אונז אן אדרעס וואוהין מיר זאלן גיין.

איך בין אבער מיד און פארביטערט און האב נישט קיין חשק אהין צו גיין און זיך באגעגענען מיט טויזענטער לאגער־יידן, צוקוקן צו די אויסגעמאטערטע פנימ׳ער און אויסהערן זייערע אויסטערלישע איבערלעבענישן. איך טראכט נאר צו דערמאנען זיך אן אדרעס פון א באקאנטן נאענטן פריינט, אפשר האט ער געהאט מזל און געפינט זיך צווישן די געראטעוועטע, איך זאל זיך קענען אויסרופן כאטש אויף א פאר טעג, מיינע אנגעשטרענגטע נערוון, איך וועל שלאפן פיר און צוואנציג שעה נאכאנאנד צו פארגעסן אביסל וואס ס׳איז געשען. דאן וועל איך קענען טראכטן וואס צו טאן. עס באגיסט מיך א קאלטער שוויים. נאך אזעלכע שוערע און ביטערע יאר׳ן וואס מיר האבן איבערגעלעבט שטיי איך ווי אין מיטן וואסער.

איך דערמאן זיך אן אדרעס פון א וויטן קרוב, — די שוועסטער פון מיין שוואגער יחזקאל שוארץ — וועמען איך פלעג אפט באזוכן אידער איך האב געמוזט־פארלאזן בודאפעסט. איך לאז זיך גיין צו דעם טראמווייי, די עלעקטרישע גאסן־באן, מענטשן קוקן אויף מיר מיט רחמנות, מ׳מאכט מיר פלאץ אין דער באן צו זיצן, כאטש ס׳איז געפאקט, דער קאנדאקטער זעט מיין געשטעל און דערקענט פון וואנען איך קום, זאגט ער צו מיר אז איך דארף נישט צאלן, ער זאגט מיר אויך ווי איך דארף ארויסגיין צו מיין קרוב. מיינע נישט־יידישע שכנים וואס זיצן נעבן מיר רעדן צו מיר, אייגער טרייסט מיך, א צווייטער באדויערט מיין גורל; אייגער וויל נאך זיין מער העפלער ער וויל איך זאל אים זאגן דעם אדרעס און ער וועט מיך נעמען ביז צו דער טיר, ער וויסט אבער אויף זיכער אויב דאס הויז וואס איך זוך איז געבליבן גאנץ, וויל אין יענער געגענט זענען די מערסטע הייזער צעשטערט. דערווייל נעם איך שוין ווידער טראכטן אפשר איז גלייכער איך זאל גיין צום דזשאינט אידער ארומזוכן אומגליקלעכע קרובים און באקאנטע, נאר ווי מיין שכן דא אין דער באן זאגט מיר, זענדיג מיין פארביטערונג און שמוציגע קליידער, איך זאל נישט

זאָרגן אויב איך וועל נישט טרעפן אין דעם הויז וואָס איך זוך, קיינעם, וועט ער מיך נעמען צו זיך אַהיים, און איך וועל קענען זיין ביי אים אַ פּאָר טעג. דער גוי זאָגט מיר אַז ער האָט דורך דער צייט פון דער מלחמה אויסבאַהאַלטן צוויי יידישע מיידלעך וועלכע קומען נאָך אַלץ צו אים אויף באַזוך. איך דאַנק אים פאר זיין העפלעכקייט, אָבער איך פיל נישט אַז איך זאָל דאַרפן אָנקומען צו אַ נישט־ייד, נאָך אַזעלכע ליידן וואָס מיר האָבן מיטגעמאַכט.

מיר קומען צום אָדרעס וואָס איך זוך, מיין שכן, דער מיטפּאָרער, העלפט מיר מיט'ן פּעקל און מיר גייען אייניגע טריט, קומט אונז אָנטקעגן אַן עלטערע פרוי, און פרעגט מיך פון וואָנען איך קום. זי נעמט פרויס בילדער פון אירע קינדער וואָס זענען פאַרשלעפּט געוואָרן, און ווײל וויסען אויב איך דערקען זיי, אָדער וויים עפּעס וועגען זיי. זי ווייזט מיט ביטערע טרערען אויף אירע קינדער. איך נעם זי טרייסטן מיט פאַרשידענע טרייסטן אַז זיי וועלען מסתמא צוריק קומען אַזוי ווי איך. אָבער כ'קען איר, ליידער, נישט ענטפערן אויף אירע פראַגן וואָס זי ווײל נעבעך וויסן. מיט אַ שיטלן און שווייגענדיגן ענטפער לאָז איך די אַלטע פרוי און גיי וויטער לעבן דעם באַרימטן „טאַבאַק־טעמפּעל זע איך אַלע אַרומיגע הייזער צעשאָסן אויך דער טעמפּעל איז באַשעדיגט. אין מיטן פון הויף, וואו דער בלומען גאָרטן איז געווען, זע איך אַ רייע פון מאַסן־קברים און מיין באַגלייטענדיגער גוי דערציילט מיר אַז דאָ ליגן הונדערטער יידן וואָס די פאַשיסטן (די „נילאָשעס") האָבן אויסגעשאָסן בעת דער נישט־געלונגענער איבערקערעניש אין אָקטאָבער 44', וועו זיי האָבן איבערגענומען די מאַכט, האָבן זיי אַריינ־געשטופט עטלעכע טויזענט יידן אין טעמפּעל און זיי אויסגעמאַטערט מיט הונגער און קעלט ביז צום טויט, עס זעט דאָ אוים ווי אַ בית־עולם.

איך דערזע דאָס הויז וואָס איך זוך — וועשעלעני גאָס נומער פיר. דאָס הויז איז באַשעדיגט אָבער עס שטייט, און מ'וואוינט דערין. ס'קומט אַרוים פון דעם הויז אַ איד וואָס וואוינט דאָרט און איך פרעג זיך אויף דער פאַמיליע וואָס איך זוך. מיט גרוים פרייד דערהערן מיינע אויערן אַז יאָ, די פאַמיליע נייַמאַן וואוינט דאָ. איך באַדאַנק מיין באַגלייטער און לאָז זיך אַליין גיין אויף דעם דריטן שטאָק אַרויף. איך שטעל זיך פאָר די פרייד ווי אַזוי מ'וועט מיך אַרומנעמען און קושן, איך וועל זיך באַגעגענען מיט דער מאַמ'ן און די טעכטער וואָס איך פלעג אָפט פאַרברענגען צוזאַמען. צי דענקען זיי נאָך אַז איך בין צווישן

די לעבנגעבליבענע וואָס קומט פון יענער וועלט. „עס איז נישט מיין מאַמע", אַבער דאָך אַ יידישע מאַמע פון קינדער וועלכע וועט זיך פרייען מיט מיר.

איך קום אַרויף אויפֿ'ן דריטן שטאָק, און מיט אַ קלאַפּענדיג הארץ און ציטערנדיגע הענט אויף דער קליאַמקע פון דער טיר עפֿען איך פֿאַמעלעך און גיי אַריין אין פֿאַדער־צימער, ס'איז אַבער טונקעל וויל אַלע שויבן זענען אויסגעהאַקט און פֿאַרקלאַפּט מיט ברעטער, ס'איז שטיל און קיינער באַמערקט נישט אַז איך בין דאָ, איך גיי אַריין אין צימער און די פרוי ניימאַן בלייבט שטיין און קוקט מיך אַן אַבער זי דערקענט מיך נאָך נישט, און פֿלוצים שרייט זי אויס, שמעון! שמעון! — יאָ, איך בין דאָס, אַ לעבעדיגער...

איך קוק אַן די אַרעמע מאַמע נישט צו דערקענען שטאַרק געעלטערט, ווי נאָך אַ שוועכע קרענק... און מיט אַ טרויעריגער שטימע הויבט זי אָן צו דערציילן ווער ס'איז דאָ פון דער משפּחה און ווען ס'איז געלונגען זיך אויסבאַהאַלטן מיט גוי'שע פּאַפּירן. מיין שוואָגער יחזקאל שווארץ איז מיט פּינקטלעכקייט אַהיימגעקומען פון מאַטהאָזן. איר מאַן ווען באַלד אַהיים קומען, ער האָט אַ סאָך איבער־געלעבט, ער איז געווען פֿאַרשפּאַרט אין תפיסה, און על פּי נס האָט ער זיך גערעטעוועט פון פֿאַרשלעפּט ווערן אין קאַצעט, אירע דריי זון אין עלטער פון 12, 20 און 23 יאָר האָבן זיך אויך גערעטעוועט. מיט ביטערע טרערען אין די אויגן דערציילט זי מיר דעם גורל פון אירע צוויי טעכטער — איינע 15 און די אַנדערע 18 יאָר אַלט — וועלכע זענען אומגעקומען אין דעם יידישן סאַנאַטאָריום מיט אַלע איבריגע קרבנות, וואָס מ'האָט געמיינט אַז ס'איז אַ זיכער פּלאַץ דאָרט צו אַרבעטן אַלס קראַנקן־שוועסטער — „מיינע אומשולדיגע קינדער" — האָט זי זיך שטאַרק צעווייַנט.

איך וויים שוין נישט ווי אַזוי צו עפענען מיין מויל — אַדער זיך פרייען מיט די ביסל געבליבענע, אַדער וויינען נאָך די אומגעקומענע, — דאָס הארץ איז ווי אַ שטיין, איך קוק אַן די פרוי, די מאַמע, עס באַרירט מיך שוין נישט דאָס געווויין פון אַ מאַמע'ן נאָך צוויי קינדער. אויף אַזאַ ביטערן ברוך הבא האָב איך זיך נישט געריכט וואָס קען איך שוין דערציילן און פֿאַר וועמען...

דערווייל קומט דער מאַן און זיין יינגסטער זון, אויך מיין שוואָגער יחזקאל, ער זעט נעבעך אויס ווי פון קבר ארוים רח"ל, בלייך

ווי די וואנט, זיין הויכער דערער קערפער און פנים ווי פון א מת... מיר צעקושן זיך און איך נעם צוזאמען אלע מיינע כוחות און וועך א ביסל לוסטיגער. איך דערצייל אייניגע שטוינענדע עפיזאדן ווי אזוי איך האב אפגענארט די דייטשן, ס'ווערט אביסל פריילעכער און איך מאך יעדן לאכן. די פרוי גיט א זאג: שמעון, פאר דיר האבן מיר זיך נישט וואס צו זארגן, דו האסט זיכער אין דיין פעקל מיט געברענגט א גרויסן אוצר פון גאלד און בריליאנטן וואס דו האסט צוגענומען פון די דייטשען. מען דארף האבן א סאך געלט, ווייל אלעס איז טייער, דאס ביסל שפייז קען מען גארנישט באצאלן, און פון דער שטיצע וואס מ'קריגט קען מען נישט צו זיך קומען.

איך וויים אבער פון וואס מיין פעקל באשטייט: פון א פאר אלטע הויזן און אביסל אלטע וועש, ווייל די גוטע זאכן האבן די רוסן צוגענומען, זיי האבן געזוכט אוצרות אין מיין פעקל, מיינע לעדערנע שטיוול און לעדערנעם מאנטל האבן זיי פון מיר אראפגעשלעפט, א פאר פעקלעך סיגארעטן האבן זיי ארויסגעשלעפט פון מיין פעקל און אזוי בין איך געבליבן בלויז מיט א ביסל שמאטעס.

איך האב עפעס געגעסן און זיך געלייגט שלאפן. און כ'בין געשלאפן פון צוויי אזייגער נאכמיטאג ביז דעם אנדערן טאג מיטאג-צייט. כ'בין אויפגעשטאנען זיך ארומגעוואשן און געטוישט די וועש פון מיין פעקל, אפגעפוצט מיין אנצוג און זיך געלאזט גיין צו דער הילפס-ארגאניזאציע.

פונדערווייטנס דערקענט זיך שוין די פארשידענע אויפשריפטן מיט הונדערטער מענטשן ארום דער געביידע. וועגענער מיט פערד ברענגען פרישע פליטים פון דער באן. עס באפאלן מיך אלטע באקאנטע פנימ'ער און חברים, וועלכע דרייען זיך ארום. זיי ווארטן זוכן און האפן צו געפונען קרובים און נאענטע. איך טרעף חברים פון מונקאטש, מ'פרייד זיך, מ'קושט זיך און מיט טרערען אין די אויגן. מ'גיט מיר איבער גרוסן פון מונקאטש, ס'איז נישטא דארט וואס צו זוכן, סיידן איך וויים וואו מען האט באהאלטן עפעס ווערט-זאכן. אויך אז גויים ווינענן אין אונזער הויז. די רוסן און די דארטיגע באפעלקערונג האבן שוין אויסגעגראבן און איבערגעדרייט אלע אידישע הייזער און געדטנער ווי נאר זיי האבן געהאט א שפור עפעס צו טרעפן.

יונגע רוסן און אוקראינער, די נעכטיגע באנדיטן, האבן די ממשלה אין אונזער שטאט. מיך איבערראשט נישט די אלע נייעסטע-

באריכטן פון די היים־שטאט. איך האָב שוין קיינמאל נישט געזען אזא „באפרייער“... און קיינע גרויסע פארמעגנס האָבן מיינע עלטערן נישט געהאט צו באגראבן, און אויב עפעס האָבן זיי יא באהאלטן, וויים איך נישט וואו, און קען נישט ווייטער בעת די דעפארטאציע בין איך שוין נישט געווען אינדערהיים. וואָס איך האָב יא געוואלט זייער שטארק געפונען, איז די כתבים, די כתבי יד חדושי תורה פון מיין טאטן ע"ה, הי"ד, וואָס ער האָט מיר געהייסן דרוקן לאחר מוע"ש. אזוי ווי א גויע וואוינט שוין דארטן ביי אונז אין דער דירה, האָב איך שוין מער נישט וואָס צו זוכען אין מונקאטש.

וואָס איך וויל איצט איז, הערן א גוטע בשורה, אז עמיצער פון מיינע שוועסטער זענען צווישן די לעבנגעבליבענע. מיינע חברים קענען נישט פארשטיין ווי אזוי איך האָב זיך געלאזט פארשלעפן ביז קיין דייטשלאנד און איך האָב זיך נישט ארויסגעדרייט פון זייערע הענט ביז דער לעצטער מינוט און נאר צוגעווארט ביז'ן סוף פון דער מלחמה צו קענען אהיים קומען. זיי האָבן שוין פולע טאשן מיט געלט. זיי האָבן שוין אויסגערויבט געשעפטן צוזאמען מיט די רוסן און געמאכט א פארמעגן. איך נעם איין חרפות און בושות, ווייל איך מוז אנקומען צום דזשאינט פאר א ביסל הילף.

איך קום ארויס אין א גרויסן זאל וואָס איז פול מיט טישן און שרייב־מאשינען. איך שטעל זיך אין א רייע, און דערקען ביים שרייב־טיש דעם מאן מיט וועלכן מיר האָבן צוזאמענגעארבעט אין זיבן־בירגען אין איין קאמפאני ביי די באן־ליניעס. ער איז געשיקטער, אים איז געלונגען באפרייט צו ווערן נאָך אין 44טן יאָר דורך די רו־מענער. דער שרייבער ווייל מיך צוערשט נישט רעגיסטרירן און גיט מיך א פרעג: „וויפיל מאָל האָסטו זיך שוין רעגיסטרירט? און אין וויפל שטעט האָסטו שוין געזומען געלט?“ ער קען נישט פארשטיין ווי אזוי איך קום ערשט איצט פון דייטשלאנד, ווייל די גרעסטע טייל פון די וואָס מיר האָבן צוזאמען געארבעט זענען שוין לאנג אינדערהיים. ער וויסט דאָך אז איך בין אויך געווען צווישן די וואָס זענען ארויס־געפאלן צווישן די געפאנגענע און גלייך באפרייט געווארן. מיט שווערע מי געלינגט מיר אים צו איבערצייגן, וואָס ער האָט נישט געוואוסט, אז מיך האָט מען נאָך געזומען צו די זעלבער מיט נאָך אנדערע דרייסיג מאן פון אונזער קאמפאני. ער נעמט מיך רעגיסטרירן. און ווען ער ווייל אנשרייבן מיין נאָמען ווי ער האָט געוואוסט און יעדער איינער אין דער

קאמפאני אלס דער סאניטאר וויל איך האָב געהאט א פאלשן נאמען אויף נישט ריכטיגע פאפירן, וואס איך האָב געהאט זייט איך האָב פארלאזט מונקאטש.

וועז איך זאג אים אז דאס איז א פאלשער נאמען, אוז מיין ריכטיגער נאמען איז שמעון דייטש, וועלט ער אויף מיר בייז אוז שרייט: „וויפיל פאלשע נעמען האסטו"! ס'האט מיר געגומען צייט אוז דאקומענטן מיט בילדער אוז אלע פערזענלעכע פרייגט, ביז ער האט אנגענומען די פאקטן פוז מיין דייטש'ן אויסווייז פוז עסטרייך מיט'ן דייטש'ן נאמען פאַוויטש יאהאן, אוז אזוי ארום האט ער באקומען רחמנות אויף מיר אוז מיר פארשריבן אלעם ווי: אונטערוועש, א נייעם אנצוג אוז טאשן גאלט.

איך פיל זיך אומבאהאלפן. מיינע נערוועז זענען מיד. איך האָב נישט פאר מיר אזעלכע נאענטע, פאר וועמען איך זאל קענען אויסרעדן מיין שווער־הארץ. ווי אזוי הויבט מען אן א נייי לעבן? איך נעם זיך פאר איך וועל זוכן די ערשטע געלעגענהייט צו פארן קיין ארץ ישראל.

וועז איך קום צוריק אין מיין קוואַרטיר אוז זע פאר מיר וויידער די פארביטערטע אוז מרה־שחורה'דיגע פנימ'ער אוז די טונקעלע צימערז מיט די פארהאקטע פענסטער, האט דאס אלעם נאך שווערער געמאכט מיין געמיט, האָב איך פרובירט צו מאכן א ביסל פרייליכער די געמיטער. מאכן זיי חוזק פוז מיר אוז זאגן מיר אז איך בין דער אלטער שמעון, דער לוסטיגער, ווי גארנישט האט פאסירט. נאך עטלעכע טעג ביי מיינע באקאנטע, אוז דאס שטיין אין דער רייע פאר עסן אין די פאלקס־קיך, דאס אומריינע בעט ווי די רויטע קריכענדיגע („רויטע יידעלעך") זענען געווען ווי חמרים, מיט וואס די שטאט בודאפעסט איז געבענשט, אוז נאך דערצו אין א צייט וועז קיין געהעריגע מיטלען צום רייניגען איז נישט געווען צו קריגען. אין די גאסן ליגען נאך נישט־עקספלאדירטע באמבעס, אוז דאס איבערפאלן פוז רוסישע זעלנער אויף צווילינ מענטשן איבערהויפט וועז די נאכט פאלט־צו... — פוז דער שטאט מוז איך ווועק.

איך זעץ זיך אריין אין א באן מיט נאך פליטים אוז מיר פארן קיין רומעניע. ווי דאס לעבן איז געווען פיל נארמאלער, וויל די מלחמה האט זיך דארט שוין געהאט געענדיגט לאנג צוריק. בין איך אנגעקומען אין דער שטאט אראד. ביי דעם באנהויף שטייען צוויי יידישע פאליציי,

זיי דערקענען אויף מיר און אויף מיין פעקל וועט איך בין. זיי שטעלן מיר א פאר פראגן צו מאכן זיכער וועט איך בין, אויב כ׳בין נישט קיין דייטשער „עס־עס־מאן", וואס זיי אנטלויפן און באהאלטן זיך אויס אונטערן מאנטל פון יידישע פליטים. אין פראד איז זעהר היימיש, דא זענען אלע יידן ניצול געווארן און עס זענען דא א סאך פליטים. פון באנהויף פירט מען מיך אין דער הילפס־קאמיטע, וואו איך זע מער־ווייניגער שיין איינגעארדענטע צימערן, מ׳גיט געהעריגע מאלצייטן. מ׳זאגט מיר אז כ׳קען דא פארבלייבן ווי לאנג איך וויל, נאר איך טאר נישט מאכן קיין שווארצע געשעפטן אדער האנדלן מיט נישט כשר׳ע סחורות. מ׳פריידט זיך דא מיט די נייע געסט. מ׳האט דא די געלעגנ־היט זיך אויסצורוען, אבער ליידער געפין איך אוים אז די קיך איז נישט אפגעהיטן און מ׳קאכט אום שבת, ממילא קען איך זיך דא נישט אויפהאלטן. איך לאז זיך גיין צו דער שוהל און זע דארט א גרוים הייפעל מענטשן ארום די שוהל, אזוי ווי אין מונקאטש אנהויב זמן, ווען מען האט געזוכט דונגען מלמדים פאר די דארפישע יידן. ווי ווי אומבאמערקט נעמט מיך ארום מיינער א געוועזענער שכן פון מונקאטש, זאנווייל ראזענבערג ר׳ מרדכי געלב׳ס אייידעם, וואס מיר האבן זיך געהאלטן זייער נאנט נאך פון דער היים. ער גיט מיך גלייך א פרעג: „האסטו זיך שוין געטראפן מיט דיינע צוויי שוועסטערס?" איך וועט זייער איבערראשט פון דער נייעס. איך דערצייל אים אז איך בין נאר וואס אהיימגעקומען פון גיהנום און כ׳האב נאך ביז היינט פון קיינעם נישט געהערט די גוטע נייעס. ער דערציילט מיר, אז ער פארט אפט קיין בוקארעסט, וויל דארט איז די צענטראלע פון אלע פליטים, און די ערשטע זאך וואס ער וויל איז, אויסצוגעפינען ווער ס׳איז פארבליבן פון היימישע. און פון פארלאסליכע אינפארמאציע האט ער אויסגעפונען, אז צוויי פון מיינע געשוויסטער זענען צווישן די באפרייטע, נאר אזוי ווי איינע איז נישט געווען באלד נאך דער באפרי־אונג אין בעסטן געזונט צושטאנד, האבן זיי געדארפט פארבלייבן א ווייל לענגער ביז זי וועט קומען צו זיך און אנזאמלען אביסל כוח זיך צו לאזן אין וועג ארויין. ער פרעגט מיך ווי איך האב מיינע ביסל זאכן. איך דערצייל אים אז איך קום נאר וואס פון בודאפעסט, און אז מיין קווארטיר איז אין דער יידישער קאמיטע.

— אין דער קאמיטע זאגט ער מיט שטוינונג? ניין!

דו קום מיט מיר און זארג זיך נישט אלעם וועט שוין זיין גוט.

ביז היינט האָב איך זיך נאָך נישט געטראָפן מיט אזא נאַענטן פריינט. ער זאָגט מיר:

— איך וועל דיר שוין אלעם באזארגן, מיט וואָס איך קען נאָר. טרערען לאָזן זיך פון מיינע אויגן, דאָס איז דאָס ערשטע טרייסט־וואָרט וואָס איך הער זינט נאָך דער מלחמה, ער רעדט דאָך ווי אן אייגענער ברודער — ס׳זעט אוים אז עס איז דאָך נאָך נישט עק וועלט. ער נעמט מיך אין זיין קוואַרטיר נישט וויט פון דער שוהל, ביים שמש פון דער שוהל מיט׳ן נאָמען ר׳ שמשון, איך זע דאָס ערשטע מאָל פאַר מיינע אויגען א היימישן און א טייערען שמייכעל פון יידישע עלטערן, וואָס איך האָב שוין לאַנג פארגעסן. זאָנווען זאָגט דעם שמש וועד איך בין, ער שטעלט מיך פאָר: — ער, דער יונגערמאַן, איז מיינער א שכן פון דער היים און א זון פון א גרויסן ערלעכען ייִד וואָס נאָר איינצעלנע האָבן זיך געפונען אין דער שטאָט מונקאַטש, איך וויל אים האָבן פאַר מיין גאַסט. די פרוי ענטפערט אז נין! מיר וויליען האָבן די מצוה! ער וועט זיין אונזער גאַסט. און זי וויזט מיר גלייך־אן צו א ריין ציטער, פלאַץ איז דאָ געווג. די קינדער זייערע זענען שוועק קיין ארץ ישראל נאָך באַציטענס. ביי אונז וועט איר זיין אן אנגענעמער גאַסט. איך לאָז זיך לאַנג נישט בעטן. זאָנווייל קומט מיט מיר צו דער הילפס־אָרגאַניזאַציע, און ער העלפט מיר ברענגען מיינע זאכן. מיר זעצן זיך צום טיש ביי א טעפעל קאַווע. איך קען זיך נישט צוריקהאַלטן פון דערציילן ווי אזוי איך האָב איבערגעלעבט די מלחמה, וויל ס׳דריקט מיך ביים הארצן און כ׳מוז עס אַרויסגעבן. דאָס עלטערע פאָרל הערן זיך צו יעדן וואָרט מיט גרויס אינטערעס, ווי זייער אייגן קינד וואָלט זיי דערציילט אן איבערלעבונג. זיי פילן־מיט מיט מיר וואָס איך בין אהורך, וויל דאָס האָבן זיי נאָך פון קיינעם נישט געהערט — צו לעבן ווי א דייטש און דאָרט זיך ראַטעווען... מיר, זאָגט די פרוי, האָבן דאָ אין אראָד נאָר איבערגעלעבט א שרעק וועג דאָס אונגאַרישע מיליטער האָט פאַרנומען די שטאָט, און האָבן זיך דאָ געפונען נאָר אייניגע טעג. ס׳האָט שוין אזוי געהייסען אז זיי גייען צוזאַמענשלעפן אלע יידן און זיי פאַר׳סמ׳ען, השי״ת האָט אָבער געהאָלפן, וואָס די רוסן און רומענער האָבן זיי שנעל אַרויסגעטריבן, זיי האָבן זיך שנעל אָפּגעטראָגן, און די שטאָט און כמעט אלע יידן זענען געבליבן אויסער א פאָר איינצעלנע יידן, און פליטים וואָס האָבן זיך געראַטעוועט אַרי־

בער די אונגארישע גרענץ וועז די דייטש'ן זענען אריין אוז באזעצט אונגארן, האבן זיך אויך געראטעוועט.

דערווייל רוקט זיך דער זייגער אוז עס ווערט צייט צו גיין אין שוהל דאוונען מנחה אוז מעריב. איך קום אין שוהל אריין, זעה איך אז זי איז פול געפאקט מיט היימישע יידן, יידן מיט בערד אוז פיאות. ס'ווערט מיר ליכטיג פאר די אויגן. די וועלט איז דאך נישט אונטער־געגאנגען. הייסט עס אז מיר האבן די מלחמה יא געוווּנען. דער רשע ימח שמו וזכרו האט זיינם נישט אויסגעפיהרט. ווי הייליג איז אונזער תורה וואס האט אונז געלערנט „ויחץ את העם... לשני מחנות". אונזער פאטער יעקב האט צוטיילט זיינע קינדער, אזוי אז זיי זאלן נישט זיין אלע אויף איין פלאץ, כדי אז אויב עשו וועט שלאגן איין טייל פון זיי, זאלן די אנדערע טיילן זיך קענען ראטעוווּנען. אוז דא זעה איך טאקע די מחנה וואס האט זיך געראטעוועט, קיין ע"ה, אזא שיינער יידישער קבוץ איז געבליבען. דאס יידישע פאלק איז חי וקים. מיין הארץ וואס איז שוין געווּען פארשטיינערט ווערט וויכער אוז די טרערען גיסן זיך פון מיינע אויגן. איך זעה פאר מיר דאס בילד פון מונקאטש, דאס בית המדרש, מיין טאטע שטייט ביים פענסטער נעבען ארון הקודש אוז דאוונט שמונה עשרה, אוז קוים ווי ער באוועגט מיט זיין קערפער אוז טרערען פאלן פון זיינע אויגן אויפ'ן בלעטל פון סדור.

ביינאכט נאכ'ן דאוונען זיץ איך ווידער ביים טיש מיט דעם עלטערן פאר. הגם איך בין געווּען זייער מיד פון דער רייזע, דאך האב איך גארנישט קיין חשק צו גיין שלאפן. איך ווייל נאר רעדן אוז דערציילען אוז וואס מער אויסגיסן מיין שווער הארץ אוז געמיט אוז וואס איך האב דורכגעלעבט. עס דוכט זיך מיר אז דא זיצט מיין מאמע ביים טיש אוז איך דערציל פאר מיינע עלטערן, וואס זענען צו מיר נאנט. דערווייל קומט אן מיין חבר זאנוול אוז מיט הארציגן שמייכל נעמט ער ארוים פון טאש א פאק מיט טויזענטער רומענישע באנקנאטן אוז דערלאנגט זיי מיר, זאגענדיג: דאס איז דיין היינטיגער פארדינסט; דערשרעק זיך נישט, ס'זענען נישט די טויזענטער פון אמאל, דאס איז נאר א פאר דאלאר אין אמעריקאנער גילד. וועז מען דארף עפעס קויפן, צאלט מען מיט טויזענטער. דא רעדט מען פון „רעדלעך". א רעדל איז א מיליאן רומענישע ליי. איך האלט שוין ביים צווייטן רעדל. פאר היגע מענשן וואס האבן דא זייערע היימען איז דאס א סאך געלד, פאר

אונז אבער מיינט דאס גארנישט, און מען קען דאס אויך זייער לייכט פארלירן. איך האף — זאגט מיר מיין חבר, אז דו וועסט זיך אביסל אומקוקן און אין א צוויי וואכן וועסטו אויך ווערן א פאלנער סוחר; הגם ס'איז שוין אביסל שפעט, אבער אז מען איז געשיקט, קען מען נאך פיל אויפטוען. דו וועסט דיך קענען פארשטענדיגן מיט די רוסישע זעלנער, און קויפן פון זיי וואס ס'לאזט זיך, אלערליי באנקנאטן, זייגער-לער, גאלד-טיקלער, פאטאגראף-אפאראטן און קליידונג. אז מען טרעפט די ריכטיגע זעלנער וואס פארן איבער די גרעניצן, און זענען פאר-לעסלעך, דאס היסט וואס זוכן נישט צו רויבן, קען מען איינס צוויי מאכן א מיאנטעק.

הגם איך האב געהאט באשלאסן אויסצומיידן די טרפה'נע מסחרים, דערמאן איך זיך אבער אין מיינע צוויי שוועסטער וואס איך האף אין קורצן צו טרעפן, און איך פיל זיך פארנטוואָרטלעך זיי צו העלפן. זיי קומען נעבעך צוריק פארמאטערטע און אפגעריסענע, ווייל איך זיין ביכולת אויסצושטרעקן צו זיי א ברודערלעכע האנד מיט א פולע טאש, און זיי קויפן פון שענסטן און פון בעסטן, שאפן זיי א היים, אז זיי זאלן זיך נישט דארפן ארום וואלגערן ביי די הילפס-ארגאניזאציעס. איך האב נישט געהאט קיין היים, זאלן מיינע שוועס-טער יא האבן א היים און זאלן זיי זיך פרייען. רעד איך ארוים מיט א טיפן זיפץ פון מיין הארץ. די פרוי רייך באמערקט מיין טיפן קרעכץ און זי הויבט מיך אן צו טריייסטן, זאגענדיג אז איך בין נישט אליין, אז מיר האבן א גרויסן באשעפער. איך זאג איר וואס מיך דורקט אז מיין הארץ איז פול מיט פרייד, ווייל ערשט היינט האב איך זיך דער-וואוסט אז צוויי פון מיינע שוועסטער לעבן, און אז איך ווייל נישט אז זיי זאלן זיך דארפן ארום וואלגערן, ווייל קיין מונקאטש וועלן זיי נישט צוריק פארן; מיר האבן מער נישט דארט וואס צו זוכן. נישט געזארגט — זאגט די פרוי, מיר האבן נאך פלאץ פאר אייערע צוויי שוועסטער, און מיר וועלן זיי פירן צו דער חופה, מ'דארף האפן פארן בעסטן און זיך באהויבן נאך א זעלכע שווערע איבערלעבונגען און אנהויבן דענקען ווי נארמאלע מענטשן. לייגט אייך שלאפן, ס'איז שוין צוויי א זייגער ביינאכט. איך האב אבער נישט געקענט צו מאכן קיין אויג. מיינע געדאנקן זענען געווען מיט מיינע צוויי שוועסטער ערגעץ וואו אין דייטשלאנד. ארימע קינדער! וואס זענען זיי אדורך? ווי אזוי האבן זיי דאס געקענט איבערטראגן הונגער און קעלט און שווערע

ארבעט? די שוואכסטע אין דער משפחה האבן איבערגעלעבט. זיי האבן נישט געוואלט קומען קיין בודאפעסט וועו ס'איז דארט געווען דאס געטא, האב איך געשיקט נאך זיי קיין מונקאטש א גוי'שע נוירס מיט פאפירן אז זיי זאלן קענען בלייבן אין יידישן סאנאטאריום, אבער זיי האבן נישט געוואלט איבערלאזן די עלטערן. און וואס וואלט געשען וועו זיי קומען קיין בודאפעסט, זעה איך אז וועמען ס'איז געווען באשערט צו לעבן, דער איז אפילו פון קאלעך-אויוון ארוים לעבעדיג. פון צען געשווויסטער זענען מיר נאר דריי געבליבן. און וועו ווייסט וואס איך דארף נאך דורכלעבן? מיר האבן זיך פארגעשטעלט אז וועו מ'וועט איבערלעבן, וועט מען נישט דארפן זארגן פאר א היים, אז מ'וועט אונז טראגן אויף די הענד. נאר אלעס איז חלומות. מ'איז ווידער נע ונד, מען מוז שמוגלען גרעניצן, אנקומען צו פרעמדע נאך א שטיקל ברויט, מ'מוז זוכן רחמנות אדער א טרייסט וואר". איך האב דערווייל שוין פארגעסן וואס איך מיר א סאך מאל געווונטשן אין דער צייט פון קריג צו האבן ברויט און וואסער און פריי צו זיין, נישט מורא האבן יעדן מינוט פארן טויט. זאל איך נאר אויסלאפן, אביסל פאר-געסן, מארגן איז ווידער א טאג.

נאך אייניגע טעג זיין אין אראד האב איך מיך געזומען צום האנדעל מיט די רוסישע זעלנער. דער שמש ר' שמשון רייך און זאנוול האבן מיר אויסגעליגן א גרעסערע סומע געלד, און אין גאס האב איך זיך אויסגעלערנט וואס מען דארף קויפן און וואו צו פארקויפן. צוביסלעך האבן זיך מיינע געדאנקען באהוהיגט, און זענען געווארן די זעלבע ווי אלעמענס, צו טראכטן ווי אזוי צו פארדינען, און וואס מער און וואס שנעלער איז אלץ געזונטער. איך האב יעדן טאג געציילט וויפיל ס'פעלט נאך צו א „רעדל". איך האב געטראכט, איך וועל זיין געשיקט וועל איך נאך איבעריאגן די אנדערע. די ארבעט איז ריזיקאליש, מען דארף זיך היטן פאר די רומענישע געהיים-אגענטן און אויך פאר די רוסישע זעלנער, זיי זאלן נישט ערגעץ פארפירן און אלעס צונעמען, ווי עס טרעפט זייער אפט מיט אנדערע מענטשן. נאר וואס קען שוין געשען אין פארגלייך מיט דעם וואס מען האט דורכגעמאכט? וואס קען שוין זיין? יא געהאט נישט געהאט, כאפ ארויין וואס ס'לאזט זיך.

דערווייל גייען דורך די טעג און איך האב מיך נאך אלץ נישט געקענט פארשטענדיגן מיט מיינע צוויי שוועסטער. ס'איז מיר אונ-מעגלעך אויסצוגעפונען וואו זיי געפינען זיך. אפשר זענען זיי פארבליבן

אין דייטשלאנד, אזוי ווי א סאך אנדערע וואס האבן שוין נישט געוואלט צוריק גיין אין די אלטע היימען, און זיי ווילן פון דארט זיך באמיען צו עמיגרירן, און אפשר זענען זיי אין טשעכן, פראג, ווי א סאך יידן פון קארפאטן־רוסלאנד זענען פארבליבן. דער איינציגער אויסוועג איז צו פארן קיין בודאפעסט, און פון דארט קיין פראג אדער קיין בוקארעשט ווי די צענטראלע הילפס־ארגאניזאציע געפינט זיך. דארטן קומען זיך צוזאמען אלע טשעכישע יידן פון די קארפאטן, זיי נעמען די ערשטע חילף פון דזשאינט דארט געפינט זיך אויך דער רויטער קרייץ דורך וועלכן מ׳קען זיך פארבונדן מיט דער גאנצער וועלט. פון בוקארעשט קען מען אויך לייכטער פארן קיין ארץ ישראל. איך האב באשלאסן צו פארן קיין בוקארעשט. קודם כל וועל איך נעמען די פאר טויזענט ליי וואס יעדער ייד באקומט וועז ער קומט אהיים פון דייטשלאנד. אויך געפינט זיך דארט א טשעכישער קאנסולאט אנגעפירט פון היימישע יידן, און זיי גיבן יעדן געלט צו קויפן א פאר נייע שיך. שפעזן דארף מען דאך נישט צאלן, ווייל אלס פליט וואס קומט פון לאגער אהיים דארף איך נישט צאלן, נאר ווייזן מיין דאקומענט אלס פליט, איך וועל עס שוין אזוי פארריכטן אז איך וועל קענען ווייטער פארן קיין רומענ־יען. צייט האב איך גענוג און אין בוקארעשט וועל איך קויפן פאר די פאר טויזנט ליי סחורה, ציגארעטן אדער שוועבעלעך, ווייל אין בוקא־רעשט קאסט עס ביליגער. מען קען אויך אין בוקארעשט א ביסל צו־האנדלן, און וואס שוועדער מיין טאש וועט זיין אלץ גרינגער וועט זיין אויף מיין הארץ.

בין איך שוין אין דער הויפטשטאט פון רומעניען — בוקארעשט. גלייך זונטאג דעם ערשטן טאג האב איך אויסגעפונען פון אייניגע פרויען וואס האבן געזעהן מיינע שוועסטער'ן און זענען געווען צוזאמען מיט זיי אין די לאגערן. די פרויען האבן פארלאזט דייטשלאנד באלד נאך דעם ווי די אמעריקאנער ארמיי האט זיי באפרייט. נאר מיינע שוועסטער'ן זענען נאך פארבליבן ווייל איינע איז קראנק געווארן נאכן באפרייען, ווארשיינלעך זענען זיי שוין אויפן וועג קיין פראג. איך האב זיך זייער געפרייט מיט דער ידיעה און איך בין געווען זיכער אז מיינע שוועסטער'ן וועלען זיך זייער פרייען און פילן גליקליך. זאל איך מיך נאר קענען וואס שנעלער פארשטענדיגן מיט זיי.

אין בוקארעשט ביי דער הילפס־ארגאניזאציע איז שוין נישט אזוי לייכט צו באקומען די פאר ליי. טויזנטער פליטים פארן אהין און

צוריק און זענען שוין געווען עטלעכע מאל, גיבן זיי אן פארשידענע נעמען. איינצעלנע קומען פון די לאגערן אין פוילן און פארן ביז זיי דערשלאגן זיך קיין רומעניען. און די וואס האבן טעטואירטע נומערן אויף די ארעמס זענען די גרעסטע מיוחסים. פאר זיי זענען אלע טירן אפן. זיי באקומען אויסגעצאלט די גאנצע סומע, אויך שיך און גוטע קליידער און וועש, ווייל זיי קענען נישט אויסנארן, ווייל זיי האבן די נומערן אויף די ארעמס. טייל פליטים זענען שוין געווען אין זייערע היימען און האבן דארט גארנישט געטראפן, ברענגען זיי מיט זייערע געשטרייפטע לאגער־קליידער מיט די נומערן. די אנדערע, ווי איך למשל, מוזן זיך אויסלערנען פארשידענע ליגנ'ס וועגן דעם פון וואנען מ'איז און פארוואס מען קומט קיין בוקארעשט, מען מוז פארבלייבן עטלעכע וואכן, עסן אין דער קיך פון הילפס־קאמיטעט און שטייען אין די רייען, און מען באקומט די העלפט פון דעם גלעד וואס מ'פלעגט פריער באקומען, און טאמער ווייל מען זיך נישט ארומוואלגערן מוז מען דאס גאנצע גלעד וואס מען באקומט, דערווייל אויפעסן. איך האב זיך געטראפן מיט הונדערטער לאנדסלייט, געהאט א ביסל גלעד אין מיין טאש, גלאזט זיך ווייל גיין, געגאנגען אין די קינאס און טעט־טערס, געגעסן א סאך מאמאליגע אין די שמוציגע רומענישע רעסטא־ראנען. ברויט איז געווען שווער צו באקומען, און נאר פאר גוט גלעד, וואס איך האב זיך נישט געקענט ערלויבן, און מאמאליגע איז געווען ענוג. שבת האב איך געגעסן אין דער אגודה־קיך און געהערט מאכן קידוש. ווי נאר איך האב געהאט די ערשטע גלעגענהייט, האב איך געשיקט א בריף־טעלעגראמע צו מיינע קרובים קיין אמעריקא דורך דעם רויטן־קרייץ אז איך לעב. מיט מיינע שוועסטער איז נישט געווען קיין מעגליכקייט זיך צו פארשטענדיגן און זיי מודיע זיין אז איך לעב.

אין דער צוישנצייט האב איך געטוישט מיין קווארטיר. אבער באלד אין דער פרי ווי איך האב זיך אנגעטאן האב איך דערזעהן אז איבערנאכט האבן זיך אומגעוווינשענע געסט ארייגעכאפט אין מיינע קליידער, גרויסע ווי די נעגעל פון מיינע פינגער. דאס האט מיך זייער פארדראסן, ווייל איך האב זיך דורך דער גאנצער צייט פון קריג זייער געהיטן, און דא אין רומעניען האבן זיי מיך געפאקט. ווי נאר די געשעפטן האבן זיך געעפענט, האב איך געקויפט אנדערע קליידער, געגאנגען צום הילפס־קאמיטעט, געזומען א באד, און נאכמיטאג האב איך פארלאזט די רומענישע הויפטשטאט מיט דעם שנעל־צוג. איך האב

שוין געהאט א טשעכישע לעגיטימאציע מיט מיין פאטאגראף וואס האט אויסגעזען ווי א פאספארט. די רומענער האבן דאס נישט גענומען לעזען, האבן זיי מיך ארויפגעלאזט אויף דער באהן אין די וואגאנען וואס זענען געווען ספעציעל רעזערווירט פאר גרויסע געקליבענע לייט. איידער די נאכט איז צוגעפאלן, האט דער עקספרעס־צוג געירט פון בוקארעשט. איך קוק זיך ארום דער גאנצער צוג איז שוין באזעצט, מערסטנ׳ס מיט רומענישע און רוסישע אפיצירן און זעלנער. עס וועט אויסקומען צו שטיין אויף די פים די גאנצע נאכט. איך דריי זיך פון איין וואגאן צום צווייטן און זעה ווי א רוסישער זעלנער קוקט זיך אויך ארום און זוכט א פלאץ. רוק איך זיך צו נענטער צו אים און פרעג אים וואס ער ווארט, מיר האבן געוווענען די מלחמה און איך וויל אויך זיצן. איך ווייז אים אן גלייך נעבען פענסטער ווי צווויי רומענישע אפיצירן זיצן. דאס איז זייער א גוטער פלאץ — זאג איך אים. מיר גייען ביידע צו צו די אפיצירן און ווייזן זיי אן מיט די הענד און מיר זאגן זיי העפלעך אין רוסיש, זיי זאלן מוחל זיין און זיך אויפהויבן. זיי האבן באלד נישט געוואלט פארשטיין וואס מיר מיינען. רוסיש האבן זיי נישט פארשטאנען. מיין זעלנער האט געטאן א פראל־אויף די פענסטער און האט זיי ביידע אנגעכאפט ביים קאלנער, אזוי ווי זיי ארוים צו ווארפן. די צוויי אפיצירן זענען שנעל ארויסגעלאפן, שרייענ־דיג: קאנדוקטאר! מיר האבן זיך געזעצט. דער קאנדוקטאר איז געקומען צו לויפן און געוואלדעוועט אויף רומעניש, אנגעוויזן אויף די רעזעווירטע נומערן, דאס זענען געווארן, וואס מיר האבן פארטריבן פון די פלעצער — האט ער געזאגט. מיר האבן זיך אויסגעלאכט און די איבריגע רוסישע אפיצירן האבן מיטגעלאכט. מיין טאוואריששט האט ארויסגענומען פון זיין טאש א פלעשעל וואדקא און גענומען צום מויל און מיר האט ער אויך דערלאנגט און מיר האבן געטרונקען לחיים, און יעדעם מאל וואס ער האט געטרונקען האב איך אויך געמוזט טרונקען מיין הארץ האט זיך אין מיר פארקלעמט און מיין קאפ איז געוואקסן ווי שטאל פון דעם שטינקענדיגן בראנפן. מיר האבן אנגעהויבן זינגען רוסישע זמירות, נאר מען האט אונז געהייסן פארמאכן די מיילער, ווייל מען ווייל שלאפן.

איך בין טאקע די גאנצע נאכט געשלאפן ווי א טויטער. ארום ניין א זייגער אין דער פרי שטעלט זיך אפ דער צוג. מיר זענען אין טעמעשוואר. איך דערזעה דורכן פענסטער ווי א גרופע יידן מיט זייערע

לאגער־פעקלעך ווילן ארויף אויפן צוג נאר מען לאזט זיי נישט. איך פרעג זיי פון וואנען זיי קומען. פון לאגער — ענטפערן זיי, שוין צוויי וואכן ווי מיר פארן מיט לאסט־צוג'ן, מיר ווילן פארן ווייטער קיין אונגארן אדער טשעכן אבער מען לאזט אונז נישט. איך טראכט נישט לאנג, טעמעשוואר מוז זיין א גרויסע שטאט, אויב דער צוג האט זיך דא אפגעשטעלט, מוז דאך דא עוודאי זיין א פארטרעטער פון דזשאינט. נעם איך מיין פעקל און קריך ארונטער. איך גיב די יידן א פריילעכען און א ברייטן שלום עליכם, מיינע טייערע ברודער, נישט געזארגט, ווי איך זע ווייסט איר נישט וואס צו טאן. וויפיל זענט איר? פרעג איך זיי. 17 פערזאן. איך בין אויך איינער. מיר זענען 18 פערזאן. איך גיי מיט זיי צום דירעקטאר פון דער באן־סטאציע. איך פארשטענדיג מיך מיט אים, האלב מיט די הענד און א ביסל אין רומעניש, וואס איך האב זיך אויסגעלערנט אין דער קורצער צייט. ער האט באלד פארשטאנען וואס איך ווייל און געהייסן אלע זיך זעצן. ער האט אנגערופן אין טעלעפאן, און ס'האט נישט לאנג געדויערט, זענען אנגעקומען א פארשטייער פון דער יידישער געמיינדע און אויך צווויי פרויען און אונז הערצלעך באגריסט. זיי האבן אונז געפירט צום באן־רעסטאראן, געהייסן געבן אלעמען פרישטיק. דערנאך זאגט אונז דער קהלה־פארשייטער אז אזוי ווי אין טעמעשוואר איז נישט איינגעארדענט קיין פלאץ ווי מיר זאלן זיך קענען אויפהאלטן, זאלן מיר איבערלאזן די פעקלעך אויף די סטאצ־יע, און ער וועט אונז פירן אין שטאט צריין, וואו מיר וועלן באקומען א ביסל טאשן־געלד, און זיך אפרוען און נאכמיטאג וועלן מיר קענען וויייטער פארן. מיר לייגען צוזאמען די פעקלעך, איך טו אוים מיין רעקל, וואס זעהט נישט אוים ווי פון לאגער, און לאז עס מיט מיינע אנדערע זאכן. מיר קומען אן אין דער געביידע פון דער יידישער־קהלה. יעדער באקומט צו 15 טויזענט ליי, וואס האט אויסגעמאכט 10—15 דאלער. דאס איז געווען אייניגע חדשים געהאלט פון א רומענישן ארבעטער, אבער לענגל האט מען נישט געקענט קיין סך קויפן דער־פאר. איך גיב אויך אן א נאמען וואס איז מיר געקומען אין געדאנק. מיר גייען אלע אין שטאטישן באד, און יעדער באקומט נייע אונטערוועש. צו מיטאג גייען מיר אלע אין א יידישן כשר'ן רעסטאראן אויף קהל'ס חשבון. שפעט נאכמיטאג ווערן מיר באגלייט צו דער באן־סטאציע. מיר באקומען א פאפיר אלס א פאס וואס מאכט מעגלעך אריבער צו פארן די גרענץ קיין אונגארן. איך האב זיך אומבאמערקט אווק גע־

שארט פון דער חברה און מיך געלאזט צו אן אנקומענדיגן צוג קיין אראד.

זייענדיג צוריק אין אראד האב איך זיך געגומען פעסט צום האנדל, ווייל לאנג האב איך שוין נישט געוואלט בלייבן אין רומעניען, איך האב געוואלט קומען צו א פאר דאלער און דאן פארן קיין בודא־פעסט אדער קיין פראג. אין א שיינעם טאג ווי איך ארבעט פלייסיג ביי דער באן־סטאציע, זעה איך ווי טראנספארטן פון רוסישע זעלנער קומען און פארן פון און צו אלע אקופירטע געביטן פון איראפע. האב איך געקופיט אלערליי וואלוטן, דייטשע מארק, עסטרייכישע שילינג, אונגארישע פענגע, טשעכישע קראנען און רוסישע רובל. מיינע טאשן זענען געווארן פול. איך האב מיך שוין געוואלט לאזן גיין אהיים, זענען צו מיר צוגעקומען עטלעכע רוסישע זעלנער און פארגעשלאגן פאר זייער א ביליגן פרייז אונגארישע וואלוטע. איך האב געמאכט דאס געשעפט, ווען איך לאז מיך גיין אהיים, באמערק איך ווי דריי רוסישע זעלנער לאזן זיך נאך מיר. זיי שלעפן מיך אריין אין א טויער פון א גרוים הויז. איך באקום א קלאפ אין קאפ מיטן הענטל פון פיסטאל. ווען איך קום צו זיך זענען מיינע טאשן לוידיג. זיי האבן מיך געמאכט אוים קאפעלוש־מאכער.

דעם צווייטן טאג פארלאז איך רומעניען מיט לוידיגע טאשן. מיט א צעטל פון רויטן־קרייץ גיי איך אריבער די גרעניץ קיין אונגארן. איך קום אן קיין בודאפעסט, וואו איך האב געטראפן מיינע צוויי קוזינעס בלומא און אסתר עסטרייכער, און זיי האבן מיר אפגעגעבן א פערזענליכן גרוס פון מיינע צוויי שוועסטער'ן, וואס האבן זיך שוין געפונען אין בעסטן געזונד אין פראג.

דייטשלאַנד

אין יאָר 46׳ געפֿון איך זיך אין אַ קליין שטעטל אין דייטשלאַנד מיטן נאָמען קראָמבאַך. נישט ווייט פונעם שטעטל לייפּהיים ווו ס׳האָט זיך געופֿנען אַ ד. פּ. קעמפּ פון אַ פּאָר טויזענט יידן פון דער שארית הפּליטה. דאָס שטעטל קראָמבאַך, ווָאס פּאָר דער מלחמה, איז דאָרט געווען אַ שיינע יידישע קהלה מיט עטלעכע הונדערט משפּחות פון פֿרומע יידן, איז יעצט נאָכן חורבן נאָר איין יוד געבליבן מיט זיין נישט יידישע פֿרוי. פֿרום זעכציג נפֿשות פון פֿרומע יידן האָבן זיך דאָ צייטווייליג באַזעצט פֿרום די געבוידעם ווָאס האָט באַלאַנגט אַמאָל צו די יידן, און ס׳דערקענט זיך נאָך אויף די טירן דער פּלאַץ ווו די מזוזות זענען געווען. האָבן מיר געגרינדעט אַ מין כולל אַדער ישיבה און דאָס אַ נאָמען געגעבן ראָבינאָט־הויך־שולע. מיט דער הילף פון דזשאָינט און דער אָקופּאַציע־מאַכט האָבן מיר באַקומען די ערלויבעניש פון די דייטשן מיר זאָלן זיך דאָ קענען אויפהאַלטן, ביז מיר וועלן פֿאָרלאָזן דייטשלאַנד. יעדער האָט געמוזט האָבן אַ ספּעציעלע באַוויליג־ונג פון די דייטשע באַאַמטע פּאַר ווויך־רעכט אויסער די פּליטים־לאַגערן. לעבנס־מיטל און קליידונג איז געווען שטאַרק ראַציאָנירט, און קויפן אין די פֿריוואָטע דייטשע געשעפטן האָט מען נאָר געקענט מיט לעבנס־מיטל קאַרטן, און די יעניגע ווָאס האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין די פּליטים־לאַגערן האָבן נישט געקענט איינקויפן אין פֿריוואָטע געשעפטן נאָר דאָס ווָאס די „אונרא״ אַדער דער דזשאָינט האָט געגעבן, איך בין געווואָרן דער פֿאָרוואַלטער און פֿאַרמיטלער צווישן דער ישיבה און די דייטשע באַאַמטע. פון דעם דייטשן פֿאַרגיטיגונג־אַמט האָבן מיר באַקומען מאַנאַטליכע־געהאַלט. אויך פון דזשאָינט האָבן מיר באַקומען הילף, און דער קלויזענבורגער רבי שליט״א האָט אויך געהאַלפן מיט פּינף דאָלער אַ פֿערזאָן יעדן חודש. די דייטשן האָבן געמוזט אויסליידיגן עטלעכע געבוידעם, און אויך אַ גרעסערע געבוידע, ווָאס איז געווען פּאַר דער מלחמה אַ יידישע קינדער־הויים. מיר האָבן איינגעאָרדנט אַ בית המדרש צום דאַוונען און צום לערנען און אויך אַ מקוה. מיר האָבן געלאָזט מאַכן אַ שיינעם ארון קודש ווָאס די דייטשן האָבן באַצאָלט, און ווָאס

געפונט זיך יעצט אין ברוקלין ביי הרב מנחם מענדל רובין דער מוזשאער רב, טראץ די אלע שווערישקייטן און אומנארמאלע באדינגונגען, און די שווערע ביטערע געמיטער וואס מיר געפונען זיך נאך אלץ אויף דער דייטשער טמא'דיגע־ערד, באמיען מיר זיך אונזער צייטווייליגע חיים צו מאכן באקוועמער. דער כולל ווערט מיט דער צייט גרעסער, די בחורים האבן חתונה און יידישע קינדערלעך ווערן געבוירן. די בערד און פיאות וואקסן יעדן טאג גרעסער און שענער, די דייטשע באפעלקערונג פונעם שטעטל, הויבט אן אונז צו רעספעקטירן און רופן אונז די ראבינערס. עס פעלט אויך נישט קיין שבת גוי, און פאר קליין געלט זענען זיי אונזערע שטיוול־פיצערס. און אלס דער פארוואלטער, קום איך צו די נעכטיגע גרויסע העלדן, דער ביטערסטער נעכטיגער־שונא, גיט מיר וואס איך פארלאנג. ביז א יאר איז דער כולל אוים־געוואקסן צו הונדערט און צוואנציג נפשות, און דאס לעבן האט זיך שוין אביסל נארמאליזירט, מיר האבן שוין געהאט א רב און פרעזעס און גבאים און אויך שיינע יידן קלויזענבורגער חסידים און אנדערע חסידים, און אזוי ווי מיין באדד האט נישט געוואלט וואקסן האב איך געמוזט פארלאזן דאס שטעטעלע קראמבאך.

אין יאר 47' באזעץ איך זיך אין א שטעטל מיטן נאמן מיטנוואלד לעבן די אלפן־בערג נישט וויט פון די עסטרייכישע־שווייצער גרענץ, ווי ווינטער און זומער זעט מען די שנייען אויף די שפיץ בערג.

פון דעם חסידישן כולל בין איך אנגעקומען צו א חברה וואס מען האט גערופן די שארית האבלאטע, ווייל אין גאנץ דייטשלאנד האט זיך נישט געפונען אזא חברה־יונגען, דער גרעסטער טייל פון דער חברה איז פארבליבן אין דעם שטעטעל ווען די אמעריקאנער ארמיי האט זיי באפרייט. א שיין האטעל וואס האט באלאנגט צו א באקאנטן נאצי האבן די אמעריקאנער אויסגעליידיגט און דארט באזעצט די יידן. די ווילע יונגען האבן מיך נישט געוואלט אזוי גרינג ארײן נעמען. איך האב זיי געברויכט צוזאגן אז איך וועל זיין גוט און פרום און ווערן זייער רבי. דאס שטעטעל האט זיך געפונען אין דעם שענסטן פלאץ אין דייטשלאנד, ווי טויזענטער טורימטן זענען געקומען יערלעך, און מיר איז דאס געווען אנגענעם, ווען איך מוז נאך בלייבן אין דייטש־לאנד זאל איך האבן הנאה פון גוטע לופט. איך האב געהאלטן וואלרט, באלד געמאכט א צימער פאר א מנין, געברענגט א ספר־תורה און געזען אז די חברה זאלן דאווענען, גע'כשר'ט די קיך, און א שוחט

איז איינמאל א וואך געקומען שחט'ן. אויך האב איך אנגעפירט מיט אלע רעליגיעזע פונקציעס, און די דייטשן האבן מיר געצאלט געהאלט יעדן מאנאט אלם דער ראבינער. נישט ווייט פון אונז האט זיך געפונען דאם בארימטע קור־ארט, די שטאט גארמיש־פארטענקירכן, ווו א גרע־סערע צאל יידן האבן זיך געפונען און צווישן זיי א גרויסער טייל פרומע יידן וואס האבן געהאט אלעס וואס יידן ברויכן. בין איך אפט אהין געפארן, און מיינע חברה גוטע יונגען האבן מיך גערופן רבי אדער חסיד. זיי האבן מיך רעספעקטירט און אויך מורא געהאט, ווייל איך האב אויך געקענט דערלאנגען מיט מיינע הענט טאמער האט מען געדארפט, און נישט מורא געהאט פאר זיי, און געלעבט ווי אן אייגענער.

עס האבן זיך דעמאלט געפונען אין דייטשלאנד די יידן וואס זענען פארבליבן דארט נאך די באפרייאונג און אויך די צענדליגער טויזנטער וואס זענען געקומען צו לויפן פון די לענדער ווו זיי זענען צוריק געפארן נאך דער מלחמה. און ווידער געמוזט אנטלויפן פון זייערע אמאליגע היימען איבערלאזן די גוטע שכנים, נאך דעם קבלת פנים וואס זיי האבן באקומען ווען זיי האבן זיך צוריק געקערט, און אויך פאר די מורא פאר די רוסטע אויסלייזערס. מ'ווינט צעשפרייט איבער גאנץ דייטשלאנד און עסטרייך, מערסטנס אין לאגערן פון געוועזענע קאזארמעס וואס די דייטשע ווערמאכט האט געהאט, און אויך אין קליינע שטעטלעך, צו עטלעכע הונדערט אדער טויזנט, צעטיילט אין צווי זאנעס, די אמעריקאנער זאנע און די ענגלישע זאנע. אין די רוסישע זאנע אויך אין דער פראנצויזישע זאנע געפונען זיך ווייניג יידן פון דער שארית הפליטה. יעדער טראכט און ארבעט מען זאל ווי שנעלער פון דאנען עמיגרירן, ווער קיין אמעריקא, קאנאדע און אויסטראליע, מען וויל קיין ארץ ישראל, מ'זאל נאר קענען. די ענגלענדער לאזן נישט און היטן אלע ווענן מיט מאדערנע מאשינען און שפיאן־אגענטן איבער גאנץ איראפע, יידן זאלן חס וחלילה נישט אנטלויפן מיט שיפן, און ווען זיי כאפן דעם יידשן שונא פארשיקט מען אים ווידער אין לאגערן קיין ציפערן, און נישט יעדער וויל זיך ארוים־לאזן אן אלעס אויף די ווענן מיט די עליה ב', ווען מען איז נישט זיכער ווי אזוי מ'ווערט דערגרייכן די ברעגן פון ארץ ישראל.

קיין לענאלע פאספארטן קענען מיר נישט באקומען, שווארצע מען די גרעניצן איבער לענדער און וועלדער, קיין דייטשלאנד, קיין

עסטרייך, טשעכן, קיין פוילן, קיין פראנקרייך און בעלגיע און צוריק, מען פארט פון איין זאנע צו דער צווייטער צו די קאנסולאטן, מען שטייט אין רייען ביים דזשאינט און האיאס, זוכן הילף צי עמיגרירן, מען פארשאפט זיך פארשידענע נויטיקע דאקומענטן, לעגאלע און אונ־ לעגאלע וואס דער אמעריקאנער קאנסולאט פאדערט און וואס איז אונמעגלעך צו באזארגן, געבורטשיינען וואס מען קען נישט פון דער היים באקומען, אויך אז מען האט זיך שוין געפונען אין דייטשלאנד זינט די באפרייאונג פון 1945. מען איז שוין רעגיסטרירט ביי עטלעכע קאנסולאטן אויף פארשידענע נעמען און אלס בירגער פון לענדער וועלכע וועלן קומען שנעלער און האבן גרעסערע קוואטעס. וואכן און חדשים און יארן ציען זיך זייער לאנג, און מיר זיצן נאך אלץ אויף דער ערד פון די רוצחים פון אונזערע עלטערן משפחות און וואלטן.

אין סעפטעמבער 49' געפון איך זיך שוין אויף דער שיף קיין אמעריקא. אויף דער מיליטעריישער־טראנספארט־שיף געפונען זיך 1400 פליטים מיט פארשידענע נאציאנאליטעטן פון די פליטים־לאגערן, צווישן זיי עטלעכע הונדערט יידן. שוין דער צווייטער טאג וואס א שטורם־ווינט שטורעמט און וואלפט מיט אונזער שיף ווי מיט א גומי־באלעם, דער גרעסטער טייל פאסאזשירן ליגן אין די קאבינען, און פון אלע זייטן הערט מען קרעכצן און ווייגן, אויפן שיף־דעק איז אונמעגלעך צו זיין און ס'איז אויך פארבאטן. די שיף וויגט זיך פון איין זייט צו דער צווייטער, און דאס וואסער שווענקט איבער די שיף.

איך דריי זיך ארום מעשה שטאלצער גבור, ווי גארנישט ארט מיך, מיין אפעטיט איז נארמאל, דער קאפ דרייט זיך מיר נישט, מיין מאגן האלט אלעס אויס.

אין מיטן דעם גרויסן שטורעם איז דער יום־טוב ראש השנה אנגעקומען און חזן שלמה ווידער ע"ה דאוונט פארן עמוד. מיר האלטן זיך אן אייגער אין צווייטן און פאלן כורעים ווו מען ברויך נישט. דעם צווייטן טאג ראש השנה נאכן שופר בלאזן ווערט ענדלעך דער ווינט איינגעשטילט. די שיף הויפט אן זיך צו באוועגן נארמאל.

אויפן שיף־דעק בלאזט א קילער ווינט און איך ליג אויפן ליג־ בעטל און הער זיך צו ווי די ליגנדיגע אויף די בעטלעך ארום באקלאגן זיך וואס זיי האבן איבערגעלעבט אין די דריי טעג. נאך אזא רייזע ווילען זיי נישט איבערלעבן פאר גאנץ אמעריקא. איך און אייניגע פרוינד, וואס איך האב זיך געשאפן אין די ניין טעג פון די רייזע, הויבן

אן צו פאנטאזירן ווי אזוי מיר שטעלן זיך פאר דאס גאלדענע לאנד ווי מען שפרט גאלד אין די גאסן, און ענדלעך נאך אין אייניגע טעג וועלן מיר שטעלן אונזערע פים אויף דעם לאנג און שווער אויסגעוואַרטן לאנד. ווי גרויס וועט זיין די פרייד פון מיין ליבן אנקל אונז צו זעהן מיך ארום נעמען, און קושן ווי אן אייגן קינד, ער האט דאך קיינעם נישט, ער לעבט עלנט אליין אין זיין שיין גרויס הויז און ווי ער זאגט אין די אלע צערטלעכע בריוו וואס ער האט מיר געהאלטן אין איין שרייבן, בין איך זיין אייניציגער האפנונג, איך וועל צו אים פילן ווי צו א טאטן און זיך לאזן צערטלן ווי א קינד.

דער פעטער הייסט מיטן זעלבן נאמען ווי איך, די מאמע פלעגט מיר אפט זאגן שמעון דו האסט א סאך אייגנשאפטן ווי דיין פעטער שמעון אין אמעריקא וואס האט אים געפעלט אין דער היים? פלוצים זיך צוזאמענגענומען און ווועק, און גאר קיין אמעריקא. איך האב א סאך מאל נאך אינדערהיים געזאגט ווען איך וועל אויפוואקסן וועל איך ארויספארן אין די וועלט פרייַן ביז איך וועל זיך דערשלאגן קיין אמעריקא. באשטימט איז ער שוין א גרויסער עושר, נאך ווועק קיין אמעריקע פארן ערשטען־וועלט־קריג, ער איז געווען א גרויסער פאכ־מאן, אלעס געקענט מאכן און פארעכטן. באלד וועל איך שוין זיין מיט מיין טייערן אנקל.

„הער דייטש"! פרעגט מיך מיין שכן וואס זיצט לעבן מיר אויפן בענקל. וואס זאגט איר, מיר זענען שוין באלד אין א פאר טעג אין גאלדענעם לאנד? האט איר קרובים וואס וועלן אייך אפוואַרטן?".

— וואס פרעגט איר צו מיר האבן קרובים? אן אייגענעם אנקל, מיר ביידנם אנקל מיין מאמעס ברודער!

— האט ער קינדער?

— יא צוויי.

זיינע קינדער זענען זייער רייך, אבער פלעגן אונז קיינמאל נישט שרייבן, נאר אן אפידעיוויט האבן מיר באקומען פון איינעם, און איז געווען א שטארקער און א גוטער, זיין פארמעגן איז געווען פאר־שריבן פאר 250,000 דאלער.

(דער אפידעיוויט איז געווען פון א ווייטן קרוב מיטן זעלבן צווייטן נאמען ווי מיין אנקל) און דאס האב איך דאמאלס נישט גע־וווסט, ווייל זיינע קינדער האב איך ביז היינט נאך נישט געזען).

— און וואס טוט אייער אנקל?

— ער איז שוין א עלטערער מאן פון א יאר זיבעציג.

— מיט וואס פלעגט ער האנדלן?

איך ווייס נישט געניו, ווייל ער פלעגט אונז קיינמאל נישט שרייבן וועגן דעם, נאר מיר דאכט זיך דאס ער האט געהאט א קליידער פאבריק.

— האט ער א פרוי?

ניין, זי איז אים געשטארבן אין מיטן די קריג, ער לעבט יעצט גאנץ אליין.

— נו, דו וועסט שוין ירש'נן דעם רייכן אנקל.

— אוי, ווי נעמט מען אזא אנקל. מיך וועט קיינער נישט אפ-ווארטן. איך האב נישט קיינעם אין אמעריקא, דעם אפידעיוויט האב איך באקומען דורכ'ן האיאס, און זיי וועלן מיך שוין ווידער ארײַן זעצן אין עפעס א קעמפ אויף אייניגע וואכן ביז איך וועל זיך אייגארדענען און זיך קענען אויסהאלטן.

— פלעגט אייער אנקל שיקן געלט?

— מיר האבן פון אים קיינמאל נישט געבעטן און נישט באדארפט, נאר מיר פלעגט ער ארײַנלייגן א צענער דאלער אין יעדן בריוו וואס ער האט מיר געשריבן קיין דייטשלאנד. אזוי פירט זיך שוין ביי די אלטע אמעריקאנער, דאס הייסט פאסט-מארקן-געלד, צו זיין זיכער אז איך וועל אים צוריק שרייבן, און אויך פעקלעך האט ער מיר געשיקט.

— איך האף דאס איך וועל זיך נישט ברויכן זארגן פאר פרנסה.

סעפטעמבער 28, אין דעם פרימארגן — נאך עלף טאג רייזע, פארן מיר שוין פארביי די גרויסע סטעטשו אף ליבערטי, איך זע ווי זי שטרעקט אוים די גרויסע האנד פאר די ניי געקומענע עמיגראנטן. אלע פאסאזשירן פארזאמלען זיך אויפן דעק, אונזערע הערצער קלאפן פון פרייד. זאל שוין זיין אין א גליקלעכער שעה, מיר זענען אין אמעריקא, אין שעה אדער צוויי וועל איך זיין דער גליקלעכסטער אויף דער וועלט. נאך אזויפיל שווערע און ביטערע יאר'ן, ענדלעך. מיין אנקל שטייט שוין זיכער און ווארט אומגעדולדיג אויף דער מינוט, באלד וועל איך ארײַנפאלן אין זיינע אלטע ארעמס זיך צוזאמען קושן, ווי נאך מיט קיינעם, זיין זון וועט באשטימט ווארטן מיט זיין קאר צו זעהן זיין גרינעם קאזין, און גלייך מיך פירן אין זיין שיינע ווינונג מיט ווייכע

שטולן. איך וועל עפעס עסן, און זיי דערציילן אלעס וואס איז אין מיין הארצן אנגעזאמלט.

איך געפין זיך שוין אין די גרויסע האלע פון דעם פארט, אדורכ־געגאנגען אלע פארמאליטעטן, מיינע פעקלעך און רענצלעך לעבן מיר. דער הויכשפרעכער האלט אין איין אויסרופן נעמען פון מענטשן וואס זייערע קרובים שטייען און ווארטן אין דרויסן. מען כאפט זיך צוזאמען, מען קושט און האלזט זיך, מען ווינט פאר פרייד, גרויסע קאסטנס און רענצלעך פירט מען ארויס, ס׳ווערט אלץ ווייניגער. טישן פון אלע ארגאניזאציעס פון יידישע און נישט יידישע האבן צעטלן פאר די מענשן וואס זיי זענען פארגאנטוואלטלעך און רופן צוזאמען די וואס זיי דארפן איבערצונעמען. איך בין אבער געקומען מיט אן אפידעיוויט וואס מיין אנקל האט מיר געשיקט און געפין זיך נישט אויף די צעטלען פון האיאס אדער דער דזשאינט.

די אלע קרובים האבן באקומען טעלעגראמען נאך א טאג פריער דאס זייערע קרובים קומען אן מיט דער שיף, מען זאל זיי אפווארטן.

איך לויף אומגעדולדיג יעדע מינוט צום טויער ווי צענדליגער מענטשן זענען פארזאמלט אין דרויסן, אייניגע ווארטן זייערע קרובים זאלן שוין אדורך גיין דעם צאל־קאנטראל, און באלד זיי א היים פירן, די נייע גרינע. אייניגע זענען גאר מענטשן וואס וען זיי הערן אז א שיף מיט פליטים איז אנגעקומען ווילן זיי זעהן און געפונען א באקאנטן. איך קוק זיך ארום וען איך זע אן עלטערן מאן, פרעג איך אים אויב ער איז נישט מיין אנקל, נאר ליידער, ווערט מיר זויער אין מויל און שווער אויפן הארצן וואס פאר א אנקל קען דאס שוין זיין. מעגלעך ער איז שוין א עלטערער מענטש און פילט נישט גוט, נאר איך קען זיך נישט פארשטעלן, וואלט ער דאך געקענט עמיצן שיקן פון זיינע קינדער. נאך אזויפיל צערטלעכע און בענקענדיקע בריוו, ווערן מיינע זיסע חלומות אויסגערונען ווי א זייפנבלאז.

איך גיי ווידער צו די טישן פון אור״א דזשאינט, זאג מיין נאמען זי רופט ווידער מיט דעם הויכ־ספיקער, ווארט א פאר מינוט, אבער ליידער קיינער מעלדעט זיך נישט פון דרויסן. איך בעט די פרוי פון נאיאגא, איך ווארט שוין דריי שעה צייט, קיינער איז שוין באלד נישטא כ׳פיל נישט גוט, כ׳בין שוין מוחל דעם אנקל, איך קען שוין מער נישט שטיין אויף די פוס. זי פרעגט מיך וויפיל געלט איך האב? נעם איך ארויס א דאלער מיט פערציג סענט. געהאט האב איך צוויי

דאָלער, נאָר כ׳האָב געמוזט מיר קויפן פאָר זעכציג סענט א זעמל און געבעקס, צו דערכאָפן דאָס האָרץ. די פרוי באָראָוויגט מיך, נישט געזאָרגט ביסט אין אַמעריקא, וואָרט נאָך צו אַביסל אַלעס וועלן מיר פאָר דיר אַראַנזשירן, וועלן קיינער קומט נישט דיך אָפּנעמען, וועסטו זיין אונזער גאַסט, דיין אָנקל וועט שוין פאָר דעם באַצאָלן.

מיטאָג צייט פירט אונז א טעקסי צום האָטעל מאַרסע! וועסט הונדערט און דריטע סטריט. דאָס גאַנצע האָטעל איז אָקופירט מיט פּריש אָנגעקומענע גרינע פּליטים אויסגעהאַלטענע פון דזשאָינט, דא האָב איך באַקומען דעם ערשטן מאַלצייט אין אַמעריקא און זיך געטראָפן מיט א סאָך פון מיינע לאַנדסלייט וואָס מיר האָבן זיי לאַנג נישט געזען.

וועלן איך דערציילן זיי און רעד אוים מיין שווער האָרץ, וועלן דעם גרויסן ברוך הבא וואָס האָט מיך דא אָפּגעווארט, ווי נאָר איך האָב געשטעלט די פום אין דער גאָלדענע מדינה. זאָגן זיי, דאגה נישט, פאַרגעס פון דיין אָנקל, מיר האָבן שוין גרעסערע צרות איבערגעלעבט, מען וועט דיך מיט אַלעס באַזאָרגן. איינער זאָגט מיר, איך האָב געמוזט דעם צווייטן טאָג אָנטלויפן מיט מיין פרוי און צווויי קינדער. מיט שווערע מי האָבן זיי מיך דא אין האָטעל צוגענומען. זיי דא אין אָפּיס קענען שוין די אַמעריקאַנער אָנקלען.

נאָכמיטאָג, איך דריי זיך נאָך אַלס ארום, און וויים נישט ווי דעם קאָפּ ארַאָפּ צו לייגן. די שווערע רייזע, נעכט נישט געשלאָפן, איך בעט די פרוי זאָל אונז העלפן און עפּעס טאָן כבין מיד און צעבראָכן, זי נעמט דעם טעלעפאָן און פרעגט מיך דעם אַדרעס פון מיין אָנקל, רופט אינפאָרמעיישן.

— דיין אָנקל האָט נישט קיין טעלעפאָן, זאָגט זי מיר, און האַלט נאָך אַלס דעם טעלעפאָן אין דער האַנד, דער אָפּעריטער גיט איר דעם טעלעפאָן נאַמבער פון די לענדליידי פון הויז, נאָך אייניגע מינוט רעדן לייגט זי ארונטער דעם טעלעפאָן, און זאָגט מיר די גוטע בשורה, באַלד וועלן מיר אייך שיקן אין א צווייטן האָטעל און דארטן וועט איר ווינען, וויל דא איז מער קיין פּלאַץ נישטא.

איך באַקום א פּאָר דאָלער, און פּאָרן האָטעל וועט שוין דער דזשאָינט זאָרגן.

א טעקסי פירט אונז צום האָטעל מאַנהעטן אויף וועסט 88-טער סטריט, אין דעם האָל פון האָטעל, איז זייער שיין, עלעגאַנט לעכטיג,

די וועגט מיט מארמארשטיין און אלעס בלישטשעט, ס'זעט אוים ווי אן עלגאנטער פאלאץ, דאס איז אמעריקא, נאר ס'פעלן די באדינער וואס זאלן מיך ערפאנגען מיט בלומען אין די הענט, איך גיב מיין צעטל דעם פארטער און באלד קומט צו דער עלעוועיטער־מאן, נעמט אונק מיינע צוויי וואליזן און פירט מיך אויפן צווייטן שטאק אין א שמאל שוואך באלויכטן קארידאר, עפנט די טיר פון מיין שטוב, ס'ווערט מיר נישט גוט ביים הארצן, דאס איז א האטעל, די וועגט שווארץ ווי א קויל, די פענסטער זעט מען נישט אדורך. אן אייזן בעט, שווארץ פון שטויב. כ'בין אבער טויט מיד, מאך אויף מיינע וואליזן נעם ארויס א זויבער האנטוך און בעטצייג צו באציען דאס מיט א זויבער ליילעך, נעם א טוש, און לייג זיך שלאפן.

דעם אנדערן טאג טרעף איך זיך שוין אין האטעל מיט מיינעם א גוטן פריינט א לאנדסמאן, וואס זעט שוין אויס ווי א געלער און געפונט זיך שוין דא אין לאנד פאר א זעקס חדשים, און וויסט שוין מער פאר מיר. איך רעד אוים מיין הארץ, און דערצייל אים מיין גורל, כ'האב אזא רייכן אנקל, און דא האט ער מיר אפגעטאן אויף טערקיש, נישט געקומען מיך אפנעמען ביי דער שיף.

וויייז מיר נאר זיין אדרעס? אהא זאגט ער מיר, ער ווינט אין ברוקלין. ער נעמט א גרויסן טעלעפאן בוך און זוכט, און דאן זאגט ער מיר, דיין אנקל איז נישט דא אין דעם בוך, דאס מיינט ער האט נישט אפילו קיין טעלעפאן, דאס איז א שנארער מיט זיבן פאלעס, ווען דו האסט א פאר דאלער אין טאש וועט ער דאס קענען געברויכן, פארגעס פון דעם אנקל. ביזט א יונגער מענטש וועסטו זיך קענען באגיין אן אים. וואס טוט מען פרעג איך? איך וויל דאך אבער זעהן דעם אנקל, מיין מאמעס ברודער, דער איינציגער וואס איז איבערגעבליבן פון מיין נאענטע משפחה.

— איך וועל דיך שוין מיט נעמען ביז די 42־סטע גאס, און פון דארטן וועל איך דיר אנווייזן מיט וועלכער באן די ברויכסט פארן צו דיין אנקל. ס'איז טאקע א גרויסע געוואלדיגע שטאט, נאר מיר גרינע וועלן שוין אין ערגעץ נישט פארפאלן וועלן, האסט ביז אהער געטראפן וועסטו שוין טרעפן ביז צו דיין אנקל אין ברוקלין.

איך קום אן קיין בארא פארק, אין דער גאס וו דער אנקל וווינט, א שיינע געגענט, גרויסע ביימער אין בוידע זייטן שיינע הייזלעך מיט

געדענקען, נישט אזוי ווי איך האָב זיך פֿאַרגעשטעלט די גרויסע שטאָט, מיט יאָרן צוריק, מיט די גרויסע וואָלקן־קראַצערס.

איך קום צו צום אָדרעס, איך שטיי שוין ביים אָנקלם הויז, אַ שיין זויבער הייזקעלע, פון דריי שטאָק מיט אַ געלטל און בלומען אין פֿראָנט. דאָס הייזקעלע, געבויט פון שיינע רויטע ציגל. מיין האַרץ קלאַפּט שטאַרקער, לאַנגזאַם גיי איך אַרויף די עטלעכע שטיגן, גיב אַ קוועטש אַ קנעפּל. נאָך אייניגע סעקונדן קומט אַרויס אַ יונגע פרוי, „העלאָ וועלקאָם", און מיט אַ צעבראָכענעם יידיש זאָגט זי מיר, דו ביסט דער נעפיו פון מר. עסטרייכער? זעט אויס דאָס זי וויסט אַז מיין אָנקל ערוואַרט געסט פון יענער זייט ים.

„דיין אָנקל איז נאָך ביי דער אַרבעט". קום אַריין אין מיין אַפּאַרטמענט און מאַכט אייך באַקוועם. איך רעד זיך דורך אָביסל מיט איר, — זי מיט אַ צעבראָכענעם יידיש און איך מיט אַ צעבראָכענעם ענגליש. איר זעט אויס טאָקע וויי אַ פיין אינטעליגענט קינד. טאָג און נאַכט פלעגט ער פון אייך רעדן, ער האָט נישט גערוט און פלעגט לויפן ווי ס'האָט זיך גלאָזט דיך אַריבער צוברענגען. דאָס איז געווען זיין איינציגע האָפענונג. ער האָט באַקומען אַ טעלעגראַם דאָס דו קומסט — נאָר דיין אָנקל איז זייער אַ פֿאַני פערסאָן, — אַ סאָך ווערטער האָב איך נישט פֿאַרשטאַנען וואָס די פרוי האָט צו מיר גערעדט. איך בין געזעסן נערוועז און זיך צוגעהערט, און איר וויניג געענטפערט. די פרוי האָט באַמערקט דאָס כ'בין אומרוהיג און נערוועז און זיץ ווי אויף נאָדלען.

פיליכט ווילסטו אַרויפגיין אין זיין אַפּאַרטמענט? — איך האָב דעם שליסל. זי פירט מיך אַרויף, דורך שמאָלע טרעפּלעך צום דריטן פלאָר, און עפענט די טיר. איך גיי אַריין מיט לאַנגזאַמע טריט אין מיין אָנקל'ס אַפּאַרטמענט, קוק אויף אַיין זייט און אויף דער אַנדערער זייט, דער דאָך איז שיף, ווי אין דער אַלטער היים אויפן בוידעם, ווי מען האָט וויינטער געטרוקענט די וועש. אין שלאָפצימער, דאָס בעט אויפ־געדעקט און צעוואַרפן, דאָס מעבל אַלט און טונקל ברוין. אין עס־צימער אַ גרויסער קרעדענץ אָנגעוואַרפן מיט בריוו און פֿאַרשידענע פּאַפּירן, דער שטויב דיק, וועג איך גיב אַ וויש מיטן פינגער קוקט אַרויס אַטונקל ברוינער קאַליר. אַ גרויסער טיש אין מיטן שטוב, וועג איך לייג אַרויף מיין האַנד גיט ער אַ סקריפּ און וויגט זיך פון אַלטקייט. איין בענקל אָן אַ פוס אָנגעלענט צו דער וואַנט. אין אַ זייט אַ גלעזענער קאַסטן מיט

פֿאַרשידענע צאַצקעלעך און געבלומטע קאַפּי טעפּעלעך. אין דער קיך רינט הייסע־פֿאַרעדיגע וואַסער פון דעם קראַן, וואָס איך קען נישט אָפּשטעלן, און די סינק איז גאַנץ, און קאַקראַזשעס שפּאַצירן אַרום פֿראַנק־און־פֿריי אויפֿן טיש און אונטערן טיש און אין אַלע זייטן.

נעבעך, רעד איך ווי צו מיר, אַזוי זעט אויס אַן עלטערער מענטש אין אַמעריקא, אַזוי פיל יאָרן אַליין. איך וועל שוין ברענגען אַלס אין אָרדענונג, און נעם זיך באַלד צו דער אַרבעט, איך פֿאַרדאָק די בעטן אין שלאָפצימער, און וואָש אויס די פֿאַר גלעזער פונעם טיש אין דער קיך מיט אַ ווייסן שטאָף וואָס ליגט אין אַ בלעכענער פּושקע, און זעץ זיך אַראָפּ אויף אַ שאָקלדיגן בענקל. איך קוק אין פּנים פון די פרוי, און קען צום וואָרט נישט קומען. אַזוי זעט מען דאָ אויס אויף די עלטערע יאָרן? השי"ת זאָל מיך אָפּהיטן. ער האָט דאָך קינדער פֿאַר־וואָס וווינט ער אַליין, און נישט מיט זיי? נאָר קיין אַנטוואָרט באַקום איך נישט. אין דרויסן וועלט טינקל די נאַכט פּאַלט שוין צו, איך זיץ אומגעדולדיג און וואַרט, איך מוז זעהן דעם אָנקל.

פּלוצים הער איך אַ שוועכע עלטערע שטימע רעדן, וואָס קומט פון אונטן, וואָס רעדט מיט דער יונגער פרוי וואָס האָט מיר געעפנט די טיר, און באַלד דאָס קלאַפּן פון שוועכע לאַנגזאַמע טריט אויף די שמאָלע טרעפּלעך. איך הייב זיך אויף און גיי צו צו די טיר, און דאָס קומט אַנטקעגן אַן עלטערער מאַן מיט אויגן־גלעזער, נעט און זויבער אָנגעטאָן מיט אַ פולן שיין פּנים פון אַן אַריסטאָקראַט.

— אָנקל דו ביזט דאָס? מיר קושן זיינע הענד און פּנים. ער וועכט גאָרנישט איבעראַשט פון די צוויי קינדער פון זיינע געשוויסטער, און צוזאַמען גייען מיר אַריין אין עס־צימער, ער הייסט אונז זעצן צום טיש דער אָנקל לייגט אויפֿן טיש אַ גלעזערנעם טעלער מיט מאַנדלן, ראָזשינקעס און טייטלען און זאָגט מיר, אַז טייטלען איז גוט צום האַרצן. פון דער קעך ברענגט ער אַריין אַגרוסע פלאַש מיט וואַסער, דאָס איז אויפגעקאַכט וואַסער מיט לעמען־זאַפט, דאָס איז זייער גוט פאַרן מאָגן — איך גיב אַ טרונק, זויער ווי עסיק, און האָט עפּעס אַזאַ פאַרדומפּע־נעם נאָך־געשמאַק ווי פֿאַרשימלט קרויט. זעט אויס ער קאַכט דאָס אין אַ טאָפּ וואָס וועכט קיינמאָל נישט אויסגעוואַשן. מער ווי איין טרונק גייט עס נישט.

איך וואַרט דער אָנקל זאָל מיך פרעגן וואָס פאַר אַ רייזע האָבן מיר געהאַט? און וואָס און ווי אַזוי? איך האָב אַזויפיל צו דערציילן,

די גאַנצע נאַכט ווערט זיין ווייניג נאָר ער הויבט אָן רעדן און דערציילן פון דער היים. פון וואָס פאַרא פֿריסטאָקראַטישע משפחה מיר שטאַמען און ווער איז געווען אונזער עלטער זיידע, און דער עלטער זיידע איז געווען ראש הקהל און געשאַפט פֿאַרן מונקאַטשער בירגער־מייסטער, און זיין געשעפט וואָס איז געווען דאָס גרעסטע אין דער שטאָט, און אַלע פריצים און גרויסע אָפיצירן פלעגן דאָרט איינקויפן. מיט זיין ווערט האָט זיך יעדער גערעכנט, און ווי אַזוי די משפחה האָט זיך צוזאַמענגעהאַלטן, איינער איז געגאַנגען אין פייער פאַר'ן צווייטן. ווען איך ווייל איבערהאַקן און עפּעס איבערפרעגן, האָט ער נישט געלאַזט, נאָר געראַדט — און גערעדט. יעצט האָב איך שוין פֿאַרשטאַנען וואָס די פרוי פון ערשטן פלאָר האָט מיר געזאָגט דיין אָנקל איז אַ פאַני פֿערסאָן. דער קאָפּ הויפט מיר אָן שווינדלען פון צוויי שעה זיצן און אוים הערן נאָך אַמאָל און נאָכאַמאָל דאָס זעלבע. איך גיב אַזאָג אָנקל לעבן איך בין זייער מיד.

איך האָב דיר געקויפט אַ ניי בעטל וואָס מען דאַרף דאָס באַציען מיט בעטצייג, און ווייזט מיר אָן אויף אַ ניי אייזערן בעטל, מ'וועט לייגען בעטגעוואַנט, קענסטו דאָ בליבן שלאָפן.

ניין אָנקל, זאָג איך אים. איך האָב באַקומען צו ווויינען אין אַ שיין האָטעל, דאַרפסט נישט זאָרגן פאַר מיר איך וועל דאָרטן פֿאַר־בליבן פאַר אַ צווייי וואָכן, בעסער אַזוי. דער דזשאָינט זאָרגט שוין פאַר אַלעס. אַל־רייט זאָגט ער מיר, רו זיך אוים די צווייי וואָכן, וועסטו דיך אַביסל אויסגרינען, און פֿאַרגעס וואָס די האָסט אַדורך געלעבט אין די קאַנצעטראַציע־לאַגערן, ברויכסט דערפון נישט רעדן, ווייל דאָ האַלט מען, דאָס די יעניגע מענטשן וואָס קומען פון די לאַגערן זענען נישט מיט אַלעמען און זענען נישט נאָרמאַלע מענטשן, און אַ סאַך קרובים, ווי איך הער דערציילן, האָבן זיך ביטער אַנטוישט אין די נייע געקומענע זיי פֿאַרשאַפן אַ סאַך צרות, — איך האָב שוין אַלעס פֿאַרשטאַנען.

ער זעט אוים נישט קיין שלעכטער מענטש און אויך אינטע־ליגענט, האָט אַדורך געלעבט שווערע צייטן דאָ אין אַמעריקא, קאַלטס און וואַרעמס. קיין גרויסער עושר איז ער נישט, נאָר אויך נישט קיין אַרעמאַן, ווייל ער האָט מיר שפּעטער אַ סאַך געהאָלפֿען.

מיין אָנקל באַגלייט מיך צום סאַבוועי סטעישן. אויפ'ן וועג — יאָ, זאָגט ער מיר „די היינטיגע גרינע", דעם צווייטן טאָג אין לאַנד, און די לאַזט זיך אַרויס אַליין אין אַזאַ גרויסע שטאָט ווו דו קענסט נאָך

נישט די שפראך, „יא ליבער אנקל איך בין נישט פון די אלטע גרינע פון פערציג פופציג יאר צוריק, איך דערשרעק זיך נישט פאר קיין גרויסע שטאט, איך בין שוין אויסגעפארן א וועלט און א סאך גרויסע שטעט און אזוי פיל איבערגעלעבט און געזען מער ווי אונזער זיידע און עלטער זיידע צוזאמען.

ער ווארפט אריין א דיים און איך קום אן צו דער 42-טער סטאציע. עס זשומעט מיט מענטשן, איין מחנה לויפט פון איין זייט, א צווייטע פון דער אנדערער זייט, און איך וויל דערטרונקען צווישן די טויזנטער לויפענדע מענטשן וואס יאגן זיך ווי די מארשקעס. כ׳בין צוגעגאנגען צו א פאליסמאן און מיט שווערע צרות האט ער קוים פאר־שטאנען מיין צעקאליטשעטן ענגליש וואס איך האב נאך אין יורא זיך אויסגעלערנט, ער ווייזט מיר אן דעם באן וואס וועט מיך פירן צו דער 103-טע גאס, און איך שווים אריין מיט א גאנצע מחנה דורך די טיר. ביי יעדער סטאציע קוק איך דורך דעם פענסטער און זוך דעם נומער 103, דארטן ווערט איך ארוים צום האטעל מארסעיל, ווי די גרינע קומען זיך צוזאמען, פון דארטן ווייס איך שוין צו גיין צו פוס צו מיין האטעל אויף דער 88-סטער גאס. ענדלעך רופט מען אוים 103. איך באמערק באלד אז די סטאציע איז עפעס נישט אזוי ווי זי איז געווען ווען איך בין געפארן נאכמיטאג קיין ברוקלין. ס׳שטייט אבער דאך מיט גרויסע שריפט 103. איך לאז זיך ארוים מיט א סאך טרעפ צו דער גאס. ווי בין איך? שוואנצע מענטשן אלעם איז שוואנץ. ג־טענוי, כ׳בין דאך ערגעץ אין אפריקא. כ׳האב שוין געזעהן נעגערס נאך אין דייטשלאנד אין דער אמעריקאנער ארמיי, אבער דא איז דאך די גאנצע שטאט שוואנץ, מען זעהט נישט קיין איין ווייסן מענטש. איך זעה אויף דער צווייטער זייט א שיין געשעפט מיט א שיין פענסטער, ווייל איך אריינגיין פרעגן ווו כ׳געפון זיך. כ׳גיב א קוק שוואנצע נעגערס לאכן אויפן קול מיט גרויסע שוואנצע אפענע אויגן און בריים צעפענטע מיילער, ווי זיי וואלטן געלאכט פון מיר. איך טראג זיך שנעל אף, כ׳האב מורא צו צוגיין. רעדן קען איך נישט. כ׳וועל צוגיין צום פאליסמאן, איז ער אויך שוואנץ. א טעקסי קומט צו פארן און שטעלט זיך ביים ראנד פון דער גאס ווי איך שטיי, גיב איך א קוק, ווייטער שוואנץ. כ׳בין נישט געווען אזוי איבערגעשראקן פאר די נעגערס, נאר כ׳האב נישט געקענט פארשטיין, ווי אזוי איז דאס מעגלעך, ערשט בין איך געווען אין גאסן ווי איך האב נאר געזעהן אויינצעלנע נעגערס

אדורך גיין, און דאָ אלעם, די הייזער, די געשעפטן, די פאַליציי, דער שאָפער, עלעגאַנטע — און אָפּגעריסענע, אלעם שוואַרץ. איך גיי צוריק מיט די טרעפ צום פענסטער פון דער סטאַציע, שרייב אויף געוני ווו איך וויל פאָרן, מען ווייזט מיר אָהן איך זאָל אריבער אויף די אַנדערע זייט און צוריק פאָרן, ענדלעך אין באָן, דערשלאָג איך זיך צו אייניגע וואָס איך דערקען אלץ יידן, מען ווייזט מיר אָן ווי אזוי איך דארף פאָרן צו מיין אדרעס, וועו איך דערשלאָג זיך שוין צו מיין האַטעל און דער־ציילּ פאר מיינע אלע גרינע וואָס מיט מיר האָט פאַסירט, כ׳בין פאר־פאָרן, ביז, אוש קיין אפריקא, זיי שים׳ן אוים אין א געלעכטער — דאָס איז הארלעם, א געגענד וווּ עס וווינען נאר קאַלירטע מענטשן, דריי מיליאָן וווינען דארטן, זיי טשעפען נישט קיין פליג אויף די וואַנט, מען ברויך זיך פאר זיי נישט שרעקן. און אזוי איז אדורך מיינע צוויי וואָכן אין אמעריקא.

נאָך צוויי וואָכן האָט מען געהייסן פון דזשאָינט איך זאָל זיך זוכן א מעבלירט צימער, וויל דער האַטעל קאָסט א סאָר, און די אונר״א וועט זאָרגן פאר מיר און צאָלן פאר דעם צימער, ביז איך וועל שוין אליין קענען אויסהאַלטן. מיין אָנקל האָט מיר געהאָלפן געפונען, א מעבלירט צימער, נישט וויט פון זיין געגענט, ביי אן עלטער פאר־פאָלק וואָס געפונען זיך שוין דאָ אין לאַנד איבער פערציג יאָר, און שטאַמען פון א קליין שטעטל אין וויים רוסלאַנד. איך האָנדל אוים דאָס צימער פאר פינף־און־פערציג דאָלער מיט קיך פריווילעגיעם, זיי וועלן מיך לאָזן קאָכן וואָס איך דארף. די פרוי פון אָרום פופציג יאָר, זייער פריינדלעך. זי וויזט מיר אָן ווי אזוי איך דארף אָנצינדן דאָס עלעקטע־רישע ליכט, א קוועטש מיטן קנעפל אדער א צי מיט א שטריקל, און ס׳ווערט ליכטיג. פירט מיך אריין אין טוילעט, א צי ביים הענטל און וואָסער שוועבט אלעם אָפּ. דאָס איז נישט וויי אין יוראָפּ אלעם גייט אויף קנעפלעך, נאָר צום געז זאָל איך זיך פאַרזיכטיג צורירן, דאָס איז געפערלעך, דאָס וועל איך דיר שוין וויזן מארגן וויי אזוי דאָס ארבעט. איך הער אוים אלעם שיין און וויל, זיך געלאָזט לערנען, און באַוונדערט דעם ראַדיא און טעלעוויזיע, וויי כ׳וואָלט עס נאָך קיינמאָל נישט געזען, וואָס זאָל איך זיך פאר איר גרוים מאכן? זי וועט דאָך מיר נישט גלויבן. אזוי געדענקט זי נאָך וועו זיי זענען געקומען אין יענע צייטן פון א קליין שטעטעלע לעבן די בערג, וווּ די בלאַטע האָט געגרייכט ביז צו די קני, און געשלאָפן איז מען אין א גרוים העמד, און ס׳פלעגט

נעמען וואָכן ביז דער גרינער האָט זיך געקענט ארויסלאָזן איבער די שטאָט. איך זאָג דער פרוי, איך וועל פֿאַרן צום האָטעל ברענגען מיינע וואַליזן. וואָס? איר וועט אַליין פֿאַרן אַהין און צוריק טרעפן אַליין אַהער? איך האָב דאָך אייער אַדרעס זאָג איך איר. א טעקסי וועט שוין צוריק טרעפן. איך וועל נישט גיין שאָפּינג היינט און וואַרטן ביז דו וועסט קומען, ווייל דו וועסט נישט וויסן וווּ אַליין צו עפענען די טירן.

דער טעקסי שטעלט זיך אַפּ ביי דער טיר און דער שאָפער העלפט מיר מיט שלעפּן די צוויי שווערע קאָפערס, איך שטעל אַראָפּ די קאָפערס אין מיטן פון דער קיך. די פרוי שטייט אין מיטן דער קיך און נעמט נישט ארונטער די אויגן פון מיינע קאָפערס, און קוקט, און קוקט.

— דאָס האָסטו, געברענגט פון יוראָפּ? גיט א גלעט דעם קאָפער און זאָגט, „לעדער". די צוויי וואַליזן זענען פון לעדער! ווען מיר זענען געקומען זענען זיי געווען פון האָלץ, און פון קוישענע שטעק־עלך געפלאָכטן, די היינטיגע גרינע קומן מיט לעדערנע וואַליזן ווי די אמאליגע גרויסע מאַגנאַטן.

— יאָ, יאָ, — גיב איך א זאָג. זייט איר זענט אַוועק פון יוראָפּ איז דאָרט שוין געווען צוויי וועלט־מלחמות און א סאָך, זייער א סאָך וואָסער איז דורך געפלאָסן. איך קום נישט פון דעם יוראָפּ פון פֿאַר פערציג יאָר צוריק. מען קוועטשט שוין אין יוראָפּ אויך מיט קנעפלעך. איך נעם די קאָפערס צו מיין צימער און פֿאַרמאַך די טיר. א היץ שלאָגט מיר אין פּנים פונעם היסן רעדיעטער, איך פֿאַרדריי דעם רעדיעטער און עפֿען די פענסטער דאָס צימער זאָל זיך אויסלופטערן. איך וווּנדער זיך ס'איז דאָך נישט אַזוי קאַלט אין דרויסן, ווער ברויך די היץ?

איך נעם זיך אויספּאַקן און סאָרטירן מיינע זאַכן. איבערן גאַנצן צימער איז אַנגעלייגט האַלב זיידענע העמדער פּאַפּלין. אייניגע נייע אַנציגער וואָס כ'האָב געלאָזט מאָכן איידער איך בין געקומען, ווייל דאָ קאָסט א סאָך דאָס אויפנייען. פּוזשאָמעס, א קליינע שרייב מאַשין, און אַזוי ווייטער.

אין א ווייל, קלאַפּט די באַלעבאָסטע אין די טיר, זי קומט אַריין — ס'איז וואַרעם אין צימער? זי גיט א קוק די פענסטער זענען אָפֿן, — אוי געוואַלט משוגענער גרינער, דאָס קאָסט דאָך געלט — איך מאַך דיר ספּעציעל וואַרעם און דו האַלסט אָפֿן די פענסטער? איך זאָג איר, איך

האָב פֿאַרשלאָסן די באַהייצונג. וואָס? דו האָסט פֿאַרשלאָסן? פֿרעגט זי מיך, וואָס וויסטו ווי אַזוי מען דאַרף דאָס פֿאַרשליסן? און איך ווייז איר, מען גיט א דריי מיטן רעדל פֿאַרשליסט מען. די פֿרוי גיט א טאַפּ דעם רעדיעטער און שאָקלט מיטן קאָפּ. זי קוקט זיך אַרום אין צימער. אויפן בעט האָלב זיידענע העמדער פון אַלע קאָלירן, פון אויבן ליגן פֿוזשאָמעס פון אַלע קאָלירן. וואָס איז דאָס? שרייט זי הויך אויפן קול: פֿוזשאָמעס פון יוראָפּ. איר שלאָפט אין פֿוזשאָמעס? זיידענע העמדער, ניילאָן זאָקן, פון וווּ קומסטו, זאָג מיר דעם אמת. דו האָסט דאָס געברענגט פון דייטשן קאָנצענטרעשן־לאָגער? אייער וועש און זאָקן, זאָל איך זיין אַזוי געזונט און לעבן, — זענען דאָך שענער און בעסער ווי אונזערע דאָ אין אַמעריקא.

איך האָב זיך נישט אָנגערופן, מען וועט זיך שוין צוגעווינען, זי מיינט נעבעך אַז איך קום יעצט פֿרוים פון היטלערס לאָגערן, און וויסט נישט דאָס די אַלע זאָכן האָט מען געקענט קויפן, פֿאַר א פּאָר פונט קאָפֿע, אָדער א פּאָר קאַרטאָנען סיגאַרעטן, וואָס די דייטשן האָבן אַלעס אַוועק געגעבן, און דער אָנקעל פֿלעגט מיר דאָס שיקן אין פּעקלעך.

— איך מוז אָפּרופן מיין טאָכטער זאָל צו קומען און זען, אַזעלכע גרינע האָבן מיר נאָך קיינמאָל נישט געזען. מיין טאָכטער איז געבאָנגען אין קאָלעדזש, און אַרבעט פּאָר די גאָווערנמענט זי איז פֿאַרהיירט און מיט איר וועסטו קענען א סאָך רעדן זי וויסט אַלעס — און פֿאַרלאָזט דאָס צימער.

צו ביסלעך האָבן מיר אַלעס געברענגט אין אָרדענונג אַריין געלייגט אין שיפלאָדן, די אָנציגער און קליידער אַריין געהאָנגען אין קלאָזעט, פּונם טישל אַרונטערגענומען דעם פּלאָסטיק און איבערצויגן מיט א שיין קאָלירט טישטוד און אָפּן דרעסער א האַנד־געמאַכט טיש־טוך, אַרויף געשטעלט די זילבערנע שבת לייכטערס פון דריי רערן מיטן טאַץ, און דאָס זילבערנע שבת בעכערל מיטן קליינעם זילבערנעם טעלער, און דאָס צימער האָט באַקומען א גאָר אַנדערן אויסזעהן. אונזער פּנים האָט אָנגעהויבן לויכטן פון פּרייד, געלויבט איז דער פון אויבן, מיר וועלן אָנהויבן לעבן ווי נאָרמאַלע מענטשן מיט אַלעמען צו גלייך.

וועו איך קום אַריין אין דער קיך פֿאַרעט זיך די באַלעבאָסטע ביים גאַז אויבן, און ביים טיש זיצט דער מאַן, וואָס איז נאָר וואָס

אהיים געקומען פון דער ארבעט, ער האט א בריוו פנים מיט א גאמבע אביסל פעשלעך, און ער הויבט זיך אויף פון בענקל און גיט מיר א בריוו שלום עליכם, דאס איז מיין מאן מר. לעווין, זאגט די באלע־באסטע.

— וואס פאר א לאנדסמאן זענט איר? כ׳בין פון דער טשעכא־סלאוואקיי, ענטפער איך.

— ווי איז געווען די רייזע? — נישט קשה.

— געווען אין קאנצענטרעשן קעמפ ביי היטלער? יא.

— נו, דא דארפט איר שוין מער נישט קיין מורא האבן — דא לעבן מיר אין א פרייע קאנטרי — איר וועט נאך זיין אל־רייט אין אמעריקא.

— וועט איר מיר ערלויבן אנרופן ביים טעלעפאן, מיין אנקל וואלט אויף אונז — נאר מיר זענען מיד, קענען מיר היינט שוין נישט גיין צו אים.

— גיט מיר דעם טעלעפאן נאמבער, און מר. לעווין וויל זיך אויפהייבן פון בענקל — באמיט אייך נישט — איך וועל שוין אליין אנרופן. „זיצט נאר".

— וואס? הער איך פון לעבן דעם געזעלשאפט, — איר ווילט אליין רופן ביים טעלעפאן?

— איך נעם דעם רעסיווער אין האנט און דאיעל...

— האלו... מר. סאנטאג? „דאס רעדט שמעון".

— איך זע ווי מיין באלעבאסטע שטייט אין מיטן דער קיך און קוקט אויפן מאן מיט פארגלאצטע אויגן, און זאגט — ער רעדט דאך אויפן טעלעפאן — און שאקלט מיט איר קאפ.

— איך האב געמיינט עס וווּנדערט איר וואס איך געדענק דעם נומער אויפן קאפ.

— וועז איך ווער פארטיג מיטן געשפרעך און לייג ארא דעם רעסיווער.

— מר. דייטש? איך וויל אייך פרעגן — „און זי שטייט נאך אלס אין מיטן דער קיך" אין יוראפ האט איר אויך געררעדט אויפן טעלעפאן?

יא, זאג איך, די זעלבע טעלעפאנען — נאר ווייניגער נומערן. זי טוט א שאקל מיט אירע אקסלען — איך הער דאס ערשטע מאל — אזוי זעט שוין אוים יוראפ — וואס פאר א וועלט איז דארט געווארן?

— איך האָב זיך צוריק אַריין געשליכט אין מיין צימער. איך וועל דאָ לאַנג נישט קענען ווינען, זאָג איך צו מיין פרוי, מיר זעהן עפּעס אויס אין זייערע אויגן ווי פֿאַרבלאָנדזשעטע נשמות פון יענער וועלט, זיי קענען נישט פֿאַרגעסן און קענען זיך גאָר נישט פֿאַרשטעלן דאָס זיי האָבן פֿאַרלאָזט יוראָפּ מיט פערציג יאָר צוריק, און מיר זענען שוין אויס גרינע אין צוויי וואָכן, וואָס ס׳פּלעגט נעמען ביי די אַלטע גרינע אַ סאַך יאָרן.

אַרום אַכט אַזייגער אין אָוונט, אַלע זיצן מיר אין דער קיך אַרום דעם טיש. צו ביסלעך האָבן מיר זיך גוט באַפֿרײַנדעט מיטן אַלטן פֿאַר־פֿאַלק, איך האָב זיי אַלעס אויפֿגעקלערט, דאָס מיר קומען נישט פון יענער וועלט, און ווי אַזוי יוראָפּ איז אויך שוין פֿאַרגעשריטן, אין דער זעלבער צייט ווי דאָ אין אַמעריקאַ. מיט פערציג יאָר צוריק האָט דאָ אויך אַנדערש אויסגעזען — נאָר אויך נישט געווינט צענטראַל־באַהייצונג און טעלעפֿאָן אין יעדן הויז ווי היינט. און מיר געפּינען זיך שוין דאָ איבער צוויי וואָכן צייט, אין ניו יאָרק געווויינט אין אַ האָטעל, האָב שוין פּילע מאָל גערעדט אויפֿן טעלעפֿאָן, און געדענקט נומערן אויפֿן קאָפּ, און זייט איך בין באַפֿרייט געוואָרן פון די קאָנצענטראַציע־לאָגערן, בין איך שוין אויסגעפֿאָרן און געזען אַ האַלבע וועלט. אין אונזער איבערלעבניש אין דער צייט פונם קריג און נאָכן קריג, האָט מיך שוין אויסגעלרענט צו זיין זעלבסטשטענדיג, און אויך זייער סענסיטיוו און עמפּינדלעך אַנצוקומען צו אַנדערע נאָך הילף.

דער טיר גלאָק קלינגט — מיין טאָכטער איז דאָ, זאָגט די פרוי. עס קומט אַריין אַ שיין הויך יונג עלעגאַנט פֿאַרפֿאַלק. די יונגע פרוי אין אַ פּערזיאַן־פוטער־מאַנטל, ברוינע האָר, שטאַרק אַפּגעפּאַרבט, גרויסע אויער־רינגלעך און אַ בריטן בראַנזאַלעט מיט פּאַרשידענע קליינע צאַצקעלעך אַנגעהאַנגען. דער מאַן אַ ביסל נידעריקער, טראָגט אויגן־גלעזער מיט אַ לייכטן ווינטער מאַנטל, און לייגט אַריין אין זיין טאַש די שליסלען פון זיין קאַר, מיר הייבן זיך אויף פון טיש. דאָס איז מיין טאָכטער בערטאַ און דאָס איז דער מאַן אַרנאָלד. העלאָ — האָו דו יו דו? — העללאָ האָו דו יו דו? ענטפער איך צוריק.

אין אייניגע מינוט׳ן ליגט אויפן טיש אַ גרויסע טאַץ מיט פּאַרשידענע פרוכטן, סאַדע וואַסער און גלעזלעך, מען ברענגט אַרויס נאָך בענקלעך פון צימער — און מיר זעצן זיך אַלע אַרום דעם טיש — ווי גלייכסטו אונזער קאָנטרי אַמעריקע? פרעגט אונז די טאָכטער מיט

א שווערן און צעברעכענעם יידיש, ווי אר ווערי העפי! רופט זיך אן מיין פרוי. א, איר רעדט ענגליש? — מאַרטא וועסט נישט גלויבן, זאגט די מוטער מרם. לעווין — זיי געפונען זיך ערשט צוויי וואכן אין ניו יאָרק, און ווייסן שוין אלעס בעסער פון מיר, דעם צווייטן טאג זענען זיי שוין אליין געפאָרן אויפן טרעין. וועז איך בין אהער געקומען בין איך דריי וואכן נישט אַרוים פון דער שטוב.

— יו לוק פאַר ווערי ניים פיפל. און באַטראַכט אזוי מיין פרוי — מיט לאַנגע קעסטן־ברוינע געקרויזעלטע האָר העגגען איבערן רוקן — גאַלד גערעמטע אויגן־גלעזער, — און א שיין צערטלעך געזיכט, — ליכט בלוי פולאַוער פאַרדעקט איבערן האַלדז — מאַמע זי זעט אוים ווי א ניים אַמעריקן סטייל טיטשערן — א בעט יו רייט — זי איז געווען א טיטשערן אין א קינדער־גאַרטן — און מר. דייטש האָט געארבעט אין די קעמפס פאַר די אונר"א.

— דעי אר ווערי אינטליזשענט פיפל!

— פון וועלכע קאַנטרי קומט איר?

פון דער טשעכאָסלאַוואקיי.

— טשעכאָסלאַוואקיי, איז א ווערי ניים און דעמאָקראַטישע קאַנטרי, זאגט די יונגע פרוי.

— ס'איז אמאָל געווען, בעפאָר די וואָר, אבער יעצט איז דאָרט קאָמוניזעם.

— זעט מען קאַרס אין יוראָפ?

— א, יעס, פלענטי — נישט אזויפיל ווי אין אַמעריקא. אין ניו יאָרק איז דאָ מער קאַרס ווי אין יוראָפ בייסיקלעך, מען קען דאָ גרינגער קויפן א קאַר ווי אין יוראָפ א בייסיקל.

— ווי אזוי פאַרשטייט איר שוין ענגליש? וועז איר געפינט זיך ערשט צוויי וואכן אין לאַנד?

— מיר האָבן זיך געלערנט אין יוראָפ. מיר רעדן און שרייבן מערערע שפראַכן פערפעקט — ווי טשעכיש, אונגאַריש, און דייטש, אין היי סקול האָט מען אויך געלערנט ענגליש.

מען קוקט אויפן זייגער, דער זייגער ווייזט צען דריי־סיג. טאַמאַרא איז אן אדער דעי, מיר דאַרפן זיין פרי אין אפיס, ס'איז געווען א פלעזשור מיט אייך צו פאַרברענגען — גוט נייט.

דעם אנדערן טאג אינדערפרי, איך גיי אראָפ צום גראַסערי־מאן

לעבן אונזער הויז. ער רעדט א געשמאקן יידיש מיט די קאסטימערס, איך בין א גרינער ערשט געקומען אין לאנד — שלום עליכם. —

— וואס פאר א לאנדסמאן?

— טשעכאסלאוואקיי.

און איר וואס פארא לאנדסמאן זענט איר?

— עסטרייך.

— עסטרייך, ווין, פרעג איך? איר רעדט עפעס נישט אזא דייטשליכען דיאלעקט?

— ניין איך בין נישט פון ווין נאר פון סטאנאסלאוו.

— דאס איז דאך פוילן, גאליציען. א גאליציאנער? א יא.

— וועו איך בין אהער געקומען איז פראנץ־יוזעף געווען אונזער מלך. — אוי וואס פאר טייערער מלך איז ער געווען — שוין נישט דא אזוינע מלכים.

— נו זענט איר שוין איינמאל א עסטרייכישער.

— ביי מיר זענען גאליציאנער אויך מענטשן.

איך האבן שוין איינגעקויפט ווי אן אמעריקאנער: טשיז, קרים, פוטער, האניג סארדינען, קאפע, גרינצייג אא. א. ו.

ביים ברעקפעסט, איך און מיין פרוי זיצן ביים טיש און די מרס. לעווין זיצט אין א זייט א ביסל אפגערוקט — און קוקט זיך צו ווי די גרינע עסן אין א טיפישן אמעריקאן סטייל — פעפערס און טאמאטן צושניטן אויף קלייע שטיקלעך — שמיר דאס ברויט מיט פוטער, נאכדעם לייג איך ארויף סארדינען און קוועטש ארויף לעמען, לייג ארויף נאך א סליים ברויט שנייד דאס אין העלפט ווי א סענדוויטש, און א טעלער זויער קרים און עגס, און מיר עסן מיט אפעטיט ווי ביי א פריץ.

— מרס. לעווין קוקט אזוי צו — און נעמט נישט ארונטער די אויגן פון אונז.

— מרס. לעווין? רוף איך זיך אן: „פילייכט קומט איר מיט עסן, מיר האבן אייך געמאכט אן אפעטיט.

— מר דייטש איך וויל אייך פרעגען, פון וואנען וויסט איר אז מען דארף קוועטשן לעמען אויף סארדינען? וועו איך געדענק די גרינע וואס פלעגן קומען אין מיינע צייט — האבן געקויפט א גרויסן לייבל ברויט מיט א שמאלץ־הערינג, און אזוי פלעגט מען עסן ברעקפעסט.

מרס. לעווין? ענטפער איך, איר זאלט אייך נישט ווונדערן. מיר

זענען געווען פיר יאָר, דעם אָנקל סעמס קעסט־קינדער אין דייטשלאַנד — מיר פלעגן באַקומען די זעלבע שפּייזן, ווו סאַרדינען טשוקאַלאַד, סיגאַרעטן, ברויט, אַלערליי קענס, וואָס די אַמעריקאַנער סאָלדאַטן. מיר קייען טשונג־גאָם ווי אַלטע אַמעריקאַנער. אויך רויכער איך שוין פיר יאָר טשעסטערפילד סיגאַרעטן, מיין אָנקל פלעגט מיר זייער אָפט שיקן פעקעדזשעס, און פאַר דעם פלעגן מיר אַלעס קענען באַקומען. איר זעט די אַלע זאַכן וואָס מיר האָבן, דאָס איז פאַר די סיגאַרעטן און קאַפע וואָס מיר פלעגן פון דאַנען באַקומען — און די דייטשן האָבן אַלעס אַוועקגעגעבן — ווייל זיי האָבן דאָס פון קיינעם נישט באַקומען, אויך איך האָב נישט געקענט קויפן אין זייערע געשעפטן — לעבן זאָל אָנקל סעם!

מיין אָנקל שטעלט מיך פאַר פאַרן בוטשער, דאָס איז מיין נעפיו, ערשט געקומען. גיב אים גוט פלייש. איך וויז אַן מיין בוטשער אויף שיין פלייש באַהאַנגען אַרום מיט וויסן פעטן — וועז איך גיב א קוק אָן זע ווי ער שיילט אָן שניידט אַוועק — גיב איך א פרעג, וואָס טוט איר? איר שיילט אַוועק דאָס בעסטע, איך וויל דאָך פעט פלייש. — מיסטער דאָס איז פויזן, — קוק אַהער זעט די גאַנצע באַקס — דאָס איז איין סענט פאַר ליבס. — פויזן שמויזן זאָג איך אים, שיילט נישט מער — אַלל־רייט מיסטער, איר וועט שוין אויסגעפונען — גרינט אייך נאָר אוים וואָס שנעלער.

כ'ברענג אַהיים דאָס פלייש — אוי וואָס פאַר א שיין פעט פלייש, שוין לאַנג נישט געהאַט אזא שיין פעט פלייש, זאָגט מיין ווייבל.

די מרם. לעווין פּאַרעט זייך ביים געז אויוון און דאָס פלייש קאַכט זיך. מרם. דייטש רופט זיך אַן אונזער בעלעבאַסטע, איר האָט א אינטש פעטן אויף די זופ, אזא געמיין פלייש האָט אייך דער בוטשער געגעבן, דאָס איז דאָס ביליגסטע פלייש — מיר גלייכן פעט פלייש — ניין, איר מוזט דאָס לאָזן אָפקילן און אַראָפּ נעמען דאָס פעטן דאָס איז פויזן. מיין פרוי קוקט אַן בייז אויף די פרוי, משוגע צעדרייט — איך וועל אַרונטער נעמען די פעטן? און האָט נישט געפאַלגט — און מיר האָבן געגעסן די זופ וועז מרם. לעווין האָט נישט געזען. אזא פעטע זופ און פלייש שוין לאַנג נישט געהאַט. מיר האָבן געגעסן נאָך פילע אזעלכע פעטע זופן און נישט געקענט גלויבן, אז וואָס אין יוראָפּ איז גוט, איז דאָ פויזן.

ביי נאכט — מיר געפינען זיך אין אַנקל׳ס אַפּאַרטמענט — שיין און זויבער די בעטן פּאַרדעקט — די שטויבן שיין ארום געווישט, די פּלאַרם שיין אויסגעוועקסט. מען דערקענט א פרוי האָט זיך געפּאַרעט, ווייל א פרוי האָט אַלעס געברענגט אין אָרדענונג. דער אַנקל האָט זיך מיט אונז גוט באַפּריינדעט און אונז קענען געלערנט, דאָס מיר זענען נאַרמאַל — און אויפריכטיגע אייידעלע־קינדער פון זיין משפּחה. מיר רעדן קיינמאָל נישט פון די קאַנצענטרעיישאַן־קעמפּס און מיר לאָזן זיך לערנען און הערן אוים מיט גרויס אינטערעס אַלע זיינע אינטערעסאַנטע סטאָריס פון דאַנען און פון דער היים, פון די זיידעס און באָבעס, ווי פרום און גוט רייך און ערלעך זיי זענען געווען, און מיר זאָלן אויך זיין גוט און פרום און ערלעך און האַנדלען ערלעך, זיך זייער היטן וואָס מיר עסן, און זיך נישט שטאַרק יאָגן און לויפן, און מיר וועלן ערייכן א געזונטן עלטער, שלאָפן און אויפשטיין אין צייט, וועלן נישט באַקומט מען הארץ־אטאקעס — און קרענקען. דא אין לאַנד איז זייער טייער, א. א. וו.

מיין פרוי זיין נים האָט ער זייער ליב באַקומען, און ווי נאָר אַבאַקאַנטער האָט ער מיט שטאָלץ אונז פאַרגעשטעלט — דאָס איז מיינע קינדער וואָס איך האָב אזוי שווער און לאַנג געוואַרט.

ער האָט אונז אויך דערציילט וואָס ער האָט אויך אַדורכגעמאַכט און איבערגעלעבט, געהאַט פאַרשידענע געשעפטן און פעקטאָרים פון נידל טרייד. געפאַקט און געמאַזלט געווען רייך און אַרעם, און א סאַך מאָל נישט געהאַט קיין געלד אויף קאַרפער. מיט די ערשטע פרוי האָט ער זיך געהאַט גע׳גט — געהאַט צוויי קינדער — נאָר ער וויסט נישט פון זיי, און וויל נאָר נישט וויסן — וויל זיי פירן זיך נישט אויף ווי יידן. די צווייטע פרוי איז געשטאָרבן אין 41׳ יאָר און נישט געהאַט קיין קינדער. ער האָט געמיינט ס׳איז שוין עק וועלט ווען זי איז געשטאָרבן, און אויך די ביטערע נייעס וואָס איז געקומען פון דער היים — האָט ער אויפגעגעבן זיין גרויסן אַפּאַרטמענט ער דאַרף נישט קיין טעלעפאָן קיין רעדיא — קיין טעלעוויזיעס — כ׳בין שוין היינט א ייד פון א יאָר 70 און ביי דעם בעסטן געזונט צושטאַנד. איך האָב שוין פון וואָס צו לעבן נאָר איך פיל גוט און בעסער ווען איך אַרבעט, און איך האָף נאָך צו פאַרן און זיך באַזעצן אין ארץ ישראל. אויך האָט ער אונז געזאָגט דאָס מיר האָבן רייכע קאָזינען אין ניו יאָרק, וואָס האָבן געשיקט דעם אַפידעיוויט. איר דאַרפט נישט דאָג׳ען

— איך וועל זען דאָס בעסטע פאַר אייך, מאָרגן וועל איך נישט גיין צו דער אַרבעט — באַלד אינדערפרי וועלן מיר גיין שאַפינג און וועל אייך נעמען אין די בעסטע סטאָרס — און אַוועק וואַרפן די אַלע יוראָפּישע שמאָטעס.

צו 75 יאָר האָט זיך דער אָנקל באַזעצט אין ירושלים, דאָרטן האָט ער נאָכאָמאָל געהיראָט און געלעבט צען יאָר אין ישראל, און געשטאָרבן אַזוי ווי ער האָט זיך געוווּנשן אין זיין הויז און אין זיין אייגן בעט און קיינמאָל נישט קראַנק געווען.

הן גאלתי — יחידי סגולה ועבודתם

וען מיר קינדער האָבן געפרעגט דעם טאַטן, ווי קומט עס וואָס ער מהמיוחדים מתלמידיו של הה"ק מאונסדאָרף זצ"ל, איז נישט קיין רב? וואָס ס'וואָלט זיך בעסער געפאַסט ווי צו זיין אַ רייזענדער, און ער וואָלט זיך נישט געדארפט אַזוי פּלאָגן וועגן פּרנסה. זיין ענטפער איז געווען: מיין רבי האָט מיך אַזוי מגדל געווען, מיר נישט געהייסן זיין אַ מנהיג בישראל.

הונדערטער און טויזנטער יידן האָט מיין טאַטע מציל געווען פון מאַכלות אַסורות אין די צוויי וועלט-מלחמות, וען ער האָט אויפ-געשטעלט כשר'ע קיכן לעבן די מיליטערישע קאַסאַרמעס. אַ סאַך יידישע נפשות האָט ער מציל געווען פון אַ זיכערן טויט אין דער צייט פון דער חולרע-מגפה בשעת דער ערשטער וועלט-מלחמה, און האָט דערביי איינגעשטעלט זיין אייגן לעבן.

ס'האָט קיין שיעור נישט וויפל תורה און יראת שמים וואָס ער האָט פאַרשפּרייט אין פיל יאָרן אויף זיינע רייזעס איבער די וועגן און באַנן. אַ סאַך מאָל האָט ער מסיים געווען ש"ס אויפן וועג. ביי אַ סאַך משפחות האָט ער גערעטעוועט דעם שלום-בית מיט זיין ערלעכער נשמה און האַרץ. ס'איז שווער צו שילדערן ווי ווייט ער איז געווען אַ מליץ טוב פאַר יידן לפני אביהם שבשמים — בבחינת סניגור.

איך קען קיינמאָל נישט פאַרגעסן זיינע ערלעכע ווערטער יעדן ראש השנה, וען מיר זענען שפּעט אַהיים געקומען פון דאַוועגן פון אדמו"ר ממונקאַטש ז"ל: וען מיר האָבן שוין געזאָגט אַלע אַבינו מלכנו'ס, לאָזן מיר אוים אבינו מלכנו עשה למען שמך הגדול הגבור והנורא שנקרא עלינו, וויפל צרות און יסורים ליידן מיר נאָר וויל מיר טראָגן דעם נאָמען ייד... וען אויך נישט מער ווי דעם נאָמן ייד. אַזוי האָט ער געבעטן און געווויינט פאַר כלל ישראל.

בני מונקאַטש און תלמידי אונסדאָרף, וואָס האָבן אים געקענט פון דער נאָענט, האָבן געוווסט אַז ער איז אַ איש תמים ואיש אמת. איך האָב אים געקענט און געזען אַלס אייניער פון די יחידי סגולה. אַלס טאַטע און רבי האָב איך אים גערופן אבי מורי ורבי ביים שרייבן בריוו. בין הזמנים וען איך בין אַהיים געקומען צו פאַרן פון דער

ישיבה, און איך האָב אים געהאַלפן זאַמלען פאַר קופת ר' מאיר בעל הנס, פון וועלכער ער איז געווען דער גזבר פלעג איך זען ווי מען איז אים מכבד אין יעדן הויז ווו ער קומט אַריין און מען פרייט זיך מיט אים, ווי מיט א גרויסן גאַסט. ער פלעגט מיר אָפט אַנווייזן מיט די פינגער אויף די קליינע קינדער פון דעם הויז „דאָס זענען מיינע אייניקלעך". זייער פאַטער אָדער מוטער האָט ער געראַטעוועט בשעת דער מגיפה. איך האָב דאָן געהאַט די געלעגנהייט מיט אים צו רעדן ענינים גבוהים. ער האָט מיר מסביר געווען, ווי וויט איך האָב דאָן משיג געווען, דעם ענין פון מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיע, און ענינים פון ביאת המשיח שיבא במהרה בימינו.

זיין דרך אין תורה ועבודה

ער האָט געדאַוונט פון סידור חמדת ישראל, און ער פלעגט מיר אָפט זאָגן „מיין כוונת התפלה איז בלויז פירוש המלות אָן צירופי שמות, לקיים מצות בוראי כעבד המתחנן למריה". און מהאי טעמא האָט ער זייער מקפיד געווען צו דאַוונען שבתות און יו"ט בביהמ"ד של האדמו"ר זצ"ל, אָדער אין קליינעם בית מדרש'ל מיט'ן דיין רבי מאיר וואָלף זצ"ל. ווייל זיי האָבן געקענט דאַוונען על פי קבלה און מכוון זיין צירופי שמות, אשר יקראוהו באמת.

ער האָט זיך וויניג געשאָקלט ביים דאַוונען, קוים באַוועגט מיט זיין גוף, אָבער אַלע איברים האָבן געציטערט מיט התלהבות יתירה, ומעיניו זלגו דמעות, וניכר לכל שאש תוקד בקרבו. ער האָט זייער מקפיד געווען צו דאַוונען בציבור באַשמורת, וק"ש עם הברכות בזמנו.

און אַזוי שרייבט דער טאַטע אין זיין ספר תולדות שמואל פון אונסדאָרף: „ובדידי הוה עובדא שאיחרתי לבא פעם אחת בש"ק לתפלה והייתי בטוח כי מרן ז"ל לא הרגיש מביאתי זאת, וגדולה היתה תמיהתי בשעת סעודה ג' אשר בה הי' מנהגו לחלק שיריים לתלמידיו כפי הסדר לגדול כפי גדלו ולקטן כפי קטנו, ואותי עזב לאחרונה, ונתן לי חתיכה קטנה מאוד, כי לפי תפלת שחרית שאחרתי היום לא מגיע לי אפילו חלק קטן כזה. דיבורים אלו ירדו לחדרי בטני ועשו רושם גדול

כל כך אצלי עד כי מעודי עד עתה מהדר אני להתפלל תמיד בציבור, וגם עתה שפרנסתי ע"י נסיעה וטלטול הדרך כמעט שלא בטלתי זה שנים הרבה מלהתפלל בציבור".

סדר לימודו

ער איז געווען א גרויסער מתמיד, און ער האָט נישט פֿאַר־פּעלט קיין איין טאָג צו לערנען זיינע שיעורים, וואָס זענען געווען משניות, עטלעכע בלאַט גמרא, עטלעכע עמודים פון זוהר השבוע, און אין זיינע שפּעטערע יאָרן האָט ער אויך געלערנט חכמת האמת וואָס דער פּעטער רבי מאיר וואָלף האָט מיט אים געלערנט.

זיין דרך הלימוד איז געווען על פּי דרך אונסדאָרף — אויפֿ'ן בלאַט און נישט סתם פּלפּולים. ער פלעגט מדקדק זיין אויף די כלומר'ס פון רש"י, און ער פלעגט מכוון זיין די קשיות פון תוספות. וועז ער האָט זיך געפּונען אין דער היים, נישט פֿאַרריזט, האָט ער פֿאַרגעלערנט א שיעור פֿאַר זיין חבריא אין קליינעם ביהמ"ד, און נאָכ'ן נאָכטמאָל, האָט ער זיך געזעצט לערנען ביז שפּעט אין דער נאָכט. איך געדענק אים אין די שווערע צייטן בשעת החירום, וועז מ'האָט יעדן טאָג געהערט נייע גזירות אויף יידן, און פּרנסה איז געווען בצמצום גדול, און וויגטער וועז די שטוב איז געווען וויניג באהייצט, האָט ער זיינע שיעורים נישט מבטל געווען. איך פלעג טאָן פֿאַרשידענע תחבולות ס'זאָל זיין א ביסל וואַרימער אין שטוב וווּ ער זיצט און לערנט.

דרך אכילתו

וועז ס'איז געזעסן מיט אים ביי איין טיש האָט דערקענט אז דאָס עסט נישט סתם א ייד. א דבר שצריך בדיקה האָט ער נישט געגעסן נאָר וואָס די מאָמע האָט בודק געווען. און אלע יאָרן וואָס ער פלעגט זיין פֿאַרריזט, האָט ער נישט געגעסן קיין פלייש אונטער־וועגס. די מאָמע ע"ה פלעגט אים מיט געבן גערייכערטע פלייש וואָס זי פלעגט אויפּרייכערן אין קוימען.

שבת ויו"ט ביים טיש האָט ער נישט פֿאַרפּעלט צו דערציילן אוּן רעדן וועגן זיין רבי'ן פון אונסדאָרף. ער האָט געווּיזן ווי דער רבי פלעגט טרונקען וואַסער — געלייגט דריי פּינגער אויפ'ן גלעזל, אוּן נישט וויטער געטרונקען ער זאָל נישט דאַרפֿן מאַכן א ברכה אחרונה. דער רבי האָט אויך געקענט אויסרעכענען וויפל וואַסער ער האָט געטרונקען זיין גאַנץ לעבן. יעדן שבת ביים טיש האָט ער געזאָגט זיינע חידושי תורה וועלכע ער האָט פֿאַרשריבן מוצאי שבת אין א קונטרס. דאָס איז ליידער פֿאַרלוירן געגאַנגען. ער האָט נישט געלאָזט רעדן דברים של חול, אוּן קיינער האָט זיך נישט געטאָרט אויפהייבן ביים עסן, נאָר די מאַמע אוּן שוועסטער וואָס באַדינען ביים טיש.

פּסח

ער האָט געהאָט מעל געמאָלן ביי א איש נאמן, אוּן געבאַקן האָט ער ביים ערשטן אויוון. זיינע מצות זענען געווען דיקע אוּן פּאַר־ברענטע. דברים שצריכים הכשר האָט ער נישט געגעסן. דער סדר איז געווען בדחילו ורחימו אוּן בדביקות. זיין רבי איז נישט אַראָפּ פון טיש, אוּן געזאָגט האָט ער אין זיין הגדה „באר שמואל", אוּן געזאָגט אַלע מאמרים „אַזוי זאָגט מיין רבי". ער האָט נישט פֿאַרפּעלט ביי יעדן סדר צו זאָגן זיי רבינ'ס וואַרט „הן גאלתי אתכם אחרית כראשית מיינט מען בבחינת בראשית". אוּן אַזוי האָט ער געפֿראַווען דעם סדר ביז דריי א זייגער פֿאַרטאָג. דאָן האָט ער געזונגען דעם הייליגן קאַליווער'ס „סאַלאַ קאַקאַש מאַהר", אוּן טרערן האָבן זיך געגאָסן פון זיינע אויגן. אוּן ווען ער איז נישט געווען צו מיד, האָט ער אַפּגעלערנט א פּרק משניות נאָכ'ן סדר.

מועדים

עשי"ת האָט ער געפֿאַסט יעדן טאָג, אוּן קיינמאָל נישט געווען פֿאַרריייזט די טעג.

ביי דער סעודה המפסקת ערב יו"כ האָט ער קיינמאָל נישט

פארגעסן צו ווייזן פאר דער משפחה ווי די הענד פון רבי'ן האָבן געציטערט, ווען ער האָט געגעסן די זופּ אז ס'פלעגט זיך אויס גיסן.

מוצאי יו"כ האָט ער שוין אָנגעהויבן רעדן וועגן דער סוכה, און מיר זענען געגאַנגען ארויף אין הויף, און ער האָט מיר אָנגעווויזן ווו און ווי אזוי מען זאָל מאַכן די סוכה. ער האָט געזוכט דעם שענסטן אתרוג וואָס ער האָט געקענט טרעפן, און באַצאָלט פאר יו"כ, און ער פלעגט באַקוקן דעם אתרוג יעדן טאָג ביז סוכות.

דעם ערשטן טאָג סוכות איז ער אויפגעשטאַנען כעלות השחר, און נאָך דער מקוה האָט ער זיך פארמאַכט אין סוכה מיט די ד' מינים אז קיינער זאָל אים נישט מבלבל זיין, און ער האָט געמאַכט די נענועים פאר א לאַנגע צייט. נאָך עטלעכע טעג פלעגט זיין אתרוג ווערן שוואַרץ פון שוויים, און ער פלעגט זאָגן אז דאָס הייסט א הידור אתרוג. ער איז נישט פרוים פון דער סוכה גאַנצע אכט טעג.

זיינע מדות

ער איז געווען א נחבא אל הכלים, און ער האָט זיך געפירט בתמימות ובפשטות. ער האָט דערקענט אין א מענטש צי ער איז א חולה מסוכן. געזאָגט האָט ער, אז זיין רבי האָט דערקענט א מענטש מיט א קוק אויפ'ן פנים, ער אָבער, מוז רעדן עטלעכע מינוט און דאָן וויסט ער צי דער מענטש איז תוכו כברו, און פון וואָנען דער חסרון קומט. אָזוי ווי ער האָט זיך מוסר נפש געווען פאר קראַנקע, דערקענט ער ווען ס'איז נשתנה צורתו.

קיין מחלוקת האָט ער נישט געקענט פאַרטראָגן, אפילו ווען ס'האָט אויסגעזען לשם שמים. ווען די מחלוקת מיט בעלז איז געווען אין פולן גאַנג, און פלאָם און פייער האָבן זיך פארשפרייט אויף אלע תפוצות העולם, און ס'האָט כמעט פאַרברענט אונזער שטעטל, האָט ער געוואָלט מאַכן שלום.

נאָך דעם ווי דער בעלזער רבי זצ"ל האָט שוין געהאָט פאַרלאָזט אונגארן, האָט די מחלוקה נאָך אלץ געפלאַקערט. ס'האָט גורם געווען קנאה, און שנאה און פירוד הלבבות אפילו צווישן די גוטע יידן, ס'האָט גורם געווען מסירות אויף דער יידישער גאָס. דער טאָטע איז געווען

בטבע א איש תם ורודף שלום, האָט ער נישט געקענט פֿארטראָגן די חרפות וגידופים, ווי יידן שלעפֿן זיך ביי די בערד און פּיאות אין בית המדרש וכדומה. האָט ער געבעטן ביי עטלעכע פון די חשוב'ע בע"ב, מען זאָל מיט אים אַריין גיין צום רב און מאַכן שלום. זיינע ידידים האָבן זיך ביי אים געבעטן, ער זאָל זען זיך נישט אַריין מישן, ווייל דאָס זענען דברים העומדים ברומו של עולם בדרך החסידות, און ער אַלס אַשכנז'ער פֿארשטייט דאָס נישט. ס'האָט נישט געאָלפֿן, און מען האָט געמוזט מיט אים מיט גיין. ער האָט זיך פֿארשלאָסן מיט דעם מנחת אלעזר אין שטוב, און האָט זיך געזומען דעם כח און איבערגעגעבן וואָס ער האָט מקבל געווען פון רבי'ן אין דער צייט פון דער ערשטער מלחמה, אַז די דאָזיגע מלחמה איז נישט מלחמתו של משיח. ער האָט געהאָפּט אַז זיינע רייד וועלן מאַכן א רושם, ווייל דער אונסדאָרפֿער רב איז געווען יחוע ביים מנחת אלעזר און ביים דרכי תשובה אַלס בעל רוח הקודש. נאָר וען דער טאָטע ע"ה האָט פֿארלאָזט דאָס הויז, האָט דער מנחת אלעזר זצ"ל געזאָגט: אַז שמואל חיים איז אַן אויבער־לענדער יעקע, און פֿארשטייט נישט קיין חכמות, נאָר אַזוי ווי ער האָט פֿארשטאַנען פון זיין רבי'ן.

מיר האָבן דער טאָטע עטלעכע מאָל דערמאָנט, די מחלוקת איז געווען ביי אים זייער באַקאַנט און זייער שווער אויף זיין געוויסן. די כוונה פון דעם הייליגן מנחת אלעזר איז געווען א גרויסע, נישט מרחק צו זיין ח"ו די גאולה. אַזוי ווי ער איז געווען א גאון עולם, און נישט מורא געהאַט. פון דער אַנדערער זייט איז בעלז געווען פֿאר שלום, ווייל דער בעלזער רבי זצ"ל האָט נישט געקענט פֿארטראָגן וואָס אַלמנות און יתומים קומען צו אים שרייען געוואַלד. דער טאָטע האָט מיר געזאָגט, א ביסל תקיפות וואָלט נישט געשאַדט, נאָר נישט אַזויפיל. ווייל מיר האָבן געזען לאחר הסתלקותו פון מנחת אלעזר, ווי די הפקרות האָט זיך פֿארשפּרייט אין אונזער שטאָט — איש כל הישר בעיניו יעשה. די הפקרות און חילול שבת ביי דער יוגענט איז געווארן פּריי אין די גאַסן. זיי האָבן פון זיך אַראָפּגעווארפן דעם יידשן לבוש און זיי האָבן זיך מתחבר געווען מיט די ציונים. דאָס האָט מען געזען בפרט ביי די מחלוקת פּירערס.

מלחמת ישמעאל

אין דער צייט פון קריג האָט ער געזען ווי איך רו נישט און טראַכט, ווי אַזוי קען מען ראַטעוון? פוילן איז שוין חרוב ונחרב, דער דייטש ימ"ש איז שוין ביי אונזערע טויערן, און וויל אויך אונז חרוב מאַכן.

געהערט האָב איך אים שמועסן מיט דעם פעטער דעם דיין הרב רבי מאיר וואַלף זצ"ל, און נאָך יחידים פון זיין חבריא „דאָס די מלחמה פון דעם דייטש מיט דעם רום איז נישט די מלחמת המשיח, ווייל מלכות ישמעאל מוז זיין מעורב". וועז ער איז אַהיים געקומען פון בית המדרש, האָב איך אים געפרעגט „אפשר וועלן די טערקן אריין אין דער מלחמה" (ווייל אין יענער צייט זענען זיי געווען נייטראַל) האָט ער געענטפערט „אז דאָס וועט נישט העלפן, ווייל זיי רופט מען מלכות הגר, און נישט מלכות ישמעאל". כדרכו בקודש האָט ער מיך צוגעריפן צום טיש צו דעם שיעור גמ"ת, און וועז די בני הבית זענען שוין געשלאָפן, האָט ער געעפנט דעם ספר הזוהר הקדוש, וכמדומה לי אז דאָס איז געווען אין פרשת ויחי, אויפ'ן מדרש „ביקש יעקב לגלות את הקץ ונסתם ממנו". ער האָט מיט מיר געלערנט וואַרט ביי וואַרט עטלעכע עמודים און עס מיר מסביר געווען עטלעכע שעה על פי פשטות, וואָס מיר זעהן יעצט, און וואָס עס וואַרט אויף אונז, וואָס באמת מיר האָבן אַליין געזען און איבערגעלעבט. קיין רבים — האָט ער מיר געזאָגט, וועלן זיך נישט ראַטעוון, נאָר יחידים וועלן זיך מציל זיין, און מיר געווייזן מיט'ן פינגער „אחד מעיר ושנים ממשפחה". געזען האָב איך אויף אים אז ער האָט אויף זיך מקבל געווען גזירת המקום ווי יצחק אבינו צו דער עקידה; און מיר געזאָגט: „דאָס אַלעס איז געשריבן שוואַרץ אויף ווייס, און וועז נישט דער זוהר הקדוש „וואַלטן מיר ח"ו אריין געפאַלן אין גרעסטן יאוש". און אַזוי האָב איך עס פאַרשטאַנען.

ענין ביאת המשיח

ער איז געגאַנגען אין דער שיטה פון רמב"ם, און מיר אַזוי מסביר געווען לפי ערכי, אַזוי ווי ער האָט מקבל געווען פון זיין רבי'ן.

ער איז געווען א מאמין אין ביאת המשיח — נישט נאָר בלבו,

נאָר אויך במעשה. נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, וועו די טשעכן האָבן פֿאַרנומען אונזער געביט, האָט ער נישט געוואָלט ווערן קיין בירגער, נאָר זיך אויפֿגעהאַלטן אין מונקאַטש אַלס שטאָט־לאָזער מיט אַ רויטן פּאַס, און יעדע פּינף יאָר געמוזט באַצאָלן פּינף הונדערט קראָנען פֿאַר זיין אויפֿענטהאַלט ווי אַן אויסלענדער. די משפּחה האָט אים שטאַרק געבעטן, ער זאָל אַיינרייכן פֿאַר בירגערשאַפֿט, האָט ער געענטפֿערט בתמימות לבו „איך קען נישט, איך בין אַזאַ מאַמין אין ביאַת המשיח". מיר האָבן געוווסט אַז ער איז אין דער בחינה אוך נישט סתם בטלנות, ווייל ס׳קאָסט אַ סאָך געלד. ביי די אונגאַרן איז ער שוין געוואָן געצוווונגען צו ווערן אַ בירגער.

ווי אַזוי קען איך פֿאַרגעסן זיין סדר אַלס גרעסערער בחור, וועו מיר זענען געזעסן ביי זיין טיש מיט יראת הכבוד, און מ׳האָט דערקענט אַז ער ברענט ווי אַ פּייער מיט דבקות. אוך ער האָט געזאָגט אַז די קדושה פונ׳ם סדר גיט אים כח אויף אַ גאַנץ יאָר. ער האָט אַנגעהויבן מסביר זיין: „הן גאלתי אתכם אחרית כראשית" איז דער טייטש: אַז מיר וועלן אויסגעלייזט ווערן מיט דער זעלבער בחינה ווי גאולת מצרים, מיר וועלן דאַרפן ארבעטן עבודת פּרך, מיר וועלן בויען פּתום ורעמסס און דאָס וועט איינגעזינקען ווערן, מ׳וועט שלאָגן ביי דער אַרבעט, מ׳וועט וואַרפן קינדער אין וואַסער, מ׳וועט נישט ארוים־לאָזן מיט גוטן. די שונאים וועלן דערטרונקען ווערן אין ים, און מ׳וועט דאַרפן מלחמה האַלטן אוך צוריק נעמען ארץ ישראל. האָט זיך מיין עלטערע שוועסטער אַנגערופן מיט דרך ארץ, „טאַטע לעבן, ווי קען דאָס זיין אוך ווי אַזוי וועט דאָס קענען זיין? מיר לעבן דאָך עפּעס אין אַ ציוויליזירטער וועלט, וועט מען וואַרפן קינדער אין וואַסער? אוך ווי אַזוי וועלן מיר האַלטן מלחמה — ארויסטרייבן די ענגלענדער אוך אַראַבער? דער טאַטע ע״ה האָט איר געענטפֿערט בניחותא „אַזוי האָב איך מקבל געווען פוך מיין רבי׳ן, אוך אַזוי טאָקע בין איך מאַמין". איך האָב זיך דערמאַנט אין זיינע ווערטער אין ארבעט׳ס לאָגער, וואו מ׳האָט אונז געשלאָגן אוך געפּיניקט, אוך די ווערטער פוך הייליגן צדיק האָבן מיר געגעבן כח.

בני מונקאַטש! וועט קען פֿאַרגעסן די דרשות פֿאַר תקיעת שופֿר אין ביהמ״ד של בעל מנחת אלעזר, וועו טויזנטער יידן האָבן געהערט דאָס שאָפֿן הארי אוך דאָס ווייגען ווי אַ קליין קינד פוך דעם הייליגן רב זצ״ל, ווי ער האָט זיך געבעטן ביי דעם רבש״ע „זאָל שוין קומען די

גאולה שלימה" ביטער האָט ער געווויינט און געשריגן „דאָס איז דער שלום וואָס זיי האָבן געוואָלט?". „אוי וויי" האָט ער געשריגן, „דער טריפה'נער שלום".

דער טאַטע האָט מיט מיר געלערנט דעם זוה"ק אין דריי־און־פערציג'סטן יאָר, א קורצע צייט איידער איך האָב געמוזט פאַרלאָזן מיינע עלטערן און היים־שטאָט. אַזוי האָט ער אָנגעפאַנגען: „ביקש יעקב לגלות וכו' וואָס מיר האָבן אויף אונזער אייגענעם לייב איבער־געלעבט און געזען אין דער מלחמה, האָט מען נישט געוואָלט פון הימל אַז אונזער פאַטער יעקב זאָל דאָס מגלה זיין צו זיינע קינדער, וועָן דאָס ערשטע גלות האָט זיך קוים אָנגעפאַנגען". און ער האָט מיר מסביר געווען „אַז מיר האַלטן שוין **בעתה**, ערב שבת פאַרנאַכט. און וואָס מ'האָט אונז איינגערעדט די גאַנצע צייט, אַז די צדיקים האָבן מבטל געווען די אַלע גזירות, איז נאָר געווען אונז אויסצושלעפערן, וויל ווער וואָלט אויף זיך מקבל געווען די אַלע צרות וואָס דער זוהר הקדוש שרייבט בפרטיות, וואָס מען דאַרף אַדורך גיין. וועָן אויך די חז"ל האָבן גערעדט וועגן דעם ענין און געזאָגט — היום — איז נאָר אם בקולו תשמעו, אַדער מ'וועט אָפּהיטן צוויי שבתות, און מיר זעהן אַז בדרך הטבע קען דאָס נישט זיין.

די דייטש'ן זענען בבחינת עמלק, וואָס זענען אונז באָפאַלן אין דער מדבר, וועָן מיר האָבן זיי גאָרנישט געטאָן. און אַזוי ווי זיי זענען אבי אבות הטומאה, זענען משה רבינו'ס הענט געווען שווער מתפלל צו זיין. אויך האָט מען אונז אָנגעזאָגט: „זכור את אשר עשה לך עמלק". אַזוי ווי ער איז מרגיש אַז זיין סוף איז נאָענט, האָבן זיי זיך ארויסגעלאָזט אויף אונז מיט דער גרעסטער מאַס אַכזריות וואָס ס'איז נאָר במציאות אין עולם האכזריות. און אַלע שיטות ודרכים וואָס ס'איז נאָר פאַראַן אויפ'ן עולם המחשבה, סיי די גוטע און סיי די שלעכטע וועלן אַראָפּ קומען אויף דעם עולם העשיה פאַר דער גאולה. דאָס וויל הקב"ה וווייזן דעם אדם, — דעם בעל בחירה, און אים געבן רשות צו וווייזן וואָס ער קען אויפטאָן מיט זיין פשוט'ן שכל, וויל נאָך דער גאולה וועט זיך אויפהערן די בחירה.

אַזוי ווי מיר זענען די זעלבע נשמות פון די יוצאי מצרים, און מיר זעהען דאַרטן אַז נאָך די אַלע צען מכות און די נסים וואָס מיר האָבן געזען ביי קריעת ים סוף, זאָגט דאָס פאַלק: „ניתנה ראש ונשובה מצרימה" — לאָמיר מאַכן א פירער און זיך אומקערן קיין מצרים, וויל זיי

האָבן נישט קיין חשק צו גיין אין דער מדבר און מלחמה האָלטן פֿאַר ארץ ישראל. געפונען מיר זיי ביים בית שני, און חז"ל רופן זיי מיט'ן נאָמען פּריצים, און מיר זעהן ווי זיי זענען זיך מוסר נפש, און האָלטן מלחמה מיט די רוימער פֿאַר ירושלים, ווען די ערלעכע — די פּרושים ואָגן אַז ס'וועט נישט העלפן, ווייל דאָס ביהמ"ק וועט חרוב ווערן.

און אַזוי געפונען מיר זיי בעת הקץ. זיי זענען זיך מוסר נפש פֿאַר ארץ ישראל, נאָכדעם ווּאָס דאָס לאָנד איז געווען פֿאַרווויסט טויזענטער יאָר'ן, טריקענען זיי די זומפֿן, ריניגען און בויען דאָס לאָנד. קינדער פון רייכע עלטערן, גייען אַרבעטן שווערע פעלד־אַרבעט; פֿאשען שאָף, שטאַרבן פון מאַלאַריע, און ווערן שומרים קעגן די ישמעאלים.

און מיר האָבן איבערגעלעבט דעם הבה נתחכמה, און דעם גאַנצן ביטערן גלות ווּאָס איז בבחינת מצרים. נישט אַלע ווּעלן האָבן די זכי' אריין צו קומען אין לאָנד, נאָר בבחינת „טפּכם אשר אמרתם לבז יהיו", און אַזוי זאָגט אויך דער זוהר און חז"ל „אחד בעיר ושנים במשפּחה". און אַזוי ווי מיר געפונען ביי די יוצאי מצרים אַז מ'האָט יאָרן מלחמה געהאַלטן פֿאַר דעם לאָנד ביז מ'האָט עס איינגענומען. און אַזוי וועט אויך זיין בעת הגאולה. ישמעאל, דער זון פון אברהם און הגר, ווּאָס האָט זיך געלאָזט מל זיין צו דרייצן יאָר, און תשובה געטאָן אויף דער עלטער, ווי ס'פֿאַסט זיך פֿאַר אַ זון פון אברהם, האָט ער באַקומען רשות אויף דעם לאָנד, אָבער נאָר ביז צו דער גאולה שלימה. ער וועט פֿאַלן מיט עשו'ן צוזאַמען, און זיינע מלכים ווּעלן זיך אויסלאָזן, און ס'וועט נישט בלייבן פֿאַר זיי אַ מלך ווּאָס זאָל אויף זיי געווּעלטיגן, זיי ווּעלן פֿאַלן מיט זייערע שרים אין הימל. די תורה הק' זאָגט, און גלייכט אונז צו די זאָמד פון ברעגן פון ים און ווי די שטערן פון הימל — דאָס מיינט מען, ס'איז דאָ אַ צייט ווּאָס מיר זענען נידעריג און צוגעגליכען צו זאָמד — מ'קנעט עס, מען בויעט, און מ'מאַכט עס צו בלאָטע גלייך. ווען אָבער די צייט קומט ווּעלן מיר זיין אַזוי הויך ווי די שטערן פון הימל, און קיינער וועט אונז נישט קענען דערגרייכן.

אַזוי געדענק איך, ווען די מדינה איז פֿראַקלאַמירט געוואָרן אין 48', האָב איך זיך געפונען מיט די שארית הפּליטה אין דייטשלאַנד און מיינער אַ ידיד פון דער שארית הפּליטה, אַ יונגער מאַן אַ יודע ספֿר; ער רעדט מיר אויס זיין הארץ „ווּאָס וועט זיין, זיבן פֿראַבישע

מלוכות באפאלן די יידישע מדינה, און וועלן ח"ו אויסהרג'נען אלע ציונים, נאר די גוטע יידן אין ירושלים וועלן זיי נישט טשעפן, וויל זיי זענען קעגן דער מדינה און וואלטן אויף משיח צדקנו. איך זאג אים, טייערער ברודער ידידי, ראשית, וועלן די אראבער נישט בודק זיין דעם טלית קטן, און שנית האט מיין טאטע זצ"ל מיר געזאגט וואס ער האט מקבל געווען פון זיין רבי'ן, אז ס'וועט קומען די מלחמה פון ישמעאל אין דער זעלבער בחינה פון דער ערשטער גאולה, מיט די זיבן מלכים האבן מיר שוין מלחמה געפאלטן און מ'האט זיי גובר געווען. און אזוי וועלן מיר זיי דאס מאל אויך גובר זיין. מ'האט זיי שוין דריי מאל גובר געווען, איז דאס שוין א חזקה — המשולשת בתורה. און די... דארפן מתקן זיין דעם „נתנה ראש ונשובה מצרימה". די מלחמה וועלן זיי געווונען נאר דעם שלום וועט משיח צדקנו אונטער שרייבן, און נאר דעם גוף וועלן זיי אויפבויען און נישט די נשמה, און זיי וועלן נעמען באצאלט, אזוי ווי דער בעל מלאכה וואס בויט אויף א הויז, געהערט דאס הויז נאך נישט צו אים.

זאגט דער טאטע זצ"ל: מיר זאגן יעדן טאג בונה ירושלים — דער רבש"ע לייגט איין ציגל צום צווייטן, וועז מיר זאגן די תפלות. אזוי ווי מיר זעהן ביים משכן, וואס דער בנין איז געווען ווי די צורה פון א מענטש, און בצלאל האט געקענט מכוון זיין די איברים פון א מענטשן, נאר די מנורה וואס איז דער מוח און נשמה, האט דער רבש"ע געהייסן משה רבינו אליין מאכן, אבער נתקשה — משה רבינו האט נישט פארשטאנען — ווי קען א שטיק גאלד זיין בבחינת מוח, און א ביסל שמן בבחינת נשמה? האט אים השי"ת געוויזן א פייערדיגע מנורה אין הימל. פון דעם וועט ארוים לייכטן די בחינת נשמה. און אזוי אויך וועט דאס ביהמ"ק געבויט ווערן פון א הומר וואס יעדער וועט קענען זען, און דאס פייערדיגע ביהמ"ק איז א קעגנאיבער אין הימל. און געזאגט האט ער מיר „משיח צדקנו וועט נישט זיין קיין מלאך, ער וועט נאר דארפן זיין א הוגה בתורה ועוסק במצוות און וועט נישט דארפן באוויזן נסים און נפלאות ווי משה רבינו, וויל מיר זענען די קינדער פון די יוצאי מצרים, און אונזערע אבות האבן די אלע נסים שוין געזעהן, און מיר גלויבן אונזערע אבות וואס זענען געשטאנען ביים בארג סיני — וואס זיי דערציילן דעם אמת. און משיח צדקנו וועט קומען צו א געדעקטן טיש געגרייט פון אלעם, און וועט גארנישט דארפן מחדש זיין נאר מברר זיין ברוח קדשו".

א טייל מפרשי התורה זאגן: פארוואס האט דער באשעפער זיך באוויזן צו משה רבינו פאר די גאולה ראשונה אין דער מדבר בסנה? ווייל דאס ווייזט אויך דער גאולה האחרונה, דער סנה זענען די גדולי התורה שהאש הקדושה תוקד בקרבם, און זיי ווילן זיין א סנה פאר דער גאולה שלימה, און גורם זיין א בלבול המוחות און פירוד הלבבות, ווייל ס'איז נישטא קיין אחדות. ס'איז ידוע ביי די תלמידי הבעש"ט, פארוואס האט מען אראפגעשיקט פון הימל אזא גרויסע נשמה אין א לבוש פון א איש פשוט? ווייל דער זמן המשיח איז נאך געווען וויט אזוי אין יענער צייט, און דאס ביסל יידישקייט וואלט ח"ו פארגעסן געווארן צווישן דעם המון עם — אזוי ווי מיר האבן דאס טאקע געזעהן, ווי וויט זיין השפעה האט דערגרייכט זענען געבליבען ערלעכע יידן. נאר געווינט האט דער בעש"ט מיט ביטערע טרערן און געזאגט „אז ס'וועט קומען די צייט פאר'ן גואל צדק וועט מיין שיטה נישט טויגן". ווייל אזוי ווי די תלמידי הבעש"ט זענען זיך נוהג צו דאוונען און מקבל שבת זיין אויף די מינוטן פון דעם זמן האחרון און זענען נישט מדקדק בטירחא דציבורא, און זענען מקבל שבת שוין שפעט אין דער נאכט, ווען רוב הקהל איז שוין אין בית הכנסת ביים דאוונען. אויף דעם האט דער בעש"ט הקדוש געווינט, זיי ווילן אים נישט לאזן קומען, ווייל אין הימל וועט מען ווארטן אויפ'ן לעצטן זמן, ואם ווייטער גייט עס שוין נישט.

ס'איז ידוע ביי די חסידי מונקאטש, ווען דער בעל מנחת אלעזר איז געפארן קיין ירושלים, זיך זעהן מיט'ן סבא קדישא המקובל רבי שלמה אליעזר אלפאנדרי זצ"ל, פאר זיין הסתלקות, ווען דער מנחת אלעזר איז צוריק געקומען קיין מונקאטש איז ער אריין געקומען צום דאוונען פרייטאג צו נאכטס צו קבלת שבת מיט רוב הקהל פון שטאט, און געזאגט אז אזוי האט אים געהייסן דער סבא קדישא צו שטעלן זיך דאוונען פרייטאג נאכט וואס פריער. נאך א צייט שפעטער, האט ער וידער אנגעהויבן קומען שפעט, און געזאגט „איך קען נישט און בין נישט ביכולת משנה צו זיין פון מיין אלטן דרך, כ'קען זיך נישט פריער דערפארטיגן.

גזירה היא מן השמים; זייט נאך דער מלחמה גיסט מען זיך זאמד איינער דעם צווייטן אין די אויגן — די ציונים זאגן אז די רבנים זענען שולדיג, ווייל זיי האבן געשטערט די יידן פון פארן קיין ארץ ישראל. די גוטע יידן זאגן — די ציונים זענען שולדיג ווייל זיי

זענען געגאנגען פאר דער צייט, און ס'וואלטן זיך אויך געקענט ראטעוועז א סאך יידן אין מאדאגאסקאר און אין אנדערע לענדער. נאר די ציוניסטן האבן נישט צוגעלאזט. נאר דער טאטע ע"ה האט מיר געזאגט און געווינן אין זוהר הקדוש „גזירה היא מן השמים". ס'איז נישט געווען קיין רשות צו ראטעווען דעם כלל, און ס'איז קיינעם נישט צו באשולדיגן, און דאס איז מרומז אין דער תורה הקדושה לפי חוות דעתי; מיר געפונען אין דער תורה הק' נאך דעם וואס משה רבינו האט מסיים געווען די פיר ספרים, הויבט ער אן מיט אונז איבער חזר'ן — ספר דברים-משנה תורה: — בעבר הירדן, במדבר, איידער מען איז אריין קיין ארץ ישראל, און חזר'ט מיט אונז נאכאמאל די אלע מסעות, און דערמאנט אונז ווידער וואס מיר האבן געזינדיגט, מ'האט נישט פארגעסן, און זאגט „זולתי כלב בן יפונה הוא יראנה, ולו אתן את הארץ וגו' יהושע בן נון הוא יבא שמה וטפכם וגו' יבאו שמה". ער זאגט וויטער „ואתחנן וגו' בעת ההיא — ביקש משה להתפלל אף על פי שנגזרה גזירה", ס'האט גאר נישט געהאלפן. און איידער ער זאגט אונז אן נאך א תוכחה, חזר'ט ער מיט אונז איבער די אלטע און נייע מצוות, די כללים און פרטים — ברכות וקללות און אלעס וואס מיר וועלן אדורך גיין. נאך דעם גיט ער אונז א פרישע תוכחה, ונשארתם מתי מספר, מקצה הארץ עד קצה הארץ, און טרייסט אונז נישט נאך אזא שווערע תוכחה, נאר זאגט וויטער: ויצא סיחון מלך חשבון ועוג מלך הבשן לקראתנו למלחמה — ונקח א תארצם. נאך דעם זעהען מיר וויי ער זאגט האזינו השמים און וואלט אונז ווידער, וישמן ישורון ויבעט, און פרעגט אונז „איכה ירדף אחד אלף ושנים יניסו רבבה, אם לא כי צורם מכרם. נאך דעם איז ער אונז מרמז די גאולה פון מלחמת גוג ומגוג אין פסוק „אם שנותי ברק חרבי ותאחז במשפט ידי וגו' ולמשנאי אשלם" און דער תרגום אונקלוס וואס איז מקובל פון הר סיני — גייט ארויס פון זיין דרך און גיט אונז סימנים פון הימל וואס וועלן זיך באווייזן, און זאגט „אם על חד תרין כחיזו ברקא מסוף שמיא ועד סוף וכו'". דאס הייסט ס'וועלן זיך באווייזן די סימנים פון איין עק הימל ביז צו דעם אנדערן. השי"ת יאמר לצרותינו די ונזכה לראות בביאת הגאול בב"א.

כבד את אביך ואת אמך — במצוה זו חתם חמשה דברות ראשונות המדברים בכבוד המקום ברוך הוא. אף על פי שהוא בין אדם לחבירו מכל מקום מצוה זו נוגעת גם בכבוד המקום ב"ה. לפי

ששלשה שותפין באדם, הקב"ה ואביו ואמו. **פון אַזאַ טאַטן ווי איך האָב געהאַט איז נישט שווער צו מאַכן דעם** ק"ו. תתן כבוד לאביך שבשמים — שתכבד את אביך שבשמים, אתם הדבקים בה' אלקיכם חיים כלכם היום (**כלי יקר**).

מקובל בידינו שעל מגינו של דוד היה מצויר צורת המנורה (**בני יששכר**).

קידוש לבנה — וללבנה אמר שתתחדש עטרת תפארת לעמוסי בטן שהם עתידים להתחדש כמותה ולפאר ליוצרם — דוד מלך ישראל חי וקים, והלבנה שהיא בסוד דוד חי' וקיים אין לה אור מעצמה רק מה שמקבלת מן השמש ויהי רצון למלאות פגימת הלבנה ויהי אור הלבנה כאור החמה, — **און די גאַנצע וועלט וועט זיך דאָס איבערצייגן** און זעהן — ובקשו את ה' א־להים ואת דוד מלכם אמן.

מסכת שבת דף ל: אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב, בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת, ומפני מה לא גנזוהו, מפני שתחילתו דברי תורה וסופו דברי תורה.